

SZTE ANTIKVITÁS ÉS RENESZÁNSZ: FORRÁSOK ÉS RECEPCIÓ KUTATÓKÖZPONT

ANTIKVITÁS & RENESZÁNSZ XIII.

SZTE ANTIKVITÁS ÉS RENESZÁNSZ: FORRÁSOK ÉS RECEPCIÓ KUTATÓKÖZPONT

ANTIKVITÁS & RENESZÁNSZ

XIII.

Ünnepi szám
Víggh Éva 70. születésnapjára

Szerkesztők

Lázár István
Nagyillés János
Molnár Annamária
Gellérfi Gergő

Szerkesztőbizottság

Balázs Mihály • Bencze Ágnes • Darab Ágnes • Kecskeméti Gábor
Armando Nuzzo • Pataki Elvira • Simon Lajos Zoltán
Szörényi László • Takács László • Tüskés Gábor

SZEGED

2024

Antikvitás & Reneszánsz XIII.
(2024/1)

Az SZTE Antikvitás és Reneszánsz:
Források és Recepció Kutatóközpont kiadványa

Postacím:
SZTE BTK, Olasz Tanszék 6722 Szeged, Petófi Sándor sgt. 30–34.

E-mail cím:
antikvitasereneszansz@gmail.com

Borító:
Ocsovai Dorka

Nyomdai kivitelezés:
JATEPress
Felelős vezető: Szauter Dóra

ISSN 2560-2659

Vigh Éva

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

T. HORVÁTH Ágnes: A Livia-villa madárcái.....	15
ODROBINA László: Az I. niceai zsinat (325) mint az egység jelképe: a „homooosios” dogmájának pogány és zsidó olvasata.....	27
SÜLI Tünde: „Ó, vak mohóság s esztelen harag”: az erőszak, valamint okainak allegorikus figurái a <i>Színjáték</i> 12. énekében	43
ERTL Péter: A platóni lélekfelosztás egy Petrarca-zsoltárversben (6, 9).....	59
MOLNÁR Annamária: Egy kontinens névadójának boccacciói interpretációi – Európa mitológiai alakként és földi halandóként ...	71
BÉKÉS Enikő: Fiziognómiai testreprezentációk a kora újkorban.....	79
BARTHA-KOVÁCS Katalin: Egzotikus díszítőmotívumok? Majmok és papagájok a 18. századi francia festészetben.....	89
OCISOVAI Dóra: Majmoktól vagy a tengerből származunk? – A 18. századi evolúciós gondolkodás két elméletének szimbolikus párhuzamai.....	101
KNAPP Éva: Neoconcionatorok 18. századi panegyricusai a nagyszombati Stephaneumban.....	119
ÚJVÁRI Edit: A bölcsesség és az éj madara.....	129
SZÖRÉNYI László: Petrarcától Szilviig, avagy utazás a bőrpalást körül ..	143

FORRÁSKÖZLÉSEK ÉS FORDÍTÁSOK

SZÉKELY Melinda: Hercules oszlopaitól a Boldogok szigetéig: Szigetek a lakott világ nyugati szélén (Plin. <i>HN.</i> 6, 196–205).....	161
PATAKI Elvira: Cápaapák, delfinanyák: Szemelvények az ailianosi <i>De natura animalium</i> tengeri élőlényekkel kapcsolatos feljegyzéseiből ...	175
LÁZÁR István Dávid: Kutyahúség – macskahúség	185
FRAZER-IMREGH Monika: Angelo Poliziano levele Antonio Pizzamanóhoz	193
KASZA Péter–MÁTÉ Ágnes: Egy tragédia margójára – Források Lodovico Gritti magyarországi tevékenységéhez.....	207
PETNEHÁZI Gábor: Francis Bacon: <i>De sapientia veterum</i> – Az ősök bölcsessége (részletek)	219
A kötet szerzői	228

Az Antikvitás & Reneszánsz eddigi számainak online elérhetősége:

<https://ojs.bibl.u-szeged.hu/index.php/antikrene>

A közlésre szánt kéziratokat az alábbi e-mail címre kérjük küldeni
a szerkesztési elvek figyelembevételével:

antikvitasereneszansz@gmail.com

Tabula Gratulatoria

Armando Nuzzo
Bajáki Rita
Bene Sándor
Czerovszki Mariann
Darab Ágnes
Draskóczy Eszter
Falvay Dávid
Fehér Bence
Fogarasi György
Font Zsuzsa
Gellérfi Gergő
Gyenge Zoltán
Hargittay Emil
Katona Tünde
Kecskeméti Gábor
Kordé Zoltán
Lengyel Réka
Mayer Péter
Monok István
Móré Tünde
Nagyillés János
Ötvös Péter
Róth Márton
Simon Lajos Zoltán
Szebelédi Zsolt
Szentmártoni Szabó Géza
Szilágyi Emőke Rita
Takács László
Tar Ibolya
Tóth Orsolya
Tüskés Anna
Tüskés Gábor

Lectori Salutem

Az ünnepelt, Vígh Éva, akinek születésnapjára állítottuk össze és ajánljuk folyóiratunk jelen számát, számos kutatói közösség megbecsült és értékes tagja. Italianisták, a reneszánsz és a barokk kor kutatói, a szimbólumkutatók és még sok más tudós társaság mondhatja el magáról, hogy soraiban ott tudhatja a Szegedi Tudományegyetem immár professor emeritáját. Így vagyunk ezzel mi is, az Antikvitás & Reneszánsz kutatói közösség tagjai.

Ezért, amikor elkezdtünk gondolkodni azon, hogy mivel köszöntenénk méltóképpen kerek születésnapján Évát, rövid töprengés után rájöttünk arra, hogy lehetetlen vállalkozás „egybeterelni” a szerteágazó tudományterületek képviselőit, és egyetlen kötetbe gyűjteni az ajándékkul szánt írásokat. Úgy döntöttünk, hogy az Antikvitás & Reneszánsz Kutatóközpont, valamint az azonos nevű folyóirathoz szorosabban vagy kevésbé szorosan kapcsolódó kutatói közösség tagjait igyekszünk megszólítani, és egy ünnepi számot összeállítani, amelynek írásai valamilyen módon kötődnek Vígh Éva munkásságának valamely területéhez. Így állt össze a jelen kötet, amely a 2024. év első, a folyóiratnak pedig a 13. száma – szerencsére nem vagyunk babonások.

Amikor Vígh Éva vezetésével megalakult az – akkor még – MTA–SZTE Antikvitás & Reneszánsz: Források és Recepció Kutatócsoport, első megbeszélésünkön elhatároztuk, hogy kutatási eredményeink megismertetésére létrehozunk egy folyóiratot, amelyet a kutatócsoport néhány tagja szerkeszt. Már akkor is megfogalmaztuk magunkban, hogy hosszabb távon nem csupán a csoport tagjai számára biztosítunk publikációs fórumot, hanem „külsős”, a tematikához távolabbról kapcsolódó kollégáknak is. Az elmúlt évek során folyóiratunk szakmai körökben ismertté és elismertté vált, amit a személyes visszajelzéseken és a 2023-ban elnyert szakmai díjon túl jelez az a tény is, hogy a kutatócsoportból kutatóközponttá történt átalakulás után az SZTE BTK támogatta és támogatja az újabb lapszámok megjelenését. A siker pedig nem utolsósorban a főszerkesztőnek, Vígh Évának köszönhető, aki fáradhatatlanul részt vesz az egyes számok kiadásának munkálataiban, minden egyes megjelenés előtt álló tanulmányt elolvas, korrigál, szakmai megjegyzésekkel, útmutatásokkal lát el.

Kedves Éva! Bár munkádat és segítségedet – értelemszerűen – most nélkülöznünk kellett, bízunk benne, hogy sikerült olyan kötetet összeállítanunk, amelynek írásai elnyerik tetszésedet, örömmel olvasod majd őket, és olykor – reméljük – mosolyt csálnak az arcodra.

Isten éltessen!

a szerkesztők:
Gellérfi Gergő
Lázár István
Molnár Annamária
Nagyillés János

TANULMÁNYOK

T. HORVÁTH ÁGNES

A Livia-villa madárkái

A tanulmány a primaportai Livia-villa madárvilágának szimbolizmusát vizsgálja. A névadó ómennel összekötve arra a következtetésre jut, hogy a madarak konnotációja maga a nő, végső soron Livia, aki az istenekkel való kapcsolattartás madárszimbólumaként jelenik meg ebben az asylumként szolgáló, illuzórikus kertben.

Kulcsszavak: Livia, Augustus, Primaporta, ikonográfia, madárszimbolika, taxonómia

A primaportai Livia-villának nevet adó (*ad Gallinas Albas*) ómenben¹ egy sas egy csőrében babérágat tartó fehér tyúkot ejt Livia ölébe. Ennek a *prodigium*nak az elemeit ki lehet mutatni a villa föld alatti termében lévő kertábrázoláson is. A növényeket már sokan elemezték, a fauna értelmezésére is születtek tanulmányok,² de Livia szerepének definiálása még csak részeredményekre vezetett. A festmény szimbólumrendszere szándékosan multivalens, akár homogén egészként kezeljük a képi világot, akár a flóra és a fauna elemeire szétbontva, egyszerre több mitológiai narratívával szembesülünk, amelyben el kell helyeznünk Liviát is.

A többi kertábrázolással ellentétben erről a képről a kerítéseken kívül minden hiányzik, ami asszociatív emberi. Ez vetette fel az „istenek kertje” hipotézisét, ugyanis hiányként értékelhetnénk a kert és az ember interakciójának létezését. Csak az emberek nélküli természeti kulissza van jelen.³ Az ókorban viszont a természetet úgy értelmezték, hogy an-

¹ Plin. *HN.* 15, 137, FLORY (1989: 343–356).

² MÖLLER (1890: 78), GABRIEL (1955), CANEVA (1999), CANEVA–BOHUNY (2003), SETTIS (2008: 16), CANEVA (2022), HOFFMANN–T. HORVÁTH (2018: 173–186). A kép panelekre osztása GABRIEL (1955) munkáján alapszik.

³ CANEVA–BOHUNY (2003: 154).

nak szerves része az ember,⁴ így a festett kert középpontjában maga a szemlélő áll, tehát a teremben ott kell lennie az embernek, hogy a kép értelmet nyerjen. Ez a kert nem pusztán a *natura vera* vagy *locus amoenus*,⁵ de nem is az Elysium⁶ vagy a Paradicsom.⁷ A terem, amelynek funkcióját eddig már sokféleképpen értelmezték, nem a természethez vagy az istenekhez tartozó szakrális tér,⁸ hanem a kert szerves része. A kép maga a szemlélődő emberhez kötött *veduta ideata*, ahol az ábrázolt elemek együttesének konnotációja határozza meg a vizuális üzenetet.

A flora elemei (23 növény) az axialitás és a szimmetria, azaz a római építészet alapelvei szerint vannak elhelyezve. Miután a természet nem ezek szerint épül fel, ez nem egy *lucus*, hanem egy ember által alkotott kert, egy *viridarium*.

A fauna – szemben a többi kertábrázolással vagy az Ara Pacisszal⁹ – csak a madarakkal képviselteti magát. Ez a privilegizált kiválasztás mindeképp emblematikus jelentést kell hogy hordozzon. Olyan bőségben¹⁰ vannak jelen, ahogyan a természetben nem találkozhatunk velük,¹¹ tehát szándékoltnak kerültek a képre. Nem madárház, hanem egy idealizált fikció, amelyben a növények évszaktól függetlenül egyszerre virágznak és teremnek, a madarak is eltérnek naturális életritmusuktól, egyszerre vannak az évszakok vagy szaporodási ciklusuk eltérő tollzatában.

A madarakat kevesen vizsgálták,¹² általában beérték azzal, hogy egyedeit ugyan külön kezelve, de értékítéletüket sommázzva, vagy az *aurea aetas* jelrendszeréhez tartozónak, vagy a *metamorphosis* vagy az istenek szimbólumainak tekintették őket.

⁴ Hom. *Il.* 6, 145–149.

⁵ Cic. *Fin.* 2, 107.

⁶ Elég csak annak természetlenségét e kép buja virágzásával összevetni.

⁷ GIESECKE (2007: 79–125).

⁸ Ebbe a csapdába én is beleestem, amikor Pánhoz kötöttem. HOFFMANN–T. HORVÁTH (2018: 176).

⁹ FÖRTSCH (1989). A *pax Romanával* csak azért hozható kapcsolatba, mert a képen egyetlen ragadozó madár, még az ómenben szereplő sas sincs.

¹⁰ GABRIEL (1955).

¹¹ CANEVA (1999: 70).

¹² Ld. TAMMISTO (1997), GUENON (1975), GREEN (2021).

A madárszimbolika közös jellemzője, hogy az istenek hírnökeiként jelennek meg. Ez a rendeltetésük a repülésből fakad. Kissé meglepő, de az ábrázolt 69 egyedből csak 10 repül: az azonosíthatók közül mind a négy feketerigó (*Turdus merula*), az énekes rigókból (*Turdus philomelus*) kettő és az olasz veréb (*Passer italiae*). A többiek állapota, bár összképileg a mozgás jellemzi őket, többnyire statikus. Három képsíkon helyezkednek el. 34 madár az éghez, 20 a lombkorona- és bokorszinthez, illetve 15 madár a bokorszint alsó részéhez vagy a földhöz tartozik. Fő életterük az ég, a másik két képsíkon ugyanannyian vannak jelen, mint a felsőn. Ez az elrendezés arra utal, amire a repülésnek kellett volna: összekötök ég és föld között. Statikus állapotuk nem a mozdulatlanság, hanem a megállított idő. A madarak elrendezésének hullámvázisa adja a szárnyak mozgásának, a repülésnek az illúzióját.

A repülők közül a feketerigó a domináns. A tölgy, a fenyő és a birs környezetében látjuk. A görög mitológiában a színe miatt az alvilági erőkhöz kötik, Persephonéhoz, vagy az éjszaka istennőjéhez, Hekatéhoz. A feketerigó a képen a legfelső szinten látható, tehát nincs kapcsolata a földdel, mindig nagyon eleven, tehát nem a halált szimbolizálja. A madár-isten konnotáció nem olyan egyértelmű, mint a flóra esetében. Ugyanaz a madár több növény környezetében is feltűnik, ezért nem a növényi szimbolikához kell igazítani a madarat, hanem azt kell vizsgálni, hogy mit ad hozzá a növény a madarak jelentéstartalmához.¹³ Persephoné és Hekaté polivalens istennők. A vegetációs istennők a khtónikus istenek közé tartoznak, közülük van a halálhoz is. Őket itt antitetikus szignifikációik közül épp a növények absztrahálják az élet, a termékenység jelképévé, Hekatét (feketerigó) a tölgy, Persephonét (feketerigó) a gránátalma, Dionysost (énekes rigó) a birs és a lucfenyő.

A madár-isten-ember interakció másik szubsztanciális eleme, hogy az istenek akaratát közvetítik, tehát „beszélnek”. Ennek a kép madarai a repülésnél jobban megfelelnek, 34 faj 69 madara¹⁴ közül 33 az énekesmadár, azaz a specifikumuk a dal. Aristotelés szerint az érzékszervek a

¹³ Az augustusi propaganda abban különbözik a görögtől, hogy nem a szimbólumhordozó különleges tulajdonságait hangsúlyozza, hanem a szimbólumnak a császári házzal való kapcsolatát. ZANKER (1988: 234).

¹⁴ Ld. GABRIEL (1955), METZ (2015).

négy őselemhez tartoznak, a madaraktól elválaszthatatlan levegő a haláshoz,¹⁵ így az ég madarainak nemcsak repülniük kell, de énekelniük is.

A közös jellemzőn túl többet tudunk-e meg ikonográfiailag, ha meghatározzuk a madárvilág entitásait? Rendszertani azonosításukat több munka¹⁶ is megkísérelte elvégezni, de nehéz a fajokat a modern taxonban elhelyezni.¹⁷ A legtöbb probléma a kép madárvilágának többségét kitevő egyedekkel van, amelyek az énekesmadár-alakúak (*Passeriformes*) rend verébalkatúak (*Passeri*) alrendjéhez tartoznak. Ezen belül az öregcsalád, a család és a nem finom különbségeinek meghatározása már problémát jelent. Ennek csak egyik oka a festmények állapota, ugyanis elvesztek a fajra jellemző apró különbségeket ábrázoló részletek. A másik buktató az, hogy bármennyire vonzó elhinni, hogy a festők¹⁸ a természet megfigyelése útján sajátították el tudásukat, a valóság az, hogy mintarajzok gyűjteménye alapján komponáltak.¹⁹ A festmények képi világát ezek minősége szabta meg. Forrásul szolgálhatnának az antik szövegek leírásai is, de ezekből szintén nehéz azonosítani a fajokat.²⁰ Ugyanannak a madárnak több neve is volt. Bershadsky a *sukalis* (kerti poszáta) és a *melankoruphos* (barátposzáta) kapcsán megjegyezte, hogy azt hitték, a különböző életszakaszokban eltérő színezetű madarak más fajok,²¹ továbbá azt is feltételezték, hogy ezek képesek egymássá átalakulni. Ezért bár van jelentősége a madarak taxonómiai leírásának, de az apró madárkák definiálása nem feltétlenül mond többet, mint ha csak az alrendet határozzuk meg. Ez pedig csak annyi információval szolgál, hogy „kismadár”, és ennek is ugyanaz a szimbolikus jelentése, mintha meghatároznánk a *passer italiae*t. A taxonómiailag ugyan különböző, de főként a verébalkatúakhoz tartozó madárkák ábrázolása nem véletlen.

¹⁵ Arist. *De an.* 3, 1.

¹⁶ Ld. 13. jegyzet.

¹⁷ A GABRIEL (1955) által tárgyalt 346 madárkép 20 százalékát pusztán a fajjal (sp.) azonosítja, illetve nem azonosíthatóként értékeli. Vö. TAMMISTO (1997: 139).

¹⁸ GABRIEL (1955: 31) elemzi a panelek festőinek stílusát is, megállapítja, hogy nem egy művész, hanem egy *bottega* dolgozott rajta.

¹⁹ A mintakönyvek folyamatos használatához ld. ZELLMANN-ROHRER (2020), THOMAS (2018).

²⁰ Vö. ARNOTT (2007), MYNOTT (2018).

²¹ BERSHADSKY (2020), Arist. *Hist. an.* 632b–633a.

Ahogy Bershadsky levezette,²² a *passert* az indoeurópai **peth₂-/*p(e)t-tro-s* szótóbból eredeztethetjük, ami 'repülő dolgot' jelent, tehát nem *expressim* veréb, hanem *in genere* a madár. Közülük néhányan valóban repülnek is a képen.

Ők képezik az ikonográfiailag elkülöníthető madárcsoportok közül az elsőt. Ide tartozik a veréb. Korábban Aphrodité Pandémós madarának tartották,²³ de Gregory Nagy bizonyította, hogy a földi valóságtól az égi magaslatokig ívelő szerelmi szimbólum.²⁴ A lányokat és a szerelmet²⁵ is megjelenítő madárka az irodalomban erotikus felhangot kapott, pl. Sapphónál²⁶ és Catullusnál,²⁷ de ennél is direkterbb obszcén metaforikus szerepe a Lysistratében²⁸ vagy Martialisnál.²⁹

A „kismadár” fenotípusába tartozik az énekes rigó. Legfontosabb tulajdonsága a dala, amely Apollón és a Múzsák körébe helyezi. Modern taxonómiai neve az énekesmadarak királyát, a fülemület (*Luscinia megarhynchos*) idézi, aki az éjjel elringató szerelmi varázslat révén Aphroditéhez köthető.³⁰ Párja a molnárfecske (*Delichon urbicum*), a reggeli ébresztő.³¹ A fecske a nőket védelmező Aphrodité³² madara. Mindkettőt a szabadság szimbólumának is tekintették. A négy fülemüle közül az egyik azonban épp a kalitkába zárt madár.³³ A kalitka két világ határán áll, a belső tértől elválasztó sétaút és a kert között. Körülötte polivalens szimbolikájú növények, Persephoné virága, az erdei ibolya, a Déméternek szentelt pipacs, a leander és a mirtusz. Bezártsága nem a fogságot

²² BERSHADSKY (2020).

²³ Ov. *Met.* 13, 673skk; Apul. *Met.* 6, 6skk; Ael. *NA.* 10, 34. ZELLNER (2008: 435–442).

²⁴ NAGY (2020a), NAGY (2020b).

²⁵ Cic. *Fin.* 2, 75.

²⁶ Ld. pl. BRENK (1980), ZELLNER (2008).

²⁷ Catull. 2; 3.

²⁸ Ar. *Lys.* 723–725.

²⁹ Mart. 11, 6, 16.

³⁰ NAGY (2020c).

³¹ Men. *Rhet.* 408.

³² Ael. *NA.* 10, 34.

³³ GABRIEL (1955: 48), GREEN (2023: 163).

jelképezi. Ez a kalitka – mint a szobát körülölelő kertfestmény – *apotropaion*, a bajok és a megváltó erők között vergődő madárka menedéke.³⁴

A jelentéktelen küllemű, de csodás hangú madarak mellett van néhány pompás tollazatú is. A sárgarigó Aphroditéhez köthető, akihez a görög mitológiában tollazata miatt gyakran társították. A Hérához tartozó sárga billegető (*Motacilla flava*) az öröm madara. Ugyanakkor Artemis társa is, mozgása, Aelianus szerint,³⁵ az ephesosi templom lányainak táncát idézi.

A szajkó (*Garrulus glandarius*) utánzóképesége³⁶ miatt a beszélő madarakhoz tartozik, ezért feltűnik Apollón társaként is. Fecsegő természetű köti a lány-metaforához.³⁷

A „kismadarak” taxonómiai különbségei ikonográfiai nem lényegesek. Ugyanaz a fenotípus: jelentéktelen tollazat, gyönyörű dal, konnotációjuk pedig nemcsak valamely – egyedenként esetleg változó – isten, hanem minden esetben a nő. A madarak változatossága a lányok életciklusát jelenti, ezért ők jelképezik a lányok nővé érését, de elmúlásukat is.³⁸ A kép csacsogó „kismadarai” a Horatius által közismertté vált³⁹ – *dulce ridentem [...] dulce loquentem* – catullusi és sapphói sorok⁴⁰ által jellemzett fiatal lány, a szerető szimbólumai.

Martialisnál a veréb a tiszta galambbal⁴¹ áll szemben. A madárszimbólika másik oldala a fertilitást hordozó, anyává érett nő. A képen a legnépesebb madárcsoport a szirti galambé (*Columba livia*). Kitüntetett szerepű, ugyanis ettől eltekintve hiányoznak az egyes istenek attribútumait jelentő madarak. A galamb a föld termékenységét szimbolizáló anyaiszennők szent állata volt. Megjelenik a lucfenyő, a gránátalma, a tölgy, a birs, a mirtusz és a rózsa környezetében, amelyek a természetet jelképező Pánhoz⁴² és a vegetációs istennő Aphrodité *en képoishoz*, a „kerti Aph-

³⁴ HOFFMANN–T. HORVÁTH (2018: 185–187).

³⁵ Ael. NA. 12, 9.

³⁶ Plut. *De soll. ann.* 973a–e; Ael. NA. 6, 19.

³⁷ Ov. *Met.* 5, 294–295; 669–678.

³⁸ BERSHADSKY (2020).

³⁹ Hor. *Carm.* 1, 22.

⁴⁰ Cat. 51, 5; Sapph. 31, 3–4.

⁴¹ Mart. 1, 7, 5: *quanto passere maior est columba*.

⁴² Ov. *Met.* 1, 694; Luc. *Dial. D.* 22, 4.

roditéhoz”⁴³ kapcsolódnak, aki a görög kultúrából a rómaiba Venus Genetrix figuráján keresztül került be. Ő a *prosperitas* képzetkörével bővíti Venus Genetrix jelentéstartalmát, így az istennő nem csupán a római nép ősanja, hanem metaforikusan maga az életet adó föld, a jólétet fenntartó erő.⁴⁴ Az ő madarai uralják a képet. A galambot a villa tulajdonosával is rokoníthatjuk, ugyanis Livia a villának nevet adó ómen idején épp gyermeket várt, azaz termékenységét is bizonyítóan anyaszepeben volt. A galambok mint monogám állatok a házastársi hűség szimbólumai. Livia így az otthon harmóniáját és a hűséget is jelképezi.⁴⁵

A galambok nem repülnek, de nem a khtonikus oldaluk nyilatkozik meg ebben, hanem egy másik istennőhöz való tartozásukat jelölték, mint minden nem repülő madár, Artemishez kötődnek. Ez a harmadik szimbolikus csoport, amelybe a nagyobb testű madarak tartoznak: a fertilitás emblematikus kifejezője, a szirti fogoly (*Alectoris graeca*),⁴⁶ az Apollónhoz és Athénéhez is társított,⁴⁷ az embereket tápláló állatokkal szimbiózisban élő pásztorgém (*Biblicus ibis*) és a fűj (*Coturnix coturnix*).

Az Artemishez tartozó madarak jelzik, hogy míg Augustus választott védőistene Apollón volt, Liviára Artemis vigyázott. A babér a képen mindig háttérben van, a hangsúly Artemisen, a természet, és Artemis Orsilochián, a szülő nők istennőjén van. A terem, amelynek falára a képet festették, így egy sziget, amelyre a Létó mítoszában megjelenő fűj is utal, annak menedéke. Liviát a kert az istennő szerepébe helyezte, így Augustus az istenek védelmébe ajánlotta hitvesét. Ezért apotropaikus a kép jelrendszere. A vizuális narratíva kifejezi Augustus csodálatát, gondoskodó szerelmét Livia, a fiatal nő iránt, továbbá tiszteletét annak termékenysége, anyasága miatt. A kert tehát nem az istenekről szól, hanem Liviáról. Ő, és nem Augustus kapta az óment. Szerepe az istenekkel való kapcsolat hangsúlyozása volt. Neki dalolnak, őt szimbolizálják a madarak a képen. A festett kert – a terem – közepén álló ember, akitől értelmet nyer ez a *viridarium*, tehát maga Livia, neki és róla szól minden.

⁴³ Paus. 1, 19, 1.

⁴⁴ T. HORVÁTH (2016: 175).

⁴⁵ Plin. *HN*. 10, 52; 10, 79.

⁴⁶ Plin. *HN*. 10, 51.

⁴⁷ Hom. *Il*. 10.

Források

- AELIANUS 1958 A. F. SCHOLFIELD (transl.), *Aelian: On Animals*, LCL 446, Cambridge, 1958.
- APULEIUS 1996 J. A. HANSON (ed., transl.), *Apuleius: Metamorphoses*, Vol. I, LCL 44, Cambridge, 1996.
- ARISZTOPHANÉSZ 1961 ARANY J. (ford.), *Arisztophanész: Lysistraté*, Budapest, 1961.
- ARISZTOTELÉSZ 1957 W. S. HETT (transl.), *Aristotle: On the Soul*, LCL 288, Cambridge, 1957.
- CATULLUS 1913 F. W. CORNISH – J. P. POSTGATE – J. W. MACKAIL (transl.) – G. P. GOOLD (rev.), *Catullus. Tibullus. Pervigilium Veneris*, LCL 6, Cambridge, 1913.
- CICERO 1914 H. RACKHAM (transl.), *Cicero: On Ends*, LCL 40, Cambridge, 1914.
- HOMÉROSZ 1957 DEVECSERI G. (ford.), *Homérosz: Iliász*, Budapest, 1957.
- HORATIUS 2004 N. RUDD (ed., transl.), *Horace: Odes and Epodes*, LCL 33, Cambridge, 2004.
- LUKIANOSZ 1829 F. V. FRITZSCHE (ed.), *Lucianus: Dialogi Deorum*, Lipsiae, 1829.
- MARTIALIS 1993 D. R. SHACKLETON BAILEY (ed., transl.), *Martial: Epigrams*, LCL 94, Cambridge, 1993.
- MENANDROSZ 1981 D. A. RUSSELL – N. G. WILSON (ed., transl.), *Menander: Rhetor*, Oxford – New York, 1981.
- OVIDIUS 1916 F. J. MILLER (transl.) – G. P. GOOLD (rev.), *Ovid: Metamorphoses*, LCL 42, Cambridge, 1916.
- PAUSZANIASZ 2000 MURAKÖZY Gy. (ford.), *Pauszaniász: Görögország leírása*, Budapest, 2000.
- PLINIUS 1940, 1945 H. RACKHAM (transl.), *Pliny: Natural History*, Books 8–16, LCL 353, 370, Cambridge, 1940, 1945.
- PLUTARKHOSZ 1957 H. CHERNISS – W. C. HELMBOLD (transl.), *Plutarch: Moralia, Vol. XII, Whether Land or Sea Animals Are Cleverer*, LCL 406, Cambridge, 1957.
- SZAPPHÓ 1990 NÉMETH Gy. (szerk.) – BABITS Mihály et al. (ford.), *Szapphó fennmaradt versei és töredékei görögül és magyarul*, Budapest, 1990.

Felhasznált irodalom

- ARNOTT 2007 W. G. ARNOTT, *Birds in the Ancient World From A to Z*, Oxfordshire, 2007.
- BERSHADSKY 2020 N. BERSHADSKY, *The love of small birds*, *Classical Inquiries*, 2020. 11. 13. <https://classical-inquiries.chs.harvard.edu/the-love-of-small-birds/>
- BRENK 1980 F. E. BRENK, *Non primus pipiabat: Echoes of Sappho in Catullus' "passer" Poems*, *Latomus*, 39 (1980/3), 702–716.
- CANEVA–BOHUNY 2003 G. CANEVA – L. BOHUNY, *Botanic analysis of Livia's villa painted flora (Prima Porta, Roma)*, *Journal of Cultural Heritage*, 4 (2003), 149–155.

- CANEVA 1999 G. CANEVA, *Ipotesi sul significato simbolico del giardino dipinto della Villa di Livia (Prima Porta, Roma)*, *Bullettino della Commissione Archeologica Comunale di Roma*, 100 (1999), 63–80.
- CANEVA 2022 G. CANEVA, *A Garden of the Soul and an Interpretation of the Life: The Hypogeal Painting of Garden Room of the Villa of Livia*, *Sztuka i Dokumentacja*, 26 (2022), 41–49.
- FLORY 1989 M. B. FLORY, *Octavian and the Omen of the „Gallina Alba“*, *Classical Journal*, 84 (1989), 343–356.
- FÖRTSCH 1989 R. FÖRTSCH, *Ein Aurea-Aetas-Schema*, *Römischen Mitteilungen*, 96 (1989), 333–345.
- GABRIEL 1955 M. M. GABRIEL, *Livia's Garden Room at Prima Porta*, New York, 1955.
- GIESECKE 2007 A. L. GIESECKE, *The Epic City: Urbanism, Utopia, and the Garden in Ancient Greece and Rome*, Cambridge, 2007.
- GREEN 2021 A. GREEN, *Lesbia's Controversial Bird: Testing the Cases for and against Passer as Sparrow*, *Antichthon*, 55 (2021), 6–20. DOI: <https://doi.org/10.1017/ann.2021.7>
- GREEN 2023 A. GREEN, *Birds in Roman Life and Myths*, London – New York, 2023.
- GUENON 1975 R. GUENON, *Simboli della scienza sacra*, Milano, 1975.
- HOFFMANN–T. HORVÁTH 2018
HOFFMANN Zs. – T. HORVÁTH Á., *Ókori kertek*, Szeged, 2018.
- METZ 2015 M. M. METZ, *Winged Wonderland: Avian Symbolism and Seasonality in the Villa of Livia Garden Room. An abstract of a thesis submitted to the Faculty of Emory College of Arts and Sciences of Emory University in partial fulfillment of the requirements of the degree of Bachelor of Sciences with Honors*, Atlanta, 2015.
<https://etd.library.emory.edu/concern/etds/nz805z92s?locale=zh>
- MÖLLER 1890 O. MÖLLER, *Die Botanik in den Fresken der Villa Livia*, *Römischen Mitteilungen*, 5 (1890), 78–80.
- MYNOTT 2018 J. MYNOTT, *Birds in the Ancient World*, Oxford, 2018.
- NAGY 2020a G. NAGY, *From the heavenly to the earthy and back, variations on a theme of love-on-wings in Song 1 of Sappho and elsewhere*, *Classical Inquiries*, 2020. 12. 18.
<https://classical-inquiries.chs.harvard.edu/from-the-heavenly-to-the-earthly-and-back-variations-on-a-theme-of-love-on-wings-in-song-1-of-sappho-and-elsewhere/>
- NAGY 2020b G. NAGY, *Back and forth from general to special kinds of erotic love, further variations on a theme of love-on-wings in Song 1 of Sappho and elsewhere*, *Classical Inquiries*, 2020. 12. 25. <https://classical-inquiries.chs.harvard.edu/from-the-specific-to-the-general-and-back-further-variations-on-a-theme-of-love-on-wings-in-song-1-of-sappho-and-elsewhere/>.

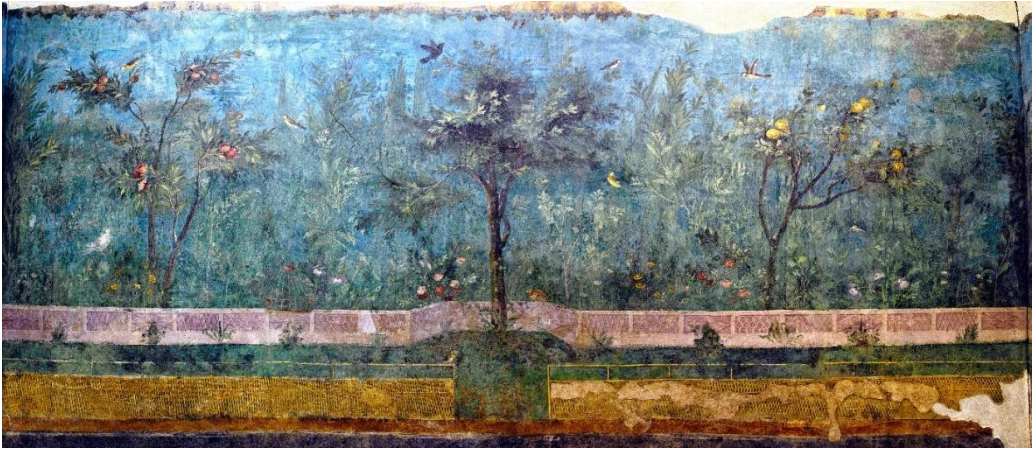
- NAGY 2020c G. NAGY, *About Aphrodite's birds and her magical flowers in Song 1 of Sappho and elsewhere*, *Classical Inquiries*, 2020. 12. 31. <https://classical-inquiries.chs.harvard.edu/about-aphrodites-birds-and-her-magical-flowers-in-song-1-of-sappho-and-elsewhere/>.
- SETTIS 2008 S. SETTIS, *La villa di Livia. Le pareti ingannevoli*, Roma, 2008.
- T. HORVÁTH 2016 T. HORVÁTH Á., *Augustus foruma Rómában*, Szeged, 2016.
- TAMMISTO 1997 A. TAMMISTO, *Birds in Mosaics: a Study on the Representation of Birds in Hellenistic and Romano-Campanian Tessellated Mosaics to the Early Augustan Age*, *Acta Instituti Romani Finlandiae* 18, Roma, 1997.
- THOMAS 2018 R. THOMAS, *Antike Musterbücher*, in: R. Thomas (Hrsg.), *Local Styles or Common Pattern Books in Roman Wall Painting and Mosaics: Panel 3.22*, Heidelberg, Propylaeum, 2021 (*Archaeology and Economy in the Ancient World: Proceedings of the 19th International Congress of Classical Archaeology, Cologne – Bonn 2018, Band 22*), 2018, 1–14. DOI: <https://doi.org/10.11588/propylaeum.777>.
- ZANKER 1988 P. ZANKER, *The power of images in the age of Augustus*, Ann Arbor, 1988.
- ZELLMANN-ROHRER 2020 M. ZELLMANN-ROHRER, *More on the Tradition of Amulet Pattern-Books in Post-Ancient Copies?* *Kernos*, 33 (2020), 187–201. DOI: <https://doi.org/10.4000/kernos.3464>
- ZELLNER 2008 H. ZELLNER, *Sappho's Sparrows*, *The Classical World*, 101 (2008/4), 435–442.

The birdies of Villa Livia

The study explores the symbolism of the avifauna of the Livia villa in Primaporta. It concludes that the connotation of the birds is the woman herself, ultimately Livia, who appears as a bird symbol of contact with the gods in this mysterious garden of asylum.

Keywords: Livia, Augustus, Primaporta, iconography, bird symbolism, taxonomy

Illusztrációk

1. ábra: 2. panel, déli oldal⁴⁸

2. ábra: 5. panel, északi oldal

⁴⁸ Az illusztrációk a szerző saját felvételei. Róma, Palazzo Massimo alle Terme, (2014. 05. 20).

3. ábra: 6. és 1. panel, keleti oldal

4. ábra: 3. és 4. panel, nyugati oldal

ODROBINA LÁSZLÓ

Az I. niceai zsinat (325) mint az egység jelképe: a „homoousios” dogmájának pogány és zsidó olvasata

Miután Konstantin császár 312 októberében „a keresztények istenének segítségével” legyőzte a pogány istenek által támogatott ellenfelét, Maxentiust, mintegy fél évvel később, 313 februárjában kiadta a milánói ediktumot, amelyben a kereszténységet religio licitává tette, azaz a pogány római vallás mellett a kereszténységet is szabadon gyakorolhatónak minősítette. Amikor kitört a később ariánus vitaként ismertté vált teológiai szembenállás, a vitázó feleket akkor is hasonlóan megértő, ezúttal azonban nem a vallások békés együttélését, hanem a különböző teológiai vélemények kölcsönös elfogadását tükröző magatartásra hívta fel a figyelmet a nagyobb jó, azaz az Egyház üdve érdekében.

A dolgozat azt vizsgálja, milyen jelkép volt, milyen jelentése volt a niceai zsinatnak a más vallású (pogány és zsidó) kortársak számára: milyen szempontok vezették a korábban még a pogány római vallást követő Konstantin császárt eme döntése meghozatalában, továbbá, hogy milyen hatással volt a zsinat a korabeli zsidóság önmeghatározására és történelemmesélésére.

Kulcsszavak: Konstantin császár, milánói ediktum, niceai zsinat, zsidó-keresztény, pogány-keresztény, vallási pluralizmus, ortodoxia, ortopraxis

Bevezetés

Amikor 2014-ben az Izniki-tóról készült légifelvételen a tó szintje alatt 2–3 méter mélyen felfedezték egy vélhetően ókori templom alapjait, sokan fogalmazták meg azt a gondolatot, hogy a niceai zsinat helyszínéül szolgáló templom került elő a víz alól.¹ A témával foglalkozó legutolsó régészeti szakcikk szerint bár a templomot a 325-ös niceai zsinat után

¹ CALDWELL (2018), NGO (2021).

építették, ennek ellenére a kutatás nem hagyott alább, és továbbra is vannak, akik próbálnak arra utaló nyomokat keresni a templom alapzatában, amelyek megerősítenék, hogy a víz alatti tájnak köze van a niceai zsinathoz, s hogy nem a most megtalált templom, hanem az annak alapjául szolgáló építmény volt a zsinat helyszíne.² Akár volt köze, akár nem volt köze, akár a zsinat előtt épült, akár a zsinat után, arra mindenesetre nagyon jó volt ez a felfedezés, hogy újra ráirányítsa a figyelmünket arra a városra, amely helyet adott az első egyetemes zsinatnak.

A niceai zsinat kutatása

Másfél év múlva lesz 1700 éve annak, hogy a Niceában összegyűlt 318 zsinati atya döntött a kereszténység történetének talán legfontosabb dogmatikai kérdéséről, a Fiú isteni mivoltát leíró *homoousios* kifejezésről. Tudjuk jól, hogy a zsinat ezen döntése meglehetősen problematikus volt, hiszen további 56 év kellett ahhoz, hogy a döntés az egész keresztény világ részéről elfogadottá váljon a 381-es konstantinápolyi zsinaton.³

Azt a történetet is ismerjük mindannyian, hogyan próbálta meggyőzni a *homoousios* kifejezést a zsinattal elfogadtató Szent Atanáz, későbbi alexandriai püspök az ellenpárt képviselőit arról, hogy a mindenki által használt arisztotelészi, személyt jelentő *ousia* fogalmat a zsinat egyházpolitikai szempontú megnyerése érdekében le kell cserélni a platóni, 'lényeg'-et jelentő *ousia* fogalomra.⁴ Tudjuk azt is, hogyan igyekezett a nekik nem tetsző *homoousios* kifejezést az ellenfelek egy része az *anhomoios* ('még csak nem is hasonló'), a *homoios* ('hasonló') vagy a *homoiousios* ('hasonló lényegű, vagy hasonló személy') kifejezésekkel pótolni.⁵ Az is jól ismert ma már, hogy a konstantinápolyi zsinat dogmatikai szempontból történő sikeres lezárásához szükség volt a kappadókiai atyák tevékenységére, amivel tisztázták az *ousia* és a *hypostasis* jelentését, s ez-

² SINIBALDI–LEWIS–B. MAJOR (2016: 169–170), CALDWELL (2018), SAHIN–FAIRCHILD (2018).

³ BAUS–EWIG (1973: 17–80), SIMONETTI (1975), GYURKOVICS (2022: 33–75).

⁴ SIMONETTI (1975: 55–59; 77–95).

⁵ SIMONETTI (1975: 99–433).

zel lehetővé vált az egyértelmű megfogalmazás rögzítése a zsinaton: *mia ousia – treis hypostaseis* (azaz 'egy lényeg – három személy').⁶

A történet azonban talán csak innen, több mint másfélezer évvel későbből nézve ilyen világos és egyértelmű, de azt is valószínűsíthetjük, hogy ez a világosság és egyértelműség inkább csak a témával távolabbról foglalkozó kutatók és a dogmatörténet vizsga előtt álló, jól felkészült hallgatók számára adott.

Politikai megközelítések

A magyar irodalmi kánon részét képező műben, Madách Imre *Az ember tragédiája* című drámájában minden magyarországi középiskolás elolvassa és megtanulja, hogy egy i betű miatt küldtek máglyára embereket, amikor a szerző arra utal – tévesen –, hogy véres vallásháborúk dúltak amiatt, mert egyesek a *homoousiost*, mások a *homoiousiost* tartották helyesnek.⁷ Madáchnak eme kijelentésében vannak azonban olyan meglátások, amelyek nem elvethetőek, hiszen tény, hogy volt olyan időszak a 4. században, amikor a Római Birodalom keleti felét igazgató, magukat az „eretnek niceai zsinat” ellenségének tartó császárok valóban erőszakos intézkedéseket foganatosítottak a birodalmi részükben élő Niceapárti egyházi vezetőkkel szemben.⁸ S abban is igaza van Madáchnak, hogy a vita politikai dimenziót kapott, azonban nem a zsinat után, hanem már jó néhány évvel a zsinatot megelőzően is.

A zsinat történetét, a Niceától Konstantinápolyig tartó egyház- és dogmatörténetet számos kutató dolgozta fel az elmúlt 1600–1700 évben.⁹ Az utóbbi száz évben megszorodtak azok a kutatások, amelyek Konstantin császárnak a zsinat történetében és lefolyásában játszott szerepére, az őt mozgató valláspolitikai megfontolásokra irányultak.¹⁰ Ezen kutatások legfőbb kérdésfelvetése az volt, hogy Konstantin milyen okból

⁶ SIMONETTI (1975: 455–567).

⁷ *Az ember tragédiája*, 7. szín.

⁸ BAUS-ÉWIG (1973: 42–48; 63–66).

⁹ SESBOÜÉ (1997: 86–117). A zsinat bibliográfiájához ld. például: AYRES (2009: 441–464), PIETRAS (2021: 223–230).

¹⁰ A teljesség igénye nélkül: KRAFT (1974), amely 13 tanulmányt hoz az elmúlt 170 évből; DÖRRIES (1958), SAYLOR RODGERS (1989: 233–246), BALDINI (2005: 701–735), BARBERO (2016).

avatkozott be az Egyház belső életébe: pusztán a 312. október 29-én lezajlott Milvius-hídi csata, vagy mások szerint a Licinius társzászár 324-ben történt meggyilkolása óta magát (egyeduralkodó) keresztény császárként felfogó uralkodó „aggódása” volt az, ami a szétszakadás előtt álló Egyház megmentésére sarkallta őt, vagy ennél sokkal prózaibb, a hatalom megtartásához fűződő okok készítették arra, hogy ilyen mélyen beavatkozzon teológiai kérdésekbe.

„Vallási pluralizmus” a régi római vallásban – Konstantinnál?

Sok kutató elkövette azt a hibát – öntudatlanul –, hogy saját korának – negatív – történéseiből indult ki, és azokat magyarázta bele Konstantin döntéseibe és lépéseibe. Nyilván érthető ez a lépés a részükről, és jogos is, ha a történelmet úgy tekintjük, mint saját korunk jobb megismerésének eszközét. Ha azonban célunk az, hogy megpróbáljuk megérteni a korabeli események valódi mozgatórugóit, akkor helyesebben tesszük, ha azokból a vallási elképzelésekből indulunk ki, amelyek a kor embere, és különösen Konstantin vallási viselkedését meghatározták: a bibliatudomány alapvetését átfogalmazva első lépés az események *Sitz-im-Lebenje*, azaz az adott történelmi kontextusban való értelmezése.

Annál is inkább helytálló lehet ez a megközelítés, mivel Konstantin, amikor azt hallotta, hogy Alexandriában, a birodalom egyik legfontosabb városában a nagy Egyházon belül egy olyan teológiai vita van kibontakozóban, amely nem maradt meg a város falai között, hanem sorra teszik le a voksukat egyik vagy másik oldal mellett olyan fontos, más nagyvárosokban élő vezető egyházi személyiségek, akik miatt a vita birodalmi léptékűvé válik és birodalmi jelentőséget nyer, úgy döntött, hogy személyes közbeavatkozásával bírja a feleket megegyezésre. Leveleiben úgy fogalmazott: ne feledjék, hogy közös hitük jobban összekapcsolja őket, mint amennyire a Szentháromság második tagjának mibenlétéről folyó vitáik elválasztják őket. Viselkedjenek tehát úgy, mint a filozófiai iskolák tagjai, akik több véleményt is megvitatnak.¹¹

Olybá tűnik tehát, Konstantin ebben az időszakban még nem tartotta olyan fontosnak a Jézus pontos isteni mivoltával kapcsolatos kérdésfelvetést, hogy ne tudott volna elképzelni ezzel kapcsolatosan több,

¹¹ Euseb. *Vit. Const.* 2, 64–72.

egymásnak akár – részben vagy egészben – ellentmondó véleményt is. Azt azonban fontosnak tartotta, hogy a birodalmát transzcendentális értelemben fenntartó vallás, a kereszténység erős és egységes maradjon, s mint birodalmának kinevezett vallási vezetője, *pontifex maximusa* úgy érezte, fel kell lépnie a dolog helyrehozatala érdekében.¹²

Fogalmazhatunk-e úgy, hogy a fenti célok elérése érdekében Konstantin először pluralista álláspontot foglalt el tehát a teológiai probléma tekintetében, ám amikor belátta, hogy eme pluralista álláspontját nem tudják magukévá tenni a vitázó felek, akkor exkluzivista, vagy másként, vallási dogmatikus álláspontra helyezkedett, fontosnak tartva innentől tisztázni, hogy Jézus Isten volt, vagy csak isteni létező?

Nos a válaszhoz messzebből kell indulnunk. Tudjuk jól, hogy Konstantin a *Sol Invictus* híve volt, mielőtt a kereszténység istenének jelét, a *labarumot* tűzte – átvitt értelemben vagy fizikálisan is – zászlajára.¹³ Ugyanakkor tagadhatatlan, hogy az igazsághoz akkor járunk a legközelebb, ha a Milvius-hídi csata utáni Konstantint a régi római pogány vallás mentalitásával rendelkező, annak a vallásnak a kategóriáiban gondolkodó uralkodóként képzeljük el; s nagyon távol állunk a valóságtól, ha a mai modern értelemben vett kereszténység elveit keressük tetteiben. Nagyon leegyszerűsítve a képet – és tudjuk jól, hogy minden leegyszerűsítés valamilyen szinten hamis – úgy fogalmazhatnánk, hogy Konstantin a régi római vallás főistenének, Jupiternek, vagy az általa követett *Sol Invictus*nak a helyére ültette Jézust; s nagyon valószínű, hogy megtérése kezdetén csak ennyi történt: mint igazi, akár „csak ókori értelemben vett keresztényről” nem beszélhetünk róla.

Hiszen a régi római vallás szerint: ha a rómaiak leigáztak egy népet, az azt jelentette, hogy a római istenek erősebbek voltak, mint a leigázott nép istenei. Azonban annak érdekében, nehogy megsértsenek egy idegen, még ha saját isteneiknél gyengébbnek is bizonyult másik istent, ezért „biztos, ami biztos” alapon ezeket az isteneket is beállították a római istenek közé, s nekik is áldoztak, amikor úgy ítélték meg, hogy szükségük van az ő segítségükre is.¹⁴ Amint erről jónéhány kutató írt,

¹² Vö. PIETRAS (2021: 86).

¹³ FORLIN PATRUCCO (2006).

¹⁴ KÖVES-ZULAUF-TAKÁCS (1995: 98–150).

könnyen elképzelhető tehát, hogy Konstantin a Milvius-hídnál így lett keresztény: a keresztények istene, Jézus volt számára a legfőbb isten, a „főisten”, de elképzelhető, hogy ettől függetlenül a többi isten létét sem vonta kétségbe.¹⁵

Amikor a témával foglalkozó kutatók Konstantin tetteit, döntéseit és valláspolitikai tárgyú jogi aktusait vizsgálják, valószínűleg helyesen teszük tehát, ha végig fejükben tartják annak a lehetőségét, hogy Konstantin mentalitásából a régi római vallás kategóriái és sémái csak lassan tűntek el – ha egyáltalán eltűntek haláláig.

S valóban olyan benyomása van az embernek – ha mai szemmel nézzük a dolgokat –, mintha Konstantin egy modern, pluralista megközelítést vallott volna vallási tekintetben. Annak ellenére ugyanis, hogy ő az egyik vallás híve volt, nem azt az eljárást követte, hogy ezt a vallást tette kizárólag gyakorolhatóvá a Birodalomban, és ezzel együtt a többi vallást betiltotta és épületeit lerombolta vagy átadta a másik vallásnak. Annyit tett csak, hogy ezt a vallást első lépésben megengedett vallássá (*religio licita*) nyilvánította a milánói ediktumban 313 februárjában, majd később egyre több privilégiummal ruházta fel, miközben a többi vallást némiképp gyengítette, ahelyett, hogy az általa egyetlen üdvözítőnek gondolt vallást engedte volna csak gyakorolni, és az összes többit kiirtotta és betiltotta volna.¹⁶

Ha tehát úgy látjuk, hogy Konstantin így járt el valláspolitikai tekintetben, az valószínűleg nem egy modern, pluralista felfogás következménye, hanem annak a régi római vallási mentalitásnak és kategóriának köszönhető, amely megengedte a legyőzött istenek tiszteletét is – természetesen a győztes főisten kiemelkedő és első rangú tiszteletét követően. S ha elfogadjuk ezt az interpretációt, akkor az is érthetővé válik, miért

¹⁵ Erre látszik utalni Konstantin levele első mondatának a megfogalmazása is: „Először is arra törekedtem, hogy az összes népemnek az istenségről vallott felfogását egyetlen mederbe tereljem [...] Πρωτον μὲν γὰρ τὴν ἀπάντων τῶν ἐθνῶν περὶ τὸ θεῖον πρόθεσιν [...] προῦθυμήθην. Vö. Euseb. *Vit. Const.* 1, 65. Ezt a véleményt ugyanakkor cáfolja PIETRAS (2021: 90): „Poco probabile che Costantino avesse sognato di unificare il cristianesimo con le religioni tradizionali, ma forse sperava in una *pax constantiniana* in cui tutte le religioni avrebbero voluto collaborare al bene comune.” – Mindez Konstantin *pontifex maximus*sága mellett, amely kiterjedne minden vallásra a birodalomban.

¹⁶ Részletesen ld. SÁRY (2009), BARZANÒ (1996: 160–187).

válnak Konstantin fiai, a 337. május 22-e (Konstantin halála) után *augustusokká* avanzsáló fiúk vallásilag türelmetlenekké, és miért képviselnek más mentalitást valláspolitikai szempontból, mint apjuk tette. Hatványozottan igaz ez a Konstantin-fiúk utáni másfél éves Julianus-kitérőt követően uralomra kerülő Valentinianus és Valens császárok esetére: a Konstantin-fiúk és a Valentinianus-Valens testvérek már kevésbé nevelkedtek a régi római vallás kategóriái szerint: ők már keresztényeknek lettek nevelve, a kereszténység gondolatvilágában szocializálódtak. Ezért tapasztalható az ő esetükben – nem beszélve a Valentinianusokat követő Theodosius császárról –, hogy a kereszténységet pártoló, a többi vallást kifejezetten elnyomó intézkedéseket hoznak.

Ha tehát megpróbáljuk Konstantinnak a niceai zsinattal kapcsolatos lépéseit a régi római vallás szempontjából elemezni, abból indulva ki, hogy a császár olyan keresztény volt, aki nem tudta még teljesen magáévá tenni a kereszténység vallási gondolkodásmódját, s császárként mint hivatalból *pontifex maximus* úgy vélte, kötelessége beavatkozni a birodalom általa választott új vallási alapjait megrengető vitába,¹⁷ akkor azok a modern vádak, mint amilyen például „az Egyház függetlenségének elvesztése” vagy a „kereszténység politikai célú felhasználása”, anakronisztikusak, mert nem a saját korukból értelmezik az eseményeket, hanem későbbi korok megfontolásait vetítik vissza a régmúltba.

Ha mármost a császár mint hivatalból *pontifex maximus* úgy érzékelte, hogy be kell avatkoznia, akkor ezt azért tette, mert fejében a vallás első emberének és a birodalom vezetőjének a feladatai nem különültek el.¹⁸ S akkor is így volt ez, ha Eusebiusnak nem tetszett a római valláshoz kötődő *pontifex maximus* cím, s helyette kitalálta az *episkopos tón ektos* szót:¹⁹ ám ebben az átmeneti korban nem volt még szükség ilyen kánonjogi konstrukciókra ahhoz, hogy a magát frissen kereszténynek valló császár beavatkozhasson az Egyház ügyeibe.²⁰

Érthető ugyanakkor Eusebius igyekezete, aki műve megírásakor már attól féltett, hogy esetleg a császár aktív részvétele a zsinati fo-

¹⁷ A *pontifex* feladatairól részletesebben ld. CAMERON (2007: 341–384).

¹⁸ FARINA (1966: 240), PIETRAS (2021: 87; 90).

¹⁹ Euseb. *Vit. Const.* 1, 44. Ld. CATAUDELLA (2002: 263–280).

²⁰ Eusebius „Nicea-teológiájának” egy új megközelítéséről ld. RIZZI (2002: 9–24).

lyamatban a Niceát tagadó püspökök számára legitimálhatja álláspontjukat: ebből a szempontból nézve egy kvázi püspöki cím kreálása Konstantin számára jobban hangzott, mint azt mondani, hogy *pontifex maximusként* járt el a kereszténység első egyetemes zsinatán.

Amikor tehát Konstantin az Eusebius által idézett levelet megírta a vita két fő szereplőjének, akkor nem egyfajta vallási pluralizmusra szólította fel őket, hiszen a vallási pluralizmus ebben az esetben értékeslegességet jelentett volna, ráadásul negatív értelemben. Inkább egy pozitív tapasztalat járhatott a fejében: valószínűleg arra az ortopraxisra gondolhatott, ami a római vallást legjobban jellemezte a kereszténységgel szemben, ahol viszont nem az ortopraxis, hanem az ortodoxia volt az elsődleges.²¹

A római vallásban ugyanis szinte mindegy volt, hogy az ember mi-ben hitt, melyik istenről mit gondolt: a lényeg csak az volt, hogy a vallás és a vallás papjai által előírt vallási cselekedeteket vagy áldozatokat bemutatassa. S az sem volt baj, ha közben nem hitt abban, amit csinált: a lényeg a tett volt, nem a hit, tehát az ortopraxis.²² Ezzel szemben a keresztény vallásban már az ókorban is sokkal fontosabb volt a hit, mint a tett, azaz az ortodoxia. Ha a felelős *pontifex maximusként* eljáró Konstantin szempontjából nézzük tehát a zsinati történéseket, akkor egy olyan állami és vallási vezetőnek a szavait látjuk a levélben, aki az ortodoxia problémáit nem értette, ezért hívta fel a feleket az ortopraxisra, főként úgy, hogy levelének megfogalmazása szerint egy egészen jelentéktelen problémáról van szó:²³ nem pluralista szempontokkal állunk tehát szemben, mert a fogalom abban a korban anakronisztikus, s emiatt használata félrevezető.

Amikor viszont azzal szembesül Konstantin, hogy az ortopraxisra való felhívása nem ér célt, s kezdi érteni az ortodoxia fontosságát (a vitázó felek részéről), akkor abba áll bele, hogy ezt az egységes tant mielőbb felállíttassa, s döntést kényszerítsen ki az Egyház kompetens veze-

²¹ Vö. PIETRAS álláspontját, aki szerint Konstantint kevésbé érdekelte az arianista vita, mint a Meletiosz-féle szakadás: előbbi gyerekes vitának gondolta. PIETRAS (2021: 89–90; 94).

²² PIETRAS (2021: 94).

²³ Euseb. *Vit. Const.* 68, 3.

tóitól az ügyben. S amikor azt látjuk, hogy előbb Atanáz, később azonban Arius támogatóinak az oldalára áll, akkor nem lehet őt értéksemlegességgel vagy köpönyegforgatással vádolni – nem értett a kérdéshez, egyetlen szempontja volt: a vallási egység helyreállítása.

Vallási pluralizmus a korabeli zsidóságban: Nicea hatása a judaizmusra?

Megvizsgáltuk, mit jelent a niceai zsinat és annak teológiai döntése egy pogány római mentalitással rendelkező császár szempontjából, aki előbb a teológiai értelemben vett vallási ortopraxist javasolta a kereszténységben belül vitázó feleknek, később azonban – belátva, hogy a korabeli keresztény teológia az exkluzivista megoldást tudja csak elfogadni – egy zsinaton próbálta kikényszeríteni a döntést. Ha mármost megvizsgáltuk a kereszténység első zsinatát a pogány római vallás szempontjából, vessünk rá egy pillantást egy másik korabeli vallás, a zsidó vallás perspektívájából is, amely ráadásul 313 óta jogilag szintén *religio licita* státuszt élvezett, még ha korábban meg is tűrte a Római Birodalom valláspolitikája – az újra és újra fellángoló üldözések mellett természetesen.²⁴

Elsőre azt gondolnánk, hogy a zsidóság életére konkrét és közvetlen hatással nem lehetett a niceai zsinat dogmatikai rendelkezése. Az a tény azonban, hogy az arianista vita mellett a zsinat másik fontos döntése volt a húsvét időpontjának rendezése – ráadásul a zsidóság szokásaitól eltérően –, ez már a zsidóságot is érintő lépés volt a niceai atyák részéről, amellyel pontot tettek egy olyan, évszázadok óta tartó vita végére, amelyben a keresztények egy része a zsidó szokás szerint Niszán hónap 14. napján, nem pedig a tavaszi napéjegyenlőséget követő első holdtölte utáni vasárnap ünnepelte a húsvétot.

Ez a lépés egyértelmű szakítást jelentett ugyanis a zsidósággal meg egyezést kereső keresztény csoportokkal, ráadásul úgy, hogy Konstantin saját elbeszélése szerint a négy érv közül, amelyekkel meggyőzte a nagy Egyház akkor mintegy negyedét kitevő, a zsidó Peszah időpontját tartó

²⁴ Lactant. *De mort. pers.* 48, 2: [...] *ut daremus et Christianis et omnibus liberam potestatem sequendi religionem quam quisque voluisset* [...]; Euseb. *Hist. Eccl.* 10, 5: [...] ὅπως δῶμεν καὶ τοῖς Χριστιανοῖς καὶ πᾶσιν ἐλευθέραν αἴρεσιν τοῦ ἀκολουθεῖν τῇ θρησκείᾳ ἣ δ' ἂν βουλευθῶσιν [...]

keresztényeket, az úgynevezett quartadecimánusokat arról, hogy csatlakozzanak a keresztény egyházak többségéhez, s ne Niszán hónap 14. napján, hanem az alexandriai püspöki szék által kiszámolt, majd a római által jóváhagyott időpontban (de mindenképpen egy vasárnapon) ünnepeljék Jézus feltámadását,²⁵ az egyik éppen egy antijudaista meg-alapozású teológiai érv volt.

Nagyon érdekes ugyanakkor Daniel Boyarin felvetése, aki – Shaye Cohen írását²⁶ továbbgondolva – Niceának a zsidósággal való látványos szakítása ellenére kapcsolatot talál annak szigorú „vallási exkluzivizmus-a”, illetve a zsidóságnak az i. sz. 90-ben megtartott javnei zsinatra való kollektív emlékezőmódja között: szerinte Javne, illetve Nicea voltak a templom nélküli judaizmus, illetve a kereszténység legfontosabb alapító aktusai, s ennyiben valóban megtörténhetett az, amire nem is gondolnánk, hogy tudniillik Nicea dogmatikai rendelkezése mégis hatott a zsidóság életére, méghozzá alapvetően meghatározta azt.²⁷

Korábban a zsidóság és a judaizmus történetét kutatók ugyanis a javnei zsinatban a niceai zsinat előképét, prefigurációját látták, amennyiben Javnében – ha ugyan valójában volt egy ilyen zsinat, s nem csak egy történeti konstrukcióról beszélünk – az összegyűlték fő célja az volt, hogy kizárják a közösségből azokat a szélsőséges elemeket (és a keresztényeket: *minim*), akik a zsidóság szemléletével összeegyeztethetetlen nézeteket és álláspontot képviseltek;²⁸ itt került sor az Ószövetség könyveinek meghatározására is – szintén nem utolsósorban a keresztényeknek a zsidókétól eltérő, a Septuagintára alapozott Tanakh-használata miatt.²⁹

A fenti kutatók véleménye szerint ugyanakkor Javnét inkább Nicea ellenpontjának kellene nevezni: „Javne talmudi képe a IV. sz. keresztény zsinataira adott válasz lehetett”,³⁰ „a Talmud [...] Javne kollektív Ataná-

²⁵ A témáról részletesebben ld. DI BERARDINO (1992: 363–384), DI BERARDINO (2019: 509–518), DI BERARDINO (2022: 125–180).

²⁶ COHEN (1984: 27–53).

²⁷ BOYARIN (2000: 21–62).

²⁸ SCHÄFER (1975: 54–64), KIMELMAN (1981).

²⁹ GOODMAN (2006: 163–173).

³⁰ BOYARIN (2000: 29).

za”,³¹ illetve „a negyedik század mind a kereszténység, mind pedig a zsidóság számára a tulajdonképpeni első század volt”.³²

A Javnéra való zsidó emlékezés módja jelentősen változott már a késő ókor folyamán: a 3. század közepén ugyanis, azaz a Misna kiadásának idején még a zsidóság egységét hangsúlyozták a javnei zsinat elmesélésében – amint a Misna is viszonylag egységesen adja meg a különböző témákban követendő normákat. Ezt támasztja alá az a tény is, hogy a *minim* és a *minut* kategóriái először a javnei zsinattal kapcsolatosan jelennek meg a zsidó gondolkodásban, s nem a jeruzsálemi templommal kapcsolatos szektás megosztottságot, hanem a tanbeli különbség által meghatározott zsidó „kívülállókát” jelölik e szavak, ahol a különbség a rabbinikus zsidó tekintélytől való eltávolodást, a rabbik tanításának el nem ismerését jelentette.³³

Ezzel szemben a 4. század folyamán, amikor először és kisebb mértékben a Jeruzsálemi Talmudban, majd egy évszázaddal később és sokkal erőteljesebben a Babilóniai Talmudban sor került a Misnát magyarázó úgynevezett *amorák* mondatainak lejegyzésére, a Talmud legnagyobb részét alkotó Gemara úgy kommentálja a misnai előírásokat, hogy nem csupán egyértelműsíti azokat az előírásokat részletezve, hanem bemutatja a Misnát magyarázó *amorák* egymásnak sokszor homlokegyenest ellentmondó értelmezéseit az adott szakasról, anélkül azonban, hogy állást foglalna abban a tekintetben, hogy melyik a helyes értelmezés. S a Gemara ilyen módon történő fixálása egybeesik azzal az értelmezéssel, amely Javnében – a korábbiaktól eltérően – a pluralista vallási gondolkodás megfogalmazását látja: a Tanakhot és a Misnát magyarázó rabbik véleményei eltérhetnek egymástól, s mindegyik vélemény az élő Isten szava lehet, ugyanakkor ilyen ellenvéleményt csak a Bét Midráson, azaz a rabbik vezette zsidó tanházakon belül, tehát csak a rabbik megfogalmazásában lehetett elfogadni. S valóban a Babilóniai Talmudban a *minim* és *minut* már nem a zsidóságon belüli különbözőségekre, hanem csak és kizárólag a pogány vallások, valamint a kereszténység képviselőire vonatkozik.

³¹ BOYARIN (2000: 30).

³² BOYARIN (2004: 29–30).

³³ GOODMAN (2006).

Boyarin értelmezése szerint ez a fajta pluralista megközelítés, amelyben tehát nemcsak egy vélemény lehet helyes, de több rabbi egymástól különböző véleménye is elfogadható, a niceai zsinat ellenhatásaként fogható fel. A zsidók azzal akartak elkülönülni a keresztényektől, amennyiben ők a multivokalitást hangsúlyozták a keresztények egyetlen üdvözítő megoldásával szemben.³⁴

Boyarin tehát úgy rakja össze a Talmudban található, a javnei zsinatra vonatkozó utalásokat, hogy ezekből az derül ki: amíg a 3. században a Misna egységes iránymutatásával párhuzamosan ezek az utalások a javnei zsinat által létrehívott egységes zsidóság képét mutatják fel, addig a 4. században már a javnei zsinat a Gemarában megjelenő multivokalitás előképe, s Boyarin szerint ez a változás nem kis mértékben volt a niceai zsinatra adott reakció.

Ezt illusztrálja az a klasszikus idézet is a Talmudból (TB Eruvin 13b), amelyben a két nagy rabbi, Hillél és Sámáj iskolája vitatkozik:

אמר רבי אבא אומר שמואל: שלש שנים נחלקו בית שמאי ובית הלל, הללו אומרים: הלכה כמותנו, והללו אומרים: הלכה כמותנו. יצאה בת קול ואמרה: אלו נאלי דברי אלהים חיים הן, והלכה כבית הלל.

„Rabbi Abba mondta Smuél nevében: három éven át vitatkozott Sámáj iskolája és Hillél iskolája. Egyikük azt mondta: a halaha a mi nézeteink szerint van. Másikük azt mondta: a halaha a mi nézeteink szerint van. Ekkor megszólalt a 'bat kol' (égi hang): mindkettőtök szavai az élő Isten szavai, de a törvény Hillél iskolája szerint van.”³⁵

A fentiek szerint tehát a niceai zsinatra való ellenreakció volt a rabbinikus zsidóság részéről, hogy a korábbi exkluzivista Tanakh- és Misna-értelmezés helyére a pluralista megközelítést helyezte a Talmudban. De ha meggondoljuk, hogy ennek a pluralista értelmezésnek csak egy meglehetősen szűk körön, a rabbik iskoláján belül van létjogosultsága, akkor a változást talán mégsem csupán az exkluzivista-pluralista szó-párral kellene leírunk, hanem inkább az előírások vallásává vált zsidóság irányításának a meghatározását kellene látnunk benne, ami a hangsúlyt immár nem a tanbeli tisztánlátásra és a Tanakh vagy a Misna he-

³⁴ BOYARIN (2000).

³⁵ LIEBERMAN (1950: 198–199).

lyes értelmezésére helyezi, hanem arra, hogy kik lehetnek ezek az értelmezők, kik lehetnek a zsidóság vallási vezetői.³⁶

Konklúzió

Ha tehát a fenti szempontokat is figyelembe véve tekintünk vissza Konstantinnak a niceai zsinattal kapcsolatos lépéseire, akkor talán jobban értjük tetteit: előbb a régi római vallás meglehetősen laza tanbeli kategóriáit próbálta ő is „ráerőltetni” a kereszténységen belül vitázó felekre („viselkedjenek tehát úgy, mint a filozófiai iskolák tagjai, akik több véleményt is megvitatnak [...]”), majd miután szembesült azzal, hogy ez a megközelítés nem működik, erőszakkal is ki akarta kényszeríteni a döntést a vitás kérdésben annak érdekében, hogy a vallás, amelyet uralma alapjává tett, ne gyengüljön a belső széthúzás révén.

Visszatérve a gondolatmenetem elején feltett kérdéshez (pluralizmus vagy exkluzivizmus jellemezte Konstantin valláspolitikáját?), talán a legközelebb akkor kerülünk a megoldáshoz, ha ezeket a fogalmakat a korabeli zsidó praxis megértéséhez használjuk, Konstantin lépéseit pedig az ortopraxis és az ortodoxia szavakkal próbáljuk érthetőbbé tenni. S talán amint 2014-ben a légifelvétel révén jobban láthatóvá váltak a niceai bazilika alapjai, ehhez hasonlóan egy új perspektíva, a zsidó világ perspektívája is hozzá tud járulni annak jobb megértéséhez, hogy mi is történt pontosan 325-ben Niceában.

Felhasznált irodalom

AYRES 2009	L. AYRES, <i>Nicaea and Its Legacy: An Approach to Fourth-Century Trinitarian Theology</i> , Oxford, 2009.
BALDINI 2005	A. BALDINI, <i>Il dibattito contemporaneo sulla conversione di Costantino</i> , Salesianum, 67 (2005), 701–735.
BARBERO 2016	A. BARBERO, <i>Costantino il Vincitore</i> , Roma, 2016.
BARZANÓ 1996	A. BARZANÓ (ed.), <i>Il cristianesimo nelle leggi di Roma Imperiale</i> , (Lecture cristiane del primo millennio 24), Milano, 1996.
BAUS–EWIG 1973	K. BAUS – E. EWIG, <i>Die Reichskirche nach Konstantin dem Grossen</i> , (Handbuch der Kirchengeschichte, Bd. 2.), Freiburg, 1973.
BOYARIN 2000	D. BOYARIN, <i>A Tale of Two Synods: Nicaea, Yavneh and the Making of Orthodox Judaism</i> , <i>Exemplaria</i> , 12 (2000), 21–62.

³⁶ BOYARIN (2000).

- BOYARIN 2004 D. BOYARIN, *Border lines: the partition of Judaeo-Christianity*, Philadelphia, 2004.
- CALDWELL 2018 Z. CALDWELL, *The underwater ruins of Nicaea: The birthplace of the Creed*, Aleteia (blog), 2018. november 9.
<https://aleteia.org/2018/11/09/the-underwater-ruins-of-nicaea-the-birthplace-of-the-creed/>. Utolsó megtekintés: 2023. 12. 1.
- CAMERON 2007 A. CAMERON, *The Imperial Pontifex*, Harvard Studies in Classical Philology, 103 (2007), 341–384.
- CATAUDELLA 2002 M. R. CATAUDELLA, *Costantino »episkopos« e l’Oratio ad Sanctorum coetum*, in: F. Elia (a cura di), *Omaggio a Rosario Soraci. Politica, retorica e simbolismo del primato: Roma e Costantinopoli (IV–VII)*, Catania, 2002, 263–280.
- COHEN 1984 S. J. D. COHEN, *The Significance of Yavneh: Pharisees, Rabbis, and the End of Jewish Sectarianism*, Hebrew Union College Annual, 55 (1984), 27–53.
- DI BERARDINO 1992 A. DI BERARDINO, *L’imperatore Costantino e la celebrazione della Pasqua*, in: G. Bonamento – F. Fusco (a cura di), *Costantino il Grande, Dall’antichità all’umanesimo*, Macerata, 1992, 363–384.
- DI BERARDINO 2019 A. DI BERARDINO, *Istituzioni della chiesa antica*, (Manuali 12), Venezia, 2019.
- DI BERARDINO 2022 A. DI BERARDINO, *Origini e significati delle feste cristiane*, Trapani, 2022.
- DÖRRIES 1958 H. DÖRRIES, *Konstantin der Grosse*, Stuttgart, 1958.
- FARINA 1966 R. FARINA, *L’Impero e l’Imperatore cristiano in Eusebio di Cesarea. La prima teologia politica del cristianesimo*, Zurich, 1966.
- FORLIN PATRUCCO 2006 M. FORLIN PATRUCCO, *Costantino I imperatore*, in: A. Di Berardino (a cura di), *Nuovo dizionario patristico e di antichità cristiane*, Genova, 2006, 1223–1225.
- GOODMAN 2006 M. GOODMAN, *The Function of minim in Early Rabbinic Judaism*, in: M. Goodman, *Judaism in the Roman World: Collected Essays*, Leiden, 2006, 163–173.
- GYURKOVICS 2022 M. GYURKOVICS, *A második és a harmadik századi logoszteológia ontológiai és episztemológiai vonatkozásai*, in: P. Á. Bagyinszki – M. Vida (szerk.), *A Szó szimfóniája: teológiai horizont Isten Igéje vasárnapjához*, Budapest, 2022.
- KIMELMAN 1981 R. KIMELMAN, *Birkat Ha-Minim and the Lack of Evidence for an Anti-Christian Jewish Prayer in Late Antiquity*, in: E. P. Sanders – A. I. Baumgarten – A. Mendelssohn (ed.), *Aspects of Judaism in the Graeco-Roman Period. Jewish and Christian Self-Definition 2.*, Philadelphia, 1981.
- KÖVES-ZULAUF–TAKÁCS 1995 T. KÖVES-ZULAUF – E. TAKÁCS, *Bevezetés a római vallás és monda történetébe*, Budapest, 1995.

- KRAFT 1974 H. KRAFT, *Konstantin der Grosse*, (Wege der Forschung 131), Darmstadt, 1974.
- LIEBERMANN 1950 S. LIEBERMANN, *Hellenism in Jewish Palestine: Studies in the Literary Transmission, Beliefs and Manners of Palestine in the I Century B.C.E.–IV Century C.E.*, New York, 1950.
- NGO 2021 R. NGO, *The Nicea Church: Where Did the Council of Nicea Meet? Underwater evidence in Turkey provides clues*, 2021. április 9. <https://www.biblicalarchaeology.org/daily/biblical-sites-places/biblical-archaeology-sites/nicea-church-council-of-nicea/>. Utolsó megtekintés: 2023. 12. 24.
- PIETRAS 2021 H. PIETRAS, *Concilio di Nicea (325) nel suo contesto*, Roma, 2021.
- RIZZI 2022 M. RIZZI, *Dalla Bibbia alla storia: Eusebio di Cesarea tra teologia politica e cristologia*, *Eastern Theological Journal*, 8 (2022), 9–24.
- SAHIN–FAIRCHILD 2018 M. SAHIN – M. R. FAIRCHILD, *Nicea’s Underwater Basilica*, *Biblical Archaeology Review*, 44 (2018), 6–30.
- SÁRY 2009 P. SÁRY, *Pogány birodalomból keresztény birodalom: a Római Birodalom kereszténnyé válása a Codex Theodosianus tükrében*, Budapest, 2009.
- SAYLORRODGERS 1989 B. SAYLOR RODGERS, *The Metamorphosis of Constantine*, *The Classical Quarterly*, 39 (1989), 233–246.
- SCHÄFER 1975 P. SCHÄFER, *Die sogenannte Synode von Jabne: Zur Trennung von Juden und Christen im ersten/zweiten Jahrhundert n. Chr.*, *Judaica*, 31 (1975), 54–64.
- SESBOÛÉ 1997 B. SESBOÛÉ, *Reception of councils from Nicea to Constantinople II: conceptual divergences and unity in the faith, yesterday and today*, *The Jurist: Studies in Church Law and Ministry* (1997), 86–117.
- SIMONETTI 1975 M. SIMONETTI, *La crisi ariana nel IV secolo*, *Studia ephemeridis Augustinianum*, Roma, 1975.
- SINIBALDI–LEWIS–B. MAJOR 2016 M. SINIBALDI – K. L. LEWIS – B. MAJOR, *Crusader Landscapes in the Medieval Levant: The Archaeology and History of the Latin East*, Cardiff, 2016.

The First Council of Nicea (325) as a symbol of unity: pagan and Jewish readings of the dogma of “homoousios”

After Emperor Constantine defeated his pagan god-backed opponent, Maxentius, in October 312, with the help of “the god of the Christians,” he issued the Edict of Milan in February 313, about six months later, in which he declared Christianity religio licita, i.e., free to practice Christianity alongside the pagan Roman religion. When the theological controversy, later known as the Arian controversy, broke out, he called on the disputants to behave in a similarly understanding way: this time not in a way that reflected peaceful coexistence of religions but in mutual acceptance of

different theological opinions for the greater good, that is, for the salvation of the Church.

The paper will examine what symbolism and meaning the Council of Nicea had for its (pagan and Jewish) contemporaries: what considerations led Emperor Constantine, who had previously followed the pagan Roman religion, to take this decision, and what impact the Council had on the self-definition and the narrative of history of contemporary Jewry.

Keywords: emperor Constantine, Edict of Milan, Council of Nicea, Judeo-Christian, pagan-Christian, religious pluralism, orthodoxy, orthopraxis

SÜLI TÜNDE

„Ó, vak mohóság s esztelen harag”:¹ az erőszak, valamint okainak allegorikus figurái a Színjáték 12. énekében

Dante a Színjáték 12. énekében retorikai felkiáltással fordul a bűnös emberiséghez, illetve elsősorban a zsarnokokhoz, a mások javai ellen vétkezőkhöz, amelyben az esztelen harag (ira folle) mellett a vak mohóságot (cieca cupidigia) azonosítja a felebarátokkal szembeni erőszakos cselekedetek okaiként, amely vétkek kifejezői az énekben szereplő allegorikus figurák.

Dante olyan szörnyet választ az erőszakosok körének őreként, s egyben e bűn fogalmi tartalmának hordozójaként a pogány mitológiai gyökerekkel rendelkező keveréklények közül, akinek már fogantatási körülményei is az erőszakhoz kapcsolódnak, a kör első alkörének őrzőiként pedig olyan ijakkal, nyilakkal felfegyverzett hibridlényeket, akik, azonos gonosztetteik miatt, a contrappasso tökéletes eszközeivé válnak.

Jelen tanulmány e lények műben betöltött jelentésére és szerepére fókuszál, amely mellett célja a Dante gondolatmenetét meghatározó források és a dantei inventiók bemutatása.

Kulcsszavak: Dante Alighieri, Isteni színjáték, állatszimbolika, mohóság, harag, erőszak

„Kréta szégyene” és a szakadékos sziklafal

Dante és Vergilius az eretnekek körét elhagyva leereszkedik a Pokol 7. körébe, az erőszakos cselekedetek miatt bűnhődők közé. A két kört az Adige egyik partján, Trento közelében található hegyomláshoz hasonló szakadékos, meredek sziklafal választja el egymástól, a magasból legördült kövek miatt a költők számára nehezen járható utat kínálva. A Színjátékbeli sorok előzménye Albertus Magnus *De meteoris* című műve, amelyet a kommentárok a kezdetektől fogva rendre idéznek (*De met.* 3, 6).² A szerző szerint, aki re Dante Kölni Albertként utal főművében (*Par* 10, 98), a sziklapart földcsu-

¹ *Inf* 12, 49. A tanulmányban szereplő valamennyi *Színjáték*-idézet NÁDASDY Ádám fordítása.

² <https://dante.dartmouth.edu>. Utolsó megtekintés: 2023. 12. 15.

szamlással keletkezett: a folyóvíz behatolt a szikla repedésein, pusztító munkájának következtében annak nagyobb tömegét eltávolította, amely azt követően leszakadt. A költő tehát, a korábbi irodalmi alkotások szerzőivel ellentétben, nem túlvilági környezetbe helyezi az itt büntetett kárhozott lelkeket, hanem egy sziklás, kietlen földi tájat idéz a választott háttér. Már e tájék keménysége,³ durvasága, zordsága érzékelteti a költő emberi méltóságot elferdítő bűnhöz, az erőszakhoz, valamint az abban vétkesekhez való viszonyulását, emellett abban is segíti őt, hogy még mélyebb benyomást gyakoroljon olvasójára. Ám e természeti környezet, a költő által alkalmazott hasonlatnak köszönhetően, érzékletesen utal a helyszín túlvilági voltára, amelyet egyértelművé tesz a sziklafalat kialakító okra vonatkozó, Danténak adott vergiliusi magyarázat (*Inf* 12, 34–45). A kőomlás, amely Vergilius *Pokolban* tett korábbi útjakor még nem létezett, a Krisztus kereszthalálakor bekövetkezett földrengés miatt keletkezett: a költő Máté evangéliumát (Mt 27, 50–51) idézi fel e sorokban.

Az ének olasz szövege kétszer is (*Inf* 12, 4; 32) „rombolásként” (*ruina*) definiálja a sziklaomlást. A költő ugyanazt a szót használja ezekben a sorokban, amellyel az előző énekben Vergilius utalt a felebarátaikkal erőszakosok, vagyis az itteni kárhozottak bűnére (*Inf* 11, 36), amely mellett „a pusztítást már a topográfia szintjén is” érzékelteti a helyszín.⁴ A sziklás környezet keménységét hangsúlyozzák az olyan, egymással rímhelyzetben álló szavak, mint a *roccia-noccia*⁵ (szikla–kárt okozzon), amelyek hangzásuk révén a keménységhez kapcsolódnak, és az erőszakot fejezik ki akusztikus eszközökkel. A leereszkedéskor Dante lába alatt a kövek elmozdulnak, hiszen a lelkek súlytalan árnytestével ellentétben a költő élő anyagi testének tömege van (*Inf* 12, 28–30).

Dante olyan szörnyet választ az erőszakosok körének őreként a pogány mitológiai gyökerekkel rendelkező lények közül, akinek már fogantatása is az erőszakhoz kapcsolódik. A hetedik kör őre nem más, mint Hélios napisten lánya, Pasiphaé krétai királyné és a Poszeidóntól Krétára

³ A keménység, illetve annak mozzanata a Bibliában is negatív jelentést hordoz, az elleneséges természet kifejezője, amellyel kapcsolatban Ezékiel próféta könyvét idézhetjük: „Akkor majd tiszta vizet hintek rátok, hogy megtisztuljatok minden tisztátalanságtól, s minden bálványtól megtisztítalak benneteket. Új szívet adok nektek és új lelket oltok belétek, kiviszem testetekből a kőszívet és hússzívet adok nektek.” (Ez 36, 25–27).

⁴ Vö. KELEMEN (2019: 190–192) és MÁTYUS Norbert *Pokol* 12. énekéhez írt kommentárja.

⁵ Vö. DANTE (1975: 50). *Inf* 12, 43; 48.

küldött gyönyörű bika nászából származó, s kettős természetéből adódóan, a Minos és a Taurus nevek összeolvadásával Minótauroszként elnevezett félig bika, félig ember szörnyszülött, az emberben fogant örült bestialitás, a kegyetlen állatiasság (*matta bestialitate*) jelölője, kifejezve ezzel nem csupán az erőszakot általában, hanem Pasiphaé bika iránt érzett természetellenes vágyából és nászából következően, a természetten tett erőszakot is:

És fönt, ahol csorbult a partszegély,
hevert a sziklán Kréta Szégyene,
aki a hamis tehénben fogant;
(*Inf* 12, 11–13)

A Színjáték fenti soraiban lényegében az *Aeneis*ben olvasottakat idézi Dante (Verg. *Aen.* 6, 23–27). Ovidius *Metamorphoses*ében „szégyenként” (*pudor*) (Ov. *Met.* 8, 157), illetve „nemzetsége gyalázataként” (*opprobrium generis*) (Ov. *Met.* 8, 155) említi e szörnyet, költőnk pedig összekapcsolja a Minótauros születési helyét a klasszikus költő körülírásával, és a *pudorem multiplicique domo* ovidiusi mintájára Színjátékbeli szörnyszülöttjét „Kréta Szégyeneként” (*infamia di Creti*) definiálva alkotja meg perifrázisát. Azt azonban Ovidius sem teszi egyértelművé, hogy e lény mely része emberi, illetve mely része állati, a költő mindössze annyit ír róla, hogy *semibovemque virum semivirumque bovem* (Ov. *Ars am.* 2, 24), sőt a lény morfológiáját illetően a Dante-kritika sem képvisel egységes álláspontot.

Emberfejű és bikatestű, vagy a fordítottja?

Sevillai Szent Izidor *Etymologiae* című enciklopédiájából annyit tudunk meg e lényről, hogy bika feje vagy teste van (*Etym.* 11, 3, 9).⁶ A *Liber monstrorum* a klasszikus hagyományokat követve a Minótauroszt bikafejű lényként (*taurinum caput habuit*) írja le,⁷ Francesco da Buti ugyancsak emellett foglal állást.⁸ Ugyanakkor a költő fia, Jacopo Alighieri úgy fo-

⁶ https://www.hs-augsburg.de/~harsch/Chronologia/Lspost07/Isidorus/isi_et11.html. Utolsó megtekintés: 2023. 12. 15.

⁷ Vö. DI MALMESBURY (2018: 536).

⁸ Vö. DA BUTI (1385–1395): [...] *dalla parte di sopra era toro, e da quella di sotto era uomo*.

Az idézet és a következő három forrása: <https://dante.dartmouth.edu>. Utolsó megtekintés: 2023. 12. 15.

galmaz 1322-ben írt kommentárjában,⁹ hogy Dante emberfejű és bikatestű teremtményként ábrázolja a Minótaurosz, s ugyanezt az álláspontot képviseli Giuseppe Giacalone is.¹⁰ A kommentárok egy része hol az egyik mellett, hol pedig az ellenkezője mellett érvel, míg a Pietro Alighieri¹¹ nevéhez kapcsolódó, hasonlóan a modern szövegmagyarázatok jelentős részéhez, nem foglal állást a kérdésben.

A klasszikus hagyománnyal ellentétben, amely a szörnyet embertesttel és bikafejjel ábrázolja, a *Színjátékban* megjelenő Minótaurosz emberfejű és bikatestű lény lehet. Erre egyrészt fekvésmódjából következtethetünk, abból, ahogyan az elnyúlt test a sziklán hever, valamint erre utal a megsebzett bikával, illetve annak viselkedésével való hasonlat, amelyben ismét felfedezhető a vergiliusi reminiszcencia, mégpedig a szörnylény erőszakosságát, haragját és féktelenségét illetően (Verg. *Aen.* 2, 223–224):

Mint a bika, mely halálos dőfést kap,
épp akkor, mikor béklyóit letépte:
járni nem bír, csak dobálja magát,
úgy viselkedett most a Minótaurosz.
(*Inf* 12, 22–25)

A 14–15. századi Dante-kódexek miniátorai is emberfejjel és bikatesttel ábrázolták a mitológiai szörnyet, az egyedüli kivétel ez alól az egyik legrégebbi és legértékesebb kódex, a Budapesten, az ELTE Egyetemi Könyvtárában található, feltehetően venetói dialektusban írt *Codex Italicus* 1¹² jelzetű kódex, amelynek miniátora az antik mintát követve bikafejjel és embertesttel ábrázolja a mitológia szörnyet.¹³ (1. ábra)

⁹ Vö. ALIGHIERI (1322): [...] *dal petto in su uomo e l'altro busto d'un toro*, [...].

¹⁰ Vö. GIACALONE (1968): [...] *un toro con la testa umana*, [...].

¹¹ Vö. ALIGHIERI (1344–1355): [...] *in parte hominem et in parte taurum*.

¹² A hasonmás kiadás a szegedi és a veronai egyetem együttműködésének köszönhetően jelent meg: MARCHI-PÁL (2006).

¹³ Ld. bővebben: DRASKÓCZY (2023: 47; 60–61).

1. ábra: Minótauros (miniatúra)

ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár, Budapest (*Cod. Ital. 1, f. 10v*)¹⁴

Ám nemcsak maga a Minótauros, hanem agresszív viselkedésmódja is az őrült bestialitás kifejezőjeként jelenik meg a *Színjátékban*, amely alantas állati ösztönt azonban könnyedén ural a Vergilius által szimbolizált emberi értelem.¹⁵ Miután az antik költő határozottan leintette, a szörnylény engedelmessé válik, amelynek vélhető időlegességét jól érzékeltetik az alábbi sorok:

Fuss a szakadékhoz!
Míg dühében vonaglik, leszaladsz!
(*Inf* 12, 26–27)

Vergilius nem véletlenül nevezi meg kétszer is bestiaként a dühében önmagát harapó szörnyet: először vadállatnak (*bestia*) szólítja (*Inf* 12, 19), majd állatias dühnek (*ira bestial*) hívja (*Inf* 12, 33).¹⁶ A düh, harag (*ira*) szó¹⁷ az énekben emellett az esztelen (*folle*) jelzővel is szerepel (*Inf* 12, 49), amelyet a költő az ember mások ellen elkövetett erőszakának egyik okaként azonosít. Amíg azonban a Minótauros állati jelleméből adódóan féktelenül dühöng, addig az itt büntetett valamennyi kárhozott lélek „másnak erőszakkal ártott” (*Inf* 12, 48), vagyis a józan ésszel, az

¹⁴ A *Codex Italicus* illusztrációit ld. MARCHI-PÁL (2006).

¹⁵ Vergilius a *Színjáték* többi szereplőjéhez, valóságos személyéhez hasonlóan a maga „egyediségében és történeti konkrétságában” vált a műben jelentéshordozóvá. Ld. bővebben: KELEMEN (2002: 60–61).

¹⁶ Vö. KELEMEN (2019: 190) és MÁTYUS Norbert *Pokol* 12. énekéhez írt kommentárja.

¹⁷ Az *ira* szó összesen négyszer fordul elő az énekben.

emberi értelemmel össze nem egyeztethetően, esztelenül követte el vét-két. A költő az esztelen harag (*ira folle*) mellett a vak mohóságot (*cieca cupidigia*)¹⁸ azonosítja a felebarátokkal szembeni erőszakos cselekedetek okaként: az ének 46–48. soraiban nem csupán az itt büntetett zsarnokokhoz, a mások javai ellen vétkezőkhöz, hanem a bűnös emberiséghez fordul retorikai felkiáltással:

Ó, vak mohóság s esztelen harag,
mely úgy sarkantyúz rövid életünkben,
s aztán az öröklétben így bemárt!
(*Inf* 12, 49–51)

A kapzsiság allegorikus figurája már a Pokol első énekében felbukkan: a bűn erdejébe tévedt Dante a Nap fénye, azaz az Isten által megvilágított domb felé veszi útját, amely a boldogság lehetőségét kínálja. A földi boldogsághoz vezető út akadályait, vagyis a bűnös hajlamokat és kísértéseket szimbolizáló három vadállat állja el a költő útját: a párdúc, a bujaság szimbóluma, valamint az oroszlán, a kevélység figurája legyőzhető. A nőstényfarkas, a birtoklásvágy kifejezője azonban olyan áthatolhatatlan akadályt jelent, amely miatt Danténak vissza kell fordulnia a domb felé vezető útján,¹⁹ a költő ugyanis úgy tekintett a kapzsiságra mint a korabeli társadalmi és politikai problémák legfőbb okára.

Thészeusz (*Inf* 12, 16–18), valamint a szörnylény féltestvére, Ariadné (*Inf* 12, 20) nevének említésével, aki segített megölni a Minótauroszt, a tőle kapott fonal segítségével pedig a hőroznak sikerült kijutnia a Daidalosz által épített labirinthoszból, amely a bikafejű szörnyet rejtette, Vergilius felbosszantja a Minótauroszt. „A görög hőroshoz hasonlóan Danténak is sikerül kijutnia a labirintusból, de számára Ariadné fonlát Krisztus halál felett aratott győzelme jelenti.”²⁰

A vér folyó, valamint annak verbális és vizuális forrásai

Az ének doktrinális tartalmú tercinái (*Inf* 12, 37–45) átvezetnek a Minótaurosztól és sziklás környezetéből egy teljesen más háttérhez, a Pokol

¹⁸ Vö. DANTE (1975: 50). *Inf* 12, 49.

¹⁹ Vö. KELEMEN (2019: 31) és MÁTYUS Norbert *Pokol* 1. énekéhez írt kommentárja.

²⁰ IZZI (2013: 79).

hetedik körének szélén elhelyezkedő, és az erőszak további alköreit körülölelő, forró vérrel teli és változó mélységű folyóhoz. A gyilkosokat, zsarnokokat, fosztogatókat és rablókat Dante azért bünteti vérfolyóban, mert a kezükhöz vér tapad. E költői kép a verbális források közül felidézi a Jelenések könyvének 20. fejezetét: „És a Halál és a Pokol belevette a tűz tavába: ez a második halál, a tűz tava. Ha valakit nem találtak beírva az élet könyvébe, azt a tűz tavába vetették.” (Jel 20, 14–15). A szöveghagyomány melletti vizuális forrás, ikonográfiai elem pedig, amelynek a fenti bibliai idézet a kialakulását és terjedését megalapozta, illetve legitimálta, az Utolsó ítélet-ábrázolások²¹ Krisztus trónusának aljából kiinduló vörös színű sávja, az a tűzfolyam, amelybe a kárhözottakat vetik az utolsó ítéletkor, s amely a tüzes tóba, a Pokolba torkollik. Ez a motívum szerepel Dante kortársa és barátja, Giotto Scrovegni-kápolnában lévő *Utolsó ítélet* című kompozícióján (2. ábra):

2. ábra: Giotto di Bondone: Az *Utolsó ítélet* (freskó). Részlet Luciferrel és a tűzfolyammal Scrovegni-kápolna, Padova (1306)²²

²¹ Ld. bővebben: ÚJVÁRI (2015: 153).

²² Forrás: <http://www.travelingintuscany.com/arte/giotto/scrovegnilastjudgment.htm>, Utolsó megtekintés: 2023. 12. 15.

Dante főművében tehát egyesítette az itt elhelyezett kárhozattak bűnéhez kapcsolódó vér képét a bibliai hagyománnyal, valamint az abból kialakult ikonográfiai képelemmel.

A kör tényleges őrei és a megjelenítésüket meghatározó források

Az itt ábrázolt jelenet, illetve valójában az egész ének főszereplői, a kör tényleges őrei, az ugyancsak fele részben ember és fele részben állat (felsőteste férfi, alsóteste ló) komponensből álló kentaurok, a görög mitológia fantázia szülte lényei, akiket Ovidius kéttestűként (*bimembres*) nevez meg a *Metamorphoses*-ban (*Ov. Met.* 12, 240). A kentaurok más szörnyekkel együtt már Vergilius *Aeneis*-ében is a pogány Alvilág őreiként szerepelnek (*Verg. Aen.* 6, 286).

A mű verbális forrásai közül a *Physiologus* szerint a kentaurt kettős alakjából adódóan az álhatatlanság és a kétszínűség jellemzi,²³ akár a nyájas beszédű hízelkedőket és az eretnekeket. Isten gyülekezetébe ugyanis belopóznak olyanok, akikben megvan a kegyesség látszata, és ott emberként viselkednek, amikor azonban elbocsátják őket, vadállattá válnak: „ezek [...] az onokentaurok képét öltik magukra, azaz az ellenségeket és az eretnekeket, mert nyájas beszéddel és hízelkedéssel megcsalják az ártatlanok szívét.”²⁴ A keveréklényhez tehát nem véletlenül kapcsolnak olyan jelentéseket, mint a kétszínűség és az eretnekség.²⁵

²³ A bestiáriumban említett kétszínűsége kétféle, emberi és állati természetéből eredhet. „Az állatoskönyvek nagyobb része – középkori invenció gyanánt – rendre keveri elnevezésében (és így leírásában is) a *hippocentaurust* és az *onocentaurust*. Ez utóbbi nevét illetően emberi felsőtestből és deréktól lefelé számból képzett keveréklény.” Vö. VÍGH (2019: 176).

²⁴ Vö. *Physiologus Latinus* (2018: 147; 197; 229). A fejezetben leírtak a következő bibliai helyekre hivatkoznak: „Az ilyenek a kegyesség látszatát megőrzik ugyan, de annak az erejét megtagadják. Fordulj el tehát ezektől.” (2. Tim. 3, 5). „Az ilyenek nem Krisztus Urunknak szolgálnak, hanem a hasuknak, és szép szavakkal meg hízelgéssel megtévesztik a gyanútlanok szívét.” (Rom. 16, 18). „Ne hagyjátok magatokat félrevezetni! A gonosz beszéd megrontja a jó erkölcsöt.” (1. Kor. 15, 33).

²⁵ Vö. VÍGH (2019: 176).

A kentaur ember és ló keveréke (*Etym.* 11, 3, 37)²⁶ – olvashatjuk Sevil-lai Szent Izidor *Etymologiae*jában. A szerző olvasói tudtára adja azt is, hogy Thesszália e keveréklényei vidéken portyáztak, ott vívták meg harcukat.

A kentaurok egyik családjának képviselői erőszakos szerelemből született, szilaj és fékezhetetlen természetű, vad lények, a görög mitológia szerint, Ixión és egy, a Zeusz parancsára Héra alakját magára öltött felhő egyesüléséből születtek, amely tényre maga Dante a *Purgatórium* alább idézett soraiban tesz utalást, felidézve egyúttal Thészeusszal vívott küzdelmüket is, amelyet a költő Ovidiustól ismert (*Ov. Met.* 12, 210–212):

Gondoljatok – hangzott – a gonoszakra
kik felhőben fogantak, s részegen,
két-testűen harcoltak Thészeusszal!
(*Pg* 24, 121–123)

A görög mitológia szerint a Thesszália és Árkádia nyugati részének vad erdeiben lakó kentaurok brutálisak, fékezhetetlenek, természetüket az alantas ösztönök uralják, a nyers természeti erő megszemélyesítői. Harcias temperamentumukat, részegségüket, amelyből kötekedő természetük fakad, ugyancsak kiemeli Dante a fenti idézetben. A mitológiából a klasszikus irodalmi források közvetítésével Dante átveszi a Nesszoszhoz (*Inf* 12, 67–69) és a kentaumakhiához kapcsolódó elemeket alakja-inak ábrázolásakor.

A *Színjáték*ban lényegében egy vadászjelenet elevenedik meg Dante és Vergilius szeme előtt:

[...] futott sok kentaur, nyíllal kezében,
ahogy az életben jártak vadászni.
Mikor megláttak minket, mind megálltak
aztán kiváltak hárman a csapatból
s lövésre kész nyilukat ránk szegezték.
(*Inf* 12, 56–60)

²⁶ [...] *est hominem equo mixtum* [...].

https://www.hs-augsburg.de/~harsch/Chronologia/Lspost07/Isidorus/isi_et11.html.

Utolsó megtekintés: 2023. 12. 15.

A gyilkos és fosztogató kentaurokat, ahogyan őket a Dante-kritika kezdeti időszakában, a 14. században keletkezett kommentárok ábrázolják, s ahogyan őket Dante is ismerhette, a költő az azonos bűnökben vétkesek nyilakkal felfegyverzett, tényleges őrzőivé, a *contrappasso* tökéletes eszközeivé teszi, kiegészítve azzal, hogy a bűnös lelkek folyóba merülésének szintjét az elkövetett vétek súlyossága határozza meg: minél nagyobb a lélek bűne, annál mélyebbre süllyed a forró vérfolyóban.

A Dante által ismert és olvasott, a kentaurok szempontjából forrásoknak tekintett klasszikus szerzők műveiben nem találunk példát a kentaurok íjakkal, nyilakkal való felfegyverzésére, vadászként történő megjelenítésükre, annak előzményeit a költő a középkori ikonográfiából merítette. A kentaurt már a mükénéi kultúra kései korszakában vadászként ábrázolták. E hagyományt követte a hibrid lény megjelenítésének szabályait meghatározó görög mitológia, a görög művészet pedig, annak megfelelően, a kentaurt főként harcosként ábrázolta.²⁷ Az említettek talán legismertebb példája az athéni Parthenónról származó, a Kentaur és lapitha harcát ábrázoló metopé. A kentaur a keresztény ikonográfiában a 7. században jelent meg, lándzsával történő ábrázolására a szobrászatban találjuk meg az első néhány példát. A Karoling-korban Franciaországban főként miniatúrák ábrázolták e kettős lényeket, akik abból adódóan váltak vadászjelenetek szereplőivé, hogy a vadászat a kor nemességének kedvelt időtöltése volt. Az immár íjakkal, nyilakkal ábrázolt kentaurok az illuminált kódexekből kerültek át a középkori művészetbe, elsősorban a szakrális építészeti ornamentikába, boltívek és oszlopfők díszítőelemeként, megjelenítésükben keveredve a Nyilas csillagkép ábrázolásával.²⁸ Utóbbi egyik példája a Dante által jól ismert, a *Pokol* 19. énekében „az én szép Szent Jánosom”-ként (*Inf* 19, 17) megnevezett firenzei Keresztelőkápolna padlómozaikjának Nyilas-ábrázolása, amely a Színjátékbeli kentaurok ihletője lehetett (3. ábra):

²⁷ Ez alól kivételt jelent Kheirón, a héroszok nevelője.

²⁸ ARDIGÒ (2012: 147).

3. ábra: Nyilas csillagkép
Padlómozaik részlete, Keresztelőkápolna (Battistero), Firenze (12. sz.)²⁹

A kentaur figurájára a faragványokon kívül a festészetben is találunk példát, sőt még a kolostorok falainak dekorációin is feltűnik, amely ellen Szent Bernát is tiltakozik: „[...] mit keres a kolostorokban az olvasó szerzetesek körül az a nevetséges szörnyalkotás, [...]. Mit keresnek ott [...] a kentaurok, a félemberek [...]. Emitt kígyófarkat látunk négy lábú állaton, amott négy lábú állat fejét hordja a hal.”

E keveréklények a keresztény ikonográfiában negatív értelemben (*in malam partem*) az ördögi hatalom kifejezői lettek, amely mellett főként a bestiális erőszak szimbólumaként hordozták jelentésüket, ez utóbbi befolyásolhatta Dantét az erőszak bűnében vétkesek őreiként történő választásában.³⁰

Az egyes kentaurok jelleme és a műben betöltött szerepe

Dante három kentaurt emel ki társaik közül, akik elindulnak a két költő felé. Az ének fókuszába helyezett kettős természetű lények mindegyike más-más jellem, ahogyan a *Physiologus* is fogalmaz, keveredik bennük az emberi természet a lovakra jellemzőkkel,³¹ Dante pedig a költői koncepció-

²⁹ Forrás: <https://duomo.firenze.it/it/opera-magazine/post/4684/storia-e-misteri-dello-gnomone-del-battistero>. Utolsó megtekintés: 2023. 12. 15.

³⁰ A mitikus lények pozitív értelemben (*in bonam partem*) krisztológiai szimbólumként Krisztus kettős, emberi és isteni természetének kifejezőjeként szerepelnek.

³¹ Vö. *Physiologus Latinus* (2018: 211).

jának megfelelően emelte ki az egyes jellemvonásokat. A hibrid lények közül Kheirónról az *Ars amatoriában* azt olvashatjuk, hogy Achilles nevelője (Ov. *Ars am.* 1, 11). Ekként mutatja be őt útitársának is Vergilius, akinek beszédmódja, stílusa közvetíti Dante iránta érzett tiszteletét. A kentaur, az antik költők mítoszában betöltött szerepével azonosan a *Színjátékban* is vezetőként szerepel. Kheirón a görög mitológiában a másik kentaurcsalád képviselője, Kronosz és Philüra fia, bölcs és gyógyító erővel rendelkezik, az istenek és héroszok nevelője. Jellemének megalkotásában bölcsességét illetően főként a klasszikus mitológiai tradíciót követve, a gondolataiba mélyedő, az elmélkedő Kheirón jelenik meg a műben, a gondolkodás pedig, amelyet még mozdulatai is közvetítenek,³² kizárólag az ember sajátja. Ugyanakkor ellentmondás fedezhető fel alakjában azáltal, hogy fenyegetést sugall az a gesztus, ahogyan az *ingens Centaurus* (Stat. *Achill.* 1, 195–196) statiusi mintáját követő Kheirón a nyílvevő végével a szakállát igazgatja:

Kheirón kivett fordítva egy nyilat,
s a végével széttolta a szakállát.
(*Inf* 12, 77–78)

Dante Kheirón karakterét úgy alkotta meg, hogy kifejezze a többiektől való különbözőségét, elmélkedő karakterre történő formálása mellett ugyanakkor benne rejtőzzön az erőszak lehetősége, amely kétségkívül dantei *inventio*. A kentaur Vergilius kérésére Nessost nevezi ki a két költő kísérőjeként, hiszen Dantét, aki nem lélekként, hanem testében van jelen, valakinek át kell vinnie a forró vérfolyón. Nessos, akivel kapcsolatban a dantei szöveg megerősíti az antik szerzők alapján már ismert lobbanékonyágát, az isteni igazságszolgáltatás eszközeként teljesíti ugyan a feladatát, átkel velük a vérfolyón, megmutatja nekik a bűnösöket, ám köszönés nélkül hagyja faképnél Dantét és Vergiliust, sejtetve ezzel az énekben megjelenő időleges rend mögötti baljós fenyegetést.³³ Dante egy egész tercínát (*Inf* 12, 67–69) szentel a hozzá kapcsolódó, Ovidius *Metamorphoséséből* jól ismert mítosznak (Ov. *Met.* 9, 98–272), amely az álnokság hozzá történő kapcsolásának előzménye: Héraklész

³² Vö. DANTE (1975: 51). *Inf* 12, 70: *al petto si mira* – „fejét mellére hajtva”.

³³ Vö. KELEMEN (2019: 191) és MÁTYUS Norbert *Pokol* 12. énekéhez írt kommentárja.

Nessosra bízta feleségét, hogy vigye át az Euénosz folyó túlsópartjára, a révész azonban megpróbálja elrabolni Déianirát. A görög hős lenyilazta a kentaurt a lernai hydra epéjébe mártott mérges nyíllal, aki azonban kegyetlen bosszút állt. Mivel a kentaur halálát a Déianira iránt érzett „lobogása” (Ov. *Met.* 9, 101–102), azaz birtoklási vágya okozta, az ének 49. sorában az erőszak egyik okaként nevesített kapzsiságot a költő Nessoshoz köti a *Színjátékban*, aki tehát, dantei *inventióként*, a kapzsiság allegorikus figurájává válik. Miként pedig Nessos révésszé válik az ovidiusi műben, akként a *Színjátékban* az isteni kegyelem eszközeként Dantéval átkel a vérfolyón.

Vergilius végül Pholoszt mutatja be Danténak. A kentaur leírásában a költő Statius *Thebaisé*nek Pholusát (Stat. *Theb.* 2, 545–546) veszi alapul. A történet szerint Pholosz, a hirtelen haragú, iszákos kentaur Pirithous, a lapitha nép királya menyegzőjén részegségében el akarta rabolni annak menyasszonyát, Hippodameiát. A történetek következménye a kentaurok és lapithák harca lett. A *Színjáték*beli karakter megalkotását ugyancsak befolyásolhatta Vergilius felhőfi Pholusza (*Hylaeumque Pholumque*: Verg. *Aen.* 8, 294), amellyel az antik költő a kentaur felhőben történt fogantatására, s ezzel egyúttal vad és erőszakos személyiségére is utal. Ovidius a *Metamorphoses*ban dühödött Nessust (*Nesse ferox*) említ (Ov. *Met.* 9, 101), Dante azonban főművében Pholoszt jeleníti meg hírhedt dühöngőként (*Inf* 12, 72), átértelmezve ezzel a kentaur görög mitológiából ismert jelentését, átalakítva bölcs, megfontolt jellemét: a költő a harag megtettesítőjévé teszi őt, amely bűnt szintén az erőszak okaként nevesíti az ének 49. sorában.

A lejátsszódo jelenetben Kheirón, Nessos és Vergilius beszél, míg az itt büntetett kárhozottakat a költő nem tartotta arra érdemesnek, hogy szót kapjanak. Dante maga is szótlán ebben az énekben, a költő a gondolataiba mélyed, amelyet hangsúlyoz a 31. sor kezdetén, ezzel is kifejezve az erőszak bűnével szembeni ellenérzéseit.

Az *Etymologiae* hatására a *Színjáték* 14. századi kommentárjainak szerzői a kentaurt lovas harcosként képelték el: e lények fosztogatták, megölték a vidék lakóit, feleségeiket, lányaikat, állataikat és más javaikat elvitték.³⁴

³⁴ Pietro Alighieri (1340–1342) *stipendiariiként* nevezi meg, Benvenuto da Imola (1375–1380) *virii militares praedatoresként* írja le őket. <https://dante.dartmouth.edu>. Utolsó megtekintés: 2023. 12. 15.

A „mítosz racionalista középkori értelmezése”³⁵ merőben más megközelítést képvisel eredetüket illetően: eszerint Ixión, Thesszália királya, száz zsoldos lovagot toborzott, akik olyan gyorsak voltak, mint a szél, s a közeli görög területeken portyáztak. Ez a megközelítés a szó etimológiáját is nyilvánvalóvá teszi: ebből ered a kentaur (*centauro*) elnevezés, amely magában rejtje a *cento* (száz) szót. Ezt a magyarázatot képviseli egy 14. századi kommentátor munkája, az ún. *Chiose Cagliaritano* [1370 (?)].³⁶

Összegzés

Az énekekben a szereplők, a környezet, a látott dolgok leírása, azok szimbolikája, korabeli jelentésük kerül a fókuszba, miközben a cselekmény és az Utazó a háttérbe szorul, külső szemlélővé válik. Már a Minótauros sziklás környezete és a vérfolyó is az erőszak kifejezője: különösen az előbbi közvetíti a rombolás képét, amely az itt büntetett kárhözottakhoz kapcsolható, emiatt pedig a költő a leírásnak jelentősebb terjedelmet, három tercint is szentelt.

Az énekekben előforduló keveréklények tipológiáját illetően Dante az ember és állat komponensekből állóakat választotta, így költői céljának megfelelően hol emberi, hol pedig állati jellemeiket helyezhette előtérbe: amíg a Minótaurosznál egyértelmű az állati elem dominanciája az erőszak allegorikus figurájának megtestesítőjeként, addig a kentauroknál hol az egyik, hol pedig a másik jellemvonás válik meghatározóvá. Amíg Kheriön jellemábrázolásában az erőszaknak pusztán a lehetősége rejlik, addig Nessos és Pholosz nem csupán az erőszak kifejezőivé, hanem az annak okaként megnevezett vak mohóság s esztelen harag szimbólumai is válnak. A dantei allegória vagy szimbolizmus szerepe pedig nem kisebb annál, mint hogy a mű tartalmát esztétikai minőséggé, a történeti és teoretikus nyersanyagot költészetté alakítja.³⁷ A Dante költészetében található allegóriák gilsoni megkülönböztetése³⁸ alapján, a Színjátékbeli szörnylények esetében, a műben előforduló vadállatokhoz hasonlóan, a jelentés teremtette meg a maga szimbólumát, a *cantó*ban szereplő keve-

³⁵ ARDIGÒ (2012: 144).

³⁶ *Chiose Cagliaritano*: <https://dante.dartmouth.edu>. Utolsó megtekintés: 2023. 12. 15.

³⁷ Vö. KELEMEN (2002: 59–60).

³⁸ Vö. GILSON (1972: 290–297).

réklények pedig jól illeszkedtek a dantei költői koncepcióba. A főszereplők, a kentaurok az isteni igazságszolgáltatásnak alárendelt eszközökké válnak, közülük Nessos az isteni kegyelem eszközeként segíti Dante utazását. „Dante kentaurjait nem ruházza fel szörnyűséges, félelmetes tulajdonságokkal, [...] minden más, a Pokolban elhelyezett őrrrel ellentétben.”³⁹

Az ének eseményei Dante korának aktuális politikai helyzetét tükrözik, abban minden a rombolásról, az erőszakról szól, az említettek mellett pedig jelentős szerepet kap a vér motívuma.

Források

- DANTE 1975 D. ALIGHIERI, *La Commedia secondo l'antica Vulgata. Testo critico stabilito da Giorgio Petrocchi per l'edizione nazionale della Società Dantesca Italiana*, Torino, 1975.
- DANTE 2016 NÁDASDY Á. (ford.), *Dante Alighieri: Isteni színjáték*, Budapest, 2016.
- DANTE 2019 KELEMEN J. (szerk.), *Dante Alighieri: Komédia I., Pokol. Kommentár*, Budapest, 2019.
- Physiologus Latinus* 2018 *Physiologus Latinus*, in: F. Zambon (a cura di), *Bestiari tardoantichi e medievali. I testi fondamentali della zoologia sacra cristiana*, 2018, 123–273.
- ISIDORUS 2018 ISIDORUS, *Etimologie*, in: F. Zambon (a cura di), *Bestiari tardoantichi e medievali. I testi fondamentali della zoologia sacra cristiana*, 2018, 399–502.
- OVIDIUS 1977 P. OVIDIUS N., *Metamorphoses*, Leipzig, 1977.
- OVIDIUS 1929 P. OVIDIUS N., *Ars amatoria*, 1929.
- STATIUS 2004 P. P. STATIUS, *Achilleis*, 2004.
- VERGILIUS 1922 P. VERGILIUS M., *Aeneis*, I–III., Torino, 1922.
- VERGILIUS 1928 P. VERGILIUS M., *Aeneis*, IV–VI., Torino, 1928.

Felhasznált irodalom

- ARDIGÒ 1975 A. ARDIGÒ, *Centauri e dannati nel Canto XII dell'Inferno*, in: *Acme. Annali della Facoltà di lettere e filosofia dell'Università degli studi di Milano*, 65 (2012/1), 89–137.
<https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=3905276>.
- BOSCO 1984 U. BOSCO, *Enciclopedia dantesca*, III, Roma, 1984.

³⁹ ARDIGÒ (2012: 142–143).

- GILSON 1972 É. GILSON, *Sur deux familles de symboles dantesques*, in: É. Gilson, *Dante et la philosophie*, Paris, 1972, 290–297.
- DI MALMESBURY 2018 A. DI MALMESBURY, *Liber monstrorum*, in: F. Zambon (a cura di), *Bestiari tardoantichi e medievali. I testi fondamentali della zoologia sacra cristiana*, Firenze, 2018, 503–579.
- DRASKÓCZY 2023 DRASKÓCZY E., *Kép és szöveg kapcsolata egy 14. századi kéziratban. Az ELTE Egyetemi Könyvtár Codex Italicus 1 jelzetű kódex miniatúrái*, *Antikvitás és Reneszánsz*, 11 (2023/1), 47–77.
- IZZI 2013 G. IZZI, „*Varium monstra ferarum*”: *dal Minotauro ai Centauri*, in: G. Crimi – L. Marcozzi (a cura di), *Dante e il mondo animale*, Roma, 2013.
- KELEMEN 2002 KELEMEN J., *A filozófus Dante. Művészet- és nyelvelméleti expedíciók*, Budapest, 2002.
- MARCHI–PÁL 2006 G. P. MARCHI – J. PÁL (a cura di), *Dante Alighieri: Commedia. Biblioteca Universitaria di Budapest. Codex Italicus 1, I. Riproduzione fotografica; II. Studi e ricerche*, Campagnola di Zevio, 2006.
- ÚJVÁRI 2015 ÚJVÁRI E., *A pokol torka képtéma jelentésrétegei*, in: Újvári E., „Jelet hagyni”. *Vizuális alkotások és rítusok szemiotikai elemzése*, Szeged, 2015.
- VÍGH 2018 VÍGH É., *Állatszimbolika a közép- és újkori Itália irodalmában*, Szeged, 2018.
- VÍGH 2019 VÍGH É. (szerk.), *Állatszimbólumtár A-Z*, Budapest, 2019.

„O blind cupidity, O wrath insane”: allegorical figures of violence and its causes in canto 12 of the *Commedia*

In canto 12 of the play, Dante addresses a rhetorical appeal to sinful humanity, and in particular to tyrants and those who sin against the possessions of others, and, in addition, he identifies blind cupidity (cieca cupidigia), alongside insane wrath (ira folle), as the cause of violent acts against one’s neighbour, expressed by the allegorical figures in the canto.

Dante chooses a monster of mixed species with pagan mythological roots as the guardian of the circle of the violent ones as well as the bearer of the concept of this vice, whose very conception is linked to violence; moreover, he selects hybrid creatures armed with bows and arrows as the guardians of the first sub-circle, who, due to their identical evil deeds, become the perfect instruments of the 'contrappasso'.

This paper shall focus on the meaning and role of these creatures in the work, with the aim of presenting the sources and inventions that define Dante’s train of thought.

Keywords: Dante Alighieri, *The Divine Comedy*, animal symbolism, greed, anger, violence

ERTL PÉTER

A platóni lélekfelosztás egy Petrarca-zsoltárversben (6, 9)

A tanulmány Francesco Petrarca 6. zsoltárának első kilenc versét elemzi, rámutatva, hogy Cicero Tusculumi eszmecseréjének egyik passzusa (1, 10, 20) kulcsfontosságú a 9. vers értelmezéséhez.¹

Kulcsszavak: Petrarca-zsoltárok, Cicero, platóni lélekfelosztás

Petrarca hét zsoltárának 20–21. századi kiadástörténete be nem fejezett vállalkozások, kudarcok és részsikerek sorozata. Giuseppe De Luca, akit a Petrarca műveinek nemzeti kiadásáért felelős bizottság nem sokkal Remigio Sabbadini 1934-ben bekövetkezett halála után bízott meg azzal, hogy készítse el a költő zsoltárainak, imádságainak és összes glosszáinak kritikai kiadását, nem tudott megbirkózni a kétségkívül túlméretezett feladattal. Bár a zsoltárok mintegy 90 szövegtervét vette számba s közülük 30 kézirat szövegét hasonlította össze, nemhogy magát a művet, de még kutatásai részeredményeit sem publikálta.²

A kutatók így évtizedeken keresztül Henry Cochin 1929-es kiadására támaszkodtak, amely a latin szöveget alapvetően egyetlen kézirat, a luzerni Zentralbibliothek S 20 4° jelzetű pergamentekercse alapján közölte.³ A különleges formátumú, díszes kivitelezésű, a Viscontiak címeivel ellátott kézirat fontosságára Francesco Novati hívta fel először a figyelmet: az ő feltételezése szerint a tekercs nem sokkal 1350 után, Petrarca felügyelete alatt, valószínűleg Gian Galeazzo Visconti számára

¹ A tanulmány az NKFI FK 146414 számú pályázat támogatásával készült.

² A nemzeti összkiadás történetéről, sikereiről és kudarcairól ld. BERTÉ (2004: 117–150), DE LUCA befejezetlen szövegkiadásáról ld. COPPINI (1996a) és COPPINI (1996b).

³ COCHIN (1929); a tekercs legújabb leírását ld. COPPINI (2010: 17–18).

készült, következésképpen ez lenne a legtekintélyesebb forrás a Petrarca-zsoltárok végleges szövegének rekonstrukciójához.⁴ A fenti megállapításokat nem vitatva, alig néhány korrekcióval Cochin szövegét közölte újra Guido Martellotti egy 1951-ben megjelent népszerű antológiában, amelybe három zsoltár került be a hétből (1, 4, 6);⁵ és nem távolodtak el jelentősen a francia kiadástól a későbbi szöveggondozók sem.⁶

A jelenleg mértékadónak számító, a *Petrarca del centenario* sorozat keretében 2010-ben megjelent kiadásban Donatella Coppini a szöveghagyomány 138 kéziratát sorolja fel, de végül Cochinhoz hasonlóan ő is a luzerni tekercs szövegét reprodukálja, lábjegyzetben közölve a párizsi Bibliothèque nationale de France Lat. 1063 és a Biblioteca Apostolica Vaticana Vat. lat. 6400 jelzetű kódexeinek néhány eltérő olvasatát, amelyekről azt feltételezi, hogy korábbi szövegállapotot tükröző szerzői variánsok lehetnek.⁷

Továbbra sem áll tehát rendelkezésünkre kritikai igényű kiadás, és több fontos kérdésre nincs megnyugtató válaszunk. Vincenzo Fera joggal hívja fel a figyelmet arra, hogy a szöveghagyományozódás története gyakorlatilag feltáratlan, a luzerni kézirat elsőbbségét megalapozó érvek nem kikezdehetetlenek, a mű datálásának kérdése mindmáig megoldatlan,⁸ és az esetleges átdolgozásokról sincs biztos adatunk: a Coppini által szerzői variánsoknak vélt olvasatok részben szövegromlásnak, részben pedig annak tulajdoníthatók, hogy a Petrarca-zsoltárokat később liturgikus célokra adaptálhatták. Fera meggyőző érveket hoz fel annak alátámasztására is, hogy a mű eredeti címe *Psalmi mei VII* (Hét zsoltár-

⁴ NOVATI (1904).

⁵ NERI et al. (1951: 835–845; 866).

⁶ GIGLIUCCI (1997), Erwin RAUNER (2004) egy 1839-es latin-német nyomtatványt vett alapul, de szem előtt tartotta COCHIN kiadását, valamint egy prágai és egy salzburgi kézirat variánsait is.

⁷ COPPINI (2010), különösen (2010: 12–21), vö. COPPINI (2005).

⁸ Arnaldo FORESTI (1977) 1342–1343-ra datálta, Guido MARTELLOTTI (1983) szerint 1347 a *terminus post quem*, és valószínűleg ennél nem sokkal későbbre, talán 1348-ra tehető a zsoltárok keletkezési ideje; az 1330–1340-es évek fordulóján született más Petrarca-művekkel való összecsengések miatt Donatella COPPINI (2010: 12) hajlik arra, hogy korai datálást fogadjon el; ez utóbbit vitatja és inkább MARTELLOTTI javaslatát tartja irányadónak FERA (2013: 120 és 4. jz).

rom) volt, nem pedig a modern kiadásokban a luzerni tekercs alapján általánosan használt *Psalmi penitentiales* (Bűnbánati zsoltárok).⁹

E hiányosságok és megoldatlan problémák ellenére az említett kiadások viszonylag megbízható szöveget kínálnak a mű tanulmányozásához, és párhuzamos fordítás mellett több-kevesebb jegyzettel is segítik az értelmezést. A legbőkezűbb e tekintetben Roberto Gigliucci, aki jegyzeteiben számos bibliai, patrisztikus és klasszikus reminiscenciára, illetve hasonló megfogalmazású Petrarca-szöveghelyre hívja fel a figyelmet.¹⁰

Bár a közvetlen vagy közvetett modellek hiánytalan azonosítása szinte lehetetlen vállalkozás, néhány esetben az utalások felfejtése elengedhetetlen az adott passzus értelmezéséhez.¹¹ Szolgáljon erre példaként a Csehy Zoltán költői ihletettséggű fordításában magyarul is olvasható 6. zsoltár első szakasza, azon belül is elsősorban a 9. vers.¹²

A zsoltárt nyitó képben az elbeszélőt – az egyszerűség kedvéért nevezük Petrarcanak – ostromgyűrűbe zárva, védekezésre képtelenül, halálfélelemtől reszkette pillantjuk meg:

(1) Circumvallarunt me inimici mei, perurgentes me cuspidibus multiplici.

(2) Obtorpui infelix et contremui vehementer. Horror mortis superastitit michi.

(1) Körbekerítették engem az ellenségeim, számtalan gerellyel támadtak ellenem.

(2) Bénultan s boldogtalanul reszkettek tagjaim: a halál félelme vett erőt rajtam.

Az ellenségeitől vagy más gyötrelmekről szorongatott ember panasza több bibliai zsoltárversben is olvasható,¹³ ugyanakkor Petrarca az ost-

⁹ FERA (2012), különösen (2012: 9–33), vö. FERA (2013: 119–120).

¹⁰ GIGLIUCCI (1997: 60–81).

¹¹ A 2. zsoltár 10–11. verse kapcsán ld. FERA (2013) inspiráló tanulmányát.

¹² CSEHY (2004: 148–149); a 6. zsoltárt a továbbiakban magyarul mindig innen, a latin szöveget COPPINI (2010) kiadása alapján idézem. A hét Petrarca-zsoltárnak a Festetics-kódexben olvasható, 1494 előtti magyar fordításáról ld. SZÖRÉNYI (2016).

¹³ Ps 16, 9; 17, 5–6; 55, 3; 114, 3; stb. A Bibliára mindig a Vulgata tagolása szerint, az alábbi kiadás alapján hivatkozom: HETZENAUER (1922).

romlottság állapotának kifejezésére és a menekülés lehetetlenségének hangsúlyozására egy katonai szakkifejezést, a *circumvallare* ('körülsáncol', 'bekerítő sánccal, ostromművekkel vesz körül') igét használja.¹⁴ Ez a Bibliában mindössze egy helyen,¹⁵ a klasszikus latin irodalomban azonban gyakran előfordul,¹⁶ a „humanizmus atyja” pedig könnyedén és magától értetődően kombinálja a két hagyományt személyes, vallásos jellegű írásaiban is.¹⁷

A következő versekben Petrarca több bibliai szöveghelyet is megidéz:¹⁸

(3) Incubui in baculum meum et dixi: ecce perferam, nec succumbam.

(4) Non respexi ad orientem, nec unde debueram auxilium expectavi, nec sicut dignum fuerat speravi.

(5) Propterea firmamentum cui innixus eram me destituit repente et ego pronus in terram sum prostratus.

(3) Botomra hajoltam és ezt mondtam: lám, szembeszállhatok, és nem maradok majd alul.

(4) Keletre nem néztem, s oda se, honnan segítséget kellett volna remélnem, nem bizakodtam, miként illett volna.

(5) Ezért gyámolom, amire támaszkodhattam, hirtelen semmi lett, és a porba zuhantam.

Az 5. versben a *firmamentum* ('támasz', 'erősség', Csehynél 'gyámolom') a 3. vers *baculum* ('bot') szavára utal vissza. A háttérben mindkét esetben két, egymástól alig különböző bibliai passzus sejlik fel, amelyek plasztikus képe szerint a gyenge nádpálcára nem lehet támaszkodni: *an speras in baculo arundineo atque confracto Aegypto, super quem, si incubuerit homo, comminutus ingreditur manum eius, et perforabit eam?* (IVRg 18, 21), illetve: *Ecce confidis super baculum arundineum confractum istum, super Aegyptum:*

¹⁴ A *circumvallatió*ról ld. LEVITHAN (2013: 63–65).

¹⁵ Is 29, 2: *Et circumvallabo Ariel*, vö. Lc 19, 43: *et circumdabunt te inimici tui vallo*.

¹⁶ A Petrarca számára is ismert művek közül ld. például Caes. *BCiv.* 3, 43, 2; *BGal.* 7, 11, 1; 7, 17, 1; 7, 44, 4; Cic. *Att.* 9, 12, 1; Liv. 3, 28, 8; 10, 35, 12 és 15; 25, 22, 10; 25, 23, 1; Ter. *Ad.* 302–303 (ahol az ige átvitt értelemben szerepel); stb.

¹⁷ Vö. ERTL (2018: 48, 3. jz).

¹⁸ A 4. vershez ld. Ps 26, 14; Bar 4, 36 és 5, 5; IIMcc 15, 7.

cui si innixus fuerit homo, intrabit in manum eius, et perforabit eam (Is 36, 6).¹⁹ Petrarca tehát, állítása szerint, a valóban erős támasz, Isten helyett²⁰ a saját erejében és csalfa segítségben bízott, amely végül cserbenhagyta, mint ahogyan a nádszálvékony bot eltörik az ember súlya alatt, minek következtében ő a földre zuhant.²¹

Miután túl későn eszmélt rá gyöngeségére, s önteltségében elbukott,²² estében rablók támadták meg,²³ akik kifosztották és kegyetlenül helybenhagyták:

(6) Agnovi cadens quam debiliter stetissem. Predones insultarunt corruenti;

(7) spoliarunt me divitiis multis, quesitis michi de longinquo, tabe et cruore deformarunt me;

(8) vulneribus gravissimis confecerunt me, semianimem ac nudum reliquerunt in deserto;

(9) caput et pectus meum transfixerunt, sed subter precordia mea debachati sunt acerbius.

(6) Estemben éreztem, mily gyöngén is álltam. Rablók vetették magukat megroppant testemre.

(7) Hosszasan gyűjtögetett kincseimtől megfosztottak. Kórsággal és vérrel mocskoltak engemet.

(8) Iszonyú sebeket ejtettek énrajtam. Félholtan, pucéran hagytak a pusztában.

(9) Fejemet, mellemet döfték át, de leginkább szívemet gyötörték kéjelegve.

¹⁹ A szövegkapcsolatot erősíti a 3. vers *incubui* és az 5. vers *innixus eram* igéje, vö. IVRg 18, 21: *super quem, si incubuerit homo*, és Is 36, 6: *cui si innixus fuerit homo*.

²⁰ Istenről mint támaszról (*firmamentum*) ld. IIRg 22, 19; Ps 17, 3; 24, 14; 70, 3; Sir 34, 19; stb.

²¹ Az Ószövetségben a *pronus in terram* szókapcsolat általában a félelemmel teljes hódolat, imádat jeleként értelmezett földre borulást fejezi ki, vö. Gn 19, 1; 33, 3; 48, 12; Ex 34, 8; Nm 22, 31; Jos 5, 15 stb., Petrarca azonban az Istentől eltávolodott ember bukását írja le vele; vö. GIGLIUCCI (1997: 75, 3. jz).

²² Vö. ICor 10, 12: *Itaque qui se existimat stare, videat ne cadat*.

²³ A 6. vers *insultarunt corruenti* kifejezése távoli Ovidius-reminiscencia lehet, ld. *Tr.* 2, 571: *nec mihi credibile est quemquam insultasse iacenti*; mértékadó kiadás: BARRIE HALL (1995).

A rablótámadás leírása egyrészt az irgalmas samaritánus történetének elejét juttathatja eszünkbe,²⁴ másrészt – talán Seneca nyomán – a gyönyöröknek a lélek elleni támadását szimbolizálja.²⁵ Halvány reminiscenciánál több rejlik azonban a 9. versben, amely egyes szavaival távolról megidézi ugyan Krisztus passióját²⁶ és a vértanútörténeteket is,²⁷ összességében azonban egy elsőre meglepő szöveghelyre, a *Tusculumi eszmecsere* egyik passzusára (*Tusc.* 1, 10, 20) utal, ahol Cicero röviden összefoglalja Platón gondolatait a lélek három részéről és azoknak a testben való elhelyezkedéséről:

[Xenokratész] Mestere, Platón, három részre osztotta a lelket. Ezek közül az uralkodót, azaz az értelmet, a fejbe helyezte, mint várba. A másik kettőt, a haragot és a vágyat, ennek rendelte alá, helyüket elkülönítve: a haragot a mellben, a vágyat a rekeszizom alatt helyezte el.²⁸

Petrarca könyvtárában legalább négy olyan kódex volt, amelyek a *Tusculumi eszmecsere*t (is) tartalmazták: egy mára elveszett példány, amelynek szövegét a 14. század második felében átmásolták a madridi Biblioteca Nacional de España 9116 jelzetű kéziratába (= M), a lapszélekre gondosan átírva Petrarca glosszáit is,²⁹ a híres troyes-i Cicero (Médiathèque du Grand Troyes, 552-2 [= T]),³⁰ valamint a párizsi Bibliothèque nationale de France, Lat. 5802 (= P) és a római Biblioteca Nazionale Centrale Vitt. Em. 1632 jelzetű kódexei.³¹ Mivel csak a római kódexben

²⁴ Lc 10, 30, amelyre GIGLIUCCI (1997: 75, 5. jz) is hivatkozik.

²⁵ Vö. Sen. *Lucil.* 51, 13, amely passzust idézi Petrarca a *De remediis utriusque fortune*ben is: *Rem.* 2, 109, 7–8, ERTL–LENGYEL (2019: 162).

²⁶ Krisztusnak töviskoszorút nyomtak a fejébe (*capiti*), kereszthalála után pedig lándzsával szúrták át (*transfixerunt*) az oldalát; vö. Io 19, 2 és 33–37.

²⁷ Roberto GIGLIUCCI (1997: 75, 6. jz) megjegyzi, hogy a vértanútörténetekben a *debauchor*, *debauchari* ('kitombolja, kidühöngi magát') ige gyakran fejezi ki a hóhérok féktelen kegyetlenkedését.

²⁸ A passzust VEKERDI József fordításában idézem: VEKERDI (2004: 22).

²⁹ REYNOLDS (1992: 22–26), REYNOLDS (1995).

³⁰ REFE (2016), további hivatkozásokkal.

³¹ Előbbiről ld. BERTÉ (2011: X–XI, XVI–XVIII), utóbbiról RIZZO (1996).

találunk glosszát a *Tusculanae* fent magyar fordításban idézett passzusa mellett, a latin eredetit e kéziratból írom át (ff. 2v–3r):

Eius doctor Plato triplicem finxit animam [animum *ed.*], cuius principatum, id est rationem, in capite sicut in arce posuit, et duas partes separare [parere *ed.*] voluit, iram et cupiditatem, quas locis discluit: iram in pectore, cupiditatem subter precordia locavit.³²

A görög filozófus nevét Petrarca a lakonikus *Plato* széljegyzettel emelte ki a bal margón (f. 3r). A római kódex többi glosszájához hasonlóan azonban ez is a hét zsoltár valószínűsíthető keletkezési idejénél későbbre, az 1350-es évek közepére datálható,³³ a többi kézirat pedig nem tartalmaz bejegyzést a *Tusculanae* szóban forgó passzusa mellett (M, f. 104r; P, f. 150ra; T, f. 150va), így egyikük sem hozható közvetlen filológiai kapcsolatba a 6. zsoltár 9. versével. Nincs ebben semmi meglepő: gyakran a jól memorizált, sűrűn idézett szöveghelyek mellett nem találunk semmilyen figyelmes olvasásra, feldolgozásra utaló írásos nyomot Petrarca ránk maradt könyveinek lapjain.³⁴ A zsoltárvers *caput – pectus – subter precordia* hármasa azonban kétségbevonhatatlanul utal a Cicero-passzusra és az ott röviden ismertetett platóni lélekfelosztásra,³⁵ amelyre Petrarca több más művében is kitér.

Az 1352-ben írt *Familiars* 12, 14-ben két magas rangú nápolyi tisztviselő, Giovanni Barrili és Niccolò Acciaiuoli viszályát igyekszik elsimítani, buzdítva Barrilit, hogy törekedjen békességre. Emlékezteti őt, hogy Platón azért helyezte az értelmet a fejbe, hogy az onnan mintegy fellegvárból uralja a másik két lélekrészt, a haragot és a vágyat. Ahol viszont a szenvedélyek – különösen a nyugalmat megzavaró harag – dominálnak, ott az értelem fénye megfogyatkozik, és a lélek sötétségbe borul.³⁶

³² Mértékadó kiadás: POHLENZ (2008).

³³ RIZZO (1996: 81–86), vö. RIZZO (2016).

³⁴ Vö. FEO (1998: 257).

³⁵ A 6. zsoltár szövegének kiadói közül csak Guido MARTELLOTTI (NERI et al. [1951: 843, *ad loc.*]) és Roberto GIGLIUCCI (1997: 75, 6. jz) hivatkoznak jegyzeteikben a *Tusculanaera*, de kizárólag a *subter precordia* kifejezés forrásaként.

³⁶ *Fam.* 12, 14, 2–5, vö. 19, 10, 5 (Guido Settéhez, 1358); a *Familiars* mértékadó kiadása: ROSSI–BOSCO (1933–1942).

Hasonló szellemben idézi fel a platóni lélekfelosztást Augustinus a *Secretum* 2. könyvében,³⁷ intve beszélgetőpartnerét, Franciscust – Petrarca alteregóját –, hogy óvakodjon a haragtól és a lélek egyéb indulataitól. Ennek kapcsán Franciscus ismerteti saját, egyedi meglátását Vergilius sorainak (*Aen.* 1, 52–63) allegorikus értelméről,³⁸ amelyre Petrarca visszatér majd az 1365 körül Federico d’Arezzóhoz írt *Seniles* 4, 5-ben is. E sajátos interpretáció szerint az eposzban említett szelek a harag és a vágyak rohamát szimbolizálják; a zord barlangok, amelyekbe a szelek be vannak zárva, az ember mellének és a rekeszizom alatti, alhasi részének, vagyis a platóni felosztás szerint a harag és a vágyak lakhelyének felelnek meg; a szelek ura, Aeolus (Aiolosz) pedig a fejben lakozó értelem, amely féken tartja a lélek haragos és élvhajász indulatait.³⁹

A 9. vers mögött rejő Cicero-passzus tehát kulcsot kínál a zoltárszakasz értelmezéséhez, vagy legalábbis egy lehetséges olvasatához: amikor a költő elfordult Istentől, elvesztette valódi, szilárd támaszát. Azonnal megtámadták a szenvedélyek, s lelkének egésze kárt szenvedett: az értelem nem tudta többé megfékezni a lélek egyéb részeit, így a harag és – mindenekelőtt – a (szerelmi) vágy⁴⁰ halálos sebeket ejtettek rajta, vagyis a kárhozat felé taszították.⁴¹

A fordítók közül csak a latin eredetit szinte szó szerint olaszra ültető Guido Martellotti próbálta hűen visszaadni *caput, pectus* és *subter precordia* hármasát,⁴² a többiek a harmadik testtáját a szívvel, a szív mélyével

³⁷ A dialógus datálását illetően a kutatók többsége ma Francisco RICO véleményét fogadja el, aki 1347 és 1353 közé teszi a mű keletkezését, ld. RICO (1974), különösen (1974: 3–16; 453–535).

³⁸ *Secr.* 2, FENZI (1992: 192–196), magyarul LÁZÁR (1999: 80–81).

³⁹ *Sen.* 4, 5, 21–23, mértékadó kiadás: RIZZO–BERTÉ (2006). Petrarca allegorikus *Aeneis*-értelmezéséről ld. FEO (1988: 72–74), FENZI (2004).

⁴⁰ A *Fam.* 12, 14, 2-ben és a *Secr.* 2-ben (FENZI [1992: 194]) Petrarca a cicerói *cupiditast* a *concupiscentia* szóra cseréli.

⁴¹ Érdemes megjegyezni, hogy Petrarca az utókorhoz írt, végül befejezetlenül maradt levelében is a bujaság és a harag bűnében marasztalja el magát: *Post.* 12–13 és 15, REFE (2014: 4), magyarul KARDOS (1963: 121).

⁴² NERI et al. (1951: 843): *Trafissero il mio capo ed il petto; ma sotto i miei precordi più acerbamente sfogarono la loro rabbia.*

vagy a szív alatti résszel azonosították.⁴³ Kétségtelen, hogy nem könnyű úgy megőrizni a platóni-cicerói *subter precordia* eredeti jelentését ('a rekeszizom alatt'), hogy ne szakadjunk el túlzottan a Petrarca-zsoltárok alapszókincsét adó bibliai nyelvezettől,⁴⁴ és ne törjük meg a szöveg imádság jellegét.⁴⁵ De mivel a *Tusculanae*-passzus kulcsfontosságú a 9. vers értelmezéséhez, a 6. zsoltár jövőbeli fordítói nem tehetik meg, hogy ne nézzenek szembe a problémával.

Források

- BARRIE HALL 1995 J. BARRIE HALL (ed.), *P. Ovidi Nasonis Tristia*, Stuttgart – Leipzig, 1995.
- COCHIN 1929 H. COCHIN (éd.), *Pétrarque: Les Psaumes pénitentioux*, Paris, 1929.
- COPPINI 2010 D. COPPINI (a cura di), *Francesco Petrarca: Psalmi penitentiales. Orationes*, Firenze, 2010.
- CSEHY 2004 CSEHY Z. (vál., ford.), *Francesco Petrarca: Orpheusz lantja, Dávid hárfája. Válogatás Petrarca latin nyelvű költészetéből*, Pozsony, 2004.
- ERTL–LENGYEL 2019 ERTL P. – LENGYEL R., *Petrarca a hét főbűnről: De remediis utriusque fortune, II 104–110*, *Antikvitás és Reneszánsz*, 3 (2019), 145–182. DOI: <https://doi.org/10.14232/antikren.2019.3.145-182>.
- FENZI 1992 E. FENZI (a cura di), *Francesco Petrarca: Il mio segreto*, Milano, 1992.
- GIGLIUCCI 1997 R. GIGLIUCCI (a cura di), *Francesco Petrarca: Salmi penitenziali*, Roma, 1997.
- HETZENAUER 1922 M. HETZENAUER (ed.), *Biblia Sacra Vulgatae editionis Sixti V Pont. Max. iussu recognita et Clementis VIII auctoritate edita*, Regensburg – Roma, 1922.
- KARDOS 1963 KARDOS T. (szerk.), *Dante, Petrarca, Boccaccio. Művészéletrajzok*, Budapest, 1963.
- LÁZÁR 1999 LÁZÁR I. D. (ford.), *Francesco Petrarca: Kétségeim titkos küzdelme (Secretum)*, Szeged, 1999.

⁴³ COCHIN (1929: 71): *Ils ont transpercé ma tête et ma poitrine; mais c'est au fond de mon coeur qu'ils ont fait rage plus cruellement*; GIGLIUCCI (1997: 53): *Trafissero il mio capo e il mio petto, ma sotto il cuore hanno infierito*; RAUNER (2004: 29), aki egy 1839-ben névtelenül megjelent német fordítást közöl újra: *Mein Haupt und meine Brust verletzten sie, doch grausamer durchstießen sie mein Herz*; COPPINI (2010: 41): *mi trafissero il capo e il petto, ma più crudelmente infuriarono nel mio cuore*.

⁴⁴ A *praecordia* szó a Vulgatában ritkán szerepel (Sap 4, 14 és 8, 21; Sir 11, 32 és 33, 5; Is 26, 9), általában 'benső', 'belső részek', 'belső szervek' jelentésben.

⁴⁵ Vö. CSEHY (2004: 143).

- NERI et al. 1951 F. NERI – G. MARTELLOTTI – E. BIANCHI – N. SAPEGNO (a cura di), *Francesco Petrarca: Rime, Trionfi e poesie latine*, Milano – Napoli, 1951.
- POHLENZ 2008 M. POHLENZ (ed.), *M. Tulli Ciceronis scripta quae manserunt omnia*, fasc. 44, *Tusculanae disputationes*, Berlin – New York, 2008 (ed. stereotypa editionis prioris, 1918).
- RAUNER 2004 E. RAUNER (Hrsg.), *Francesco Petrarca Psalmen und Gebete*, Augsburg, 2004.
- REFE 2014 L. REFE, *I fragmenta dell'epistola Ad posteritatem di Francesco Petrarca*, Messina, 2014.
- RIZZO–BERTÉ 2006 S. RIZZO – M. BERTÉ (a cura di), *Francesco Petrarca: Res seniles. Libri I–IV*, Firenze, 2006.
- ROSSI–BOSCO 1933–1942 V. ROSSI – U. BOSCO (a cura di), *Francesco Petrarca: Le Familiari*, voll. 1–4, Firenze, 1933–1942.
- VEKERDI 2004 VEKERDI J. (ford.), *Marcus Tullius Cicero: Tusculumi eszmecsere*, Budapest, 2004.

Felhasznált irodalom

- BERTÉ 2004 M. BERTÉ, «Intendami chi può». *Il sogno del Petrarca nazionale nelle ricorrenze dall'unità d'Italia a oggi. Luoghi, tempi e forme di un culto*, Roma, 2004.
- BERTÉ 2011 M. BERTÉ, *Introduzione*, in: M. Berté, *Petrarca lettore di Svetonio*, Messina, 2011, VII–LXXX.
- COPPINI 1996a D. COPPINI, *Don Giuseppe De Luca e l'incompiuta edizione dei Salmi penitenziali del Petrarca*, in: G. Albanese – R. Bessi et al., *Il Petrarca latino e le origini dell'umanesimo. Atti del Convegno internazionale (Firenze, 19–22 maggio 1991)*, Firenze, 1996, 413–435.
- COPPINI 1996b D. COPPINI, *Giuseppe De Luca e l'edizione dei 'Salmi penitenziali' di Francesco Petrarca*, *Archivio italiano per la storia della pietà*, 9 (1996), 31–94.
- COPPINI 2005 D. COPPINI, «Luce una nec integra»: *Sulla composizione dei Salmi penitenziali del Petrarca*, in: F. Corner – C. M. Monti – P. G. Schmidt (a cura di), *Margarita amicorum. Studi di cultura europea per Agostino Sottili*, Milano, 2005, I, 221–231.
DOI: <https://doi.org/10.1400/52091>.
- ERTL 2018 P. ERTL, *Problemi ecdotici ed esegetici in epistole del Petrarca*, *Studi medievali e umanistici*, 16 (2018), 39–75.
DOI: <https://doi.org/10.1400/275327>.
- FENZI 2004 E. FENZI, *Petrarca hermeneutikája: szabadság és igazság között. A Sen. 4. 5 levél kapcsán*, Lengyel Réka (ford.), *Helikon*, 50 (2004), 96–135.

- FEO 1988 M. FEO, *Petrarca, Francesco*, in: F. Della Corte (dir.), *Enciclopedia Virgiliana*, IV, Roma, 1988, 53–78.
- FEO 1998 M. FEO, «*Sì che pare a' lor vivagni*». *Il dialogo col libro da Dante a Montaigne*, in: V. Fera – M. Martelli (a cura di), *Agnolo Poliziano poeta scrittore filologo. Atti del Convegno Internazionale di Studi (Montepulciano, 3–6 novembre 1994)*, Firenze, 1998, 245–294.
- FERA 2012 V. FERA, *Petrarca e la poetica dell'incultum*, *Studi medievali e umanistici*, 10 (2012), 9–87. DOI: <https://doi.org/10.1400/230994>.
- FERA 2013 V. FERA, *Testo e gestualità. Un versetto penitenziale del Petrarca*, *Quaderni veneti*, 2 (2013), 119–128. DOI: <http://doi.org/10.14277/1724-188X/QV-2-1/2-13-14>.
- FORESTI 1977 A. FORESTI, *Il grande penitente*, in: A. Foresti, *Aneddoti della vita di Francesco Petrarca*, Padova, 1977², 115–119.
- LEVITHAN 2013 J. LEVITHAN, *Roman Siege Warfare*, Ann Arbor, 2013.
- MARTELOTTI 1983 G. MARTELOTTI, *Sui Salmi penitenziali*, in: G. Martellotti, *Scritti petrarcheschi*, Padova, 1983, 263–264.
- NOVATI 1904 F. NOVATI, *Un esemplare Visconteo dei Psalmi poenitentiales del Petrarca*, in: A. Annoni – H. Cochin et al., *F. Petrarca e la Lombardia*, Milano, 1904, 203–215.
- REFE 2016 L. REFE, *Petrarch and the Reading of Cicero's De natura deorum in the ms. 552-2 of the Médiathèque du Grand Troyes*, in: G. Manuwald (ed.), *The Afterlife of Cicero*, London, 2016, 17–29.
- REYNOLDS 1992 L. D. REYNOLDS, *The transmission of the «De finibus»*, *Italia medioevale e umanistica*, 35 (1992), 1–30.
- REYNOLDS 1995 L. D. REYNOLDS, *Petrarch and the Renaissance Corpus of Cicero's philosophica*, in: O. Pecere – M. D. Reeve (ed.), *Formative Stages of Classical Traditions: Latin Texts from Antiquity to the Renaissance*, Spoleto, 1995, 409–433.
- RICO 1974 F. RICO, *Vida u obra de Petrarca I, Lectura del Secretum*, Padova, 1974.
- RIZZO 1996 S. RIZZO, *Un nuovo codice delle Tusculanae dalla biblioteca del Petrarca*, *Ciceroniana*, 9 (1996), 75–104.
- RIZZO 2016 S. RIZZO, *Il copista di un codice petrarchesco delle Tusculanae: filologia vs paleografia*, in: R. Black – J. Kraye – L. Nuvoloni (ed.), *Palaeography, Manuscript Illumination and Humanism in Renaissance Italy: Studies in Memory of A. C. de la Mare*, London, 2016, 335–343.
- SZÖRÉNYI 2016 SZÖRÉNYI L., *A Festetics-kódex Petrarca-fordításai a költőre vonatkozó újabb kutatások fényében. (Vázlat)*, in: Nyerges J. – Verók A. – Zvara E. (szerk.), *MONOKgraphia. Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára*, Budapest, 2016, 680–691.

Plato's Division of Soul in Petrarch's Psalm 6, 9

The aim of this study is to analyse the first nine verses of Petrarch's Psalm 6, emphasising the importance of a passage from Cicero's Tusculanae disputationes (1, 10, 20) for the interpretation of verse 9.

Keywords: Petrarch's Psalms, Cicero, Plato's division of soul

MOLNÁR ANNAMÁRIA

Egy kontinens névadójának boccacciói interpretációi – Európa mitológiai alakként és földi halandóként

Jelen tanulmány kontinensünk névadójának, Európa föníciai királynő történetének különféle interpretációs lehetőségeit mutatja be Giovanni Boccaccio két latin nyelvű prózai művében, a Genealogia deorum gentiliumban, valamint a De mulieribus clarisban. Célom Európa példáján keresztül szemléltetni, milyen sajátosságokkal mesélhető el, és milyen változatos módokon interpretálható lényegében ugyanaz a mitológiai történet eltérő célkitűzések, attitűdök és forrásfelhasználás mentén.¹

Kulcsszavak: Giovanni Boccaccio, *Genealogia deorum gentilium*, *De mulieribus claris*, mitográfia, Európa

E tanulmányt végtelen hálám jeléül, köszönetképpen ajánlom kerek születésnapja alkalmából Vigh Évának, tanáromnak, mesteremnek, doktori értekezésem témavezetőjének, aki fáradhatatlanul követte végig Boccaccióval és százhat hölgyével, majd öt istennőjével folytatott küzdelmeimet, és végtelen türelemmel vezette kezem éveken át, kutatóvá válásom átlagosnál rögzösebb útján. Remélem, az ünnepelt elnézi nekem, hogy írásom már megint mitológiai kötődésű hölgyről szól, és úgy kezdődik: Giovanni Boccaccio.

Giovanni Boccaccio ugyan elsősorban népnyelvi történetmesélőként, a *Dekameron* szerzőjeként él és élt mind a köztudatban, mind jellemzően az irodalmi kutatások látóterében is, ám a mitográfiában betöltött műfajteremtő és úttörő szerepe sem elhanyagolható. Magam is erre kívántam felhívni a figyelmet latin nyelvű prózai munkásságának,² kü-

¹ A tanulmány az MTA-BTK Lendület Humanista Kánonok és Identitások Kutatócsoport támogatásával készült.

² Boccaccio latin nyelvű munkásságának áttekintését ld. ZACCARIA (2001).

lönösen a *Genealogia deorum gentilium* és a *De mulieribus claris* hölgyeinek, leginkább közös istennőinek (Ops, Iuno, Venus, Minerva, Ceres) komparatív vizsgálatával. Jelen tanulmányban nem ismételném meg mindazt, amit PhD-disszertációmban,³ valamint többek között e folyóirat hasábjain már általánosságban ismertettem a két mű forrásai, narrációs technikái és szerkezeti felépítése kapcsán, csupán még egyszer, talán utoljára, szeretnék magammal és Boccaccióval is megküzdve egy közös szereplő, Európa⁴ különféle interpretációinak nyomába eredni, és megvizsgálni, hogyan rajzolta meg alakját Boccaccio a *Genealogia* szárnyait próbálgató mitográfusaként, valamint a *De mulieribus* dekameroni narrátoraként. Az ünnepeelt kutatásaihoz pedig ezáltal, még ha igencsak érintőlegesen is, de az Európát bika képében elrabló Iuppiter közbenjárásával és „jövoltából” csatlakoznék.

Európát mint mitológiai szereplőt nem szükséges részletesen bemutatni, csupán néhány mondatban, röviden térnék ki alakjára. A hagyomány szerint ő volt az a föníciai királylány, Agénór lánya, akit Iuppiter bika képében elcsábított, elrabolt és Kréta szigetén magáévá tett. A főistentől három gyermeke született: Minos, Rhadamanthus és Sarpedon. Tekintsük most át, hogyan tárja olvasói elé e történetet Boccaccio!

Ahhoz, hogy a maga teljességében lássuk Európa alakjának Boccacciónál kirajzolódó körvonalait, akár csak a korábbi, hasonló tematikájú kutatások során, most is a *Genealogia* soraiból kell kiindulnunk. Ennek háttérében részben kronológiai okok állnak, hiszen keletkezés szempontjából megelőzi a *De mulieribus*, részben pedig narrációs sajátosságok és az elbeszélés részletgazdagsága is indokolja a sorrendet.

Európa egyetlen fejezet címadó szereplőjeként szerepel mind a *Genealogiában* (GDG 2, 62),⁵ mind a *De mulieribusban* (DMC 9),⁶ ugyanakkor

³ A boccacciói latin próza jellegzetességeit, forráshasználatát, narrációs technikáit, valamint a *Genealogia* és a *De mulieribus* közös istennőalakjainak komparatív vizsgálatát részletes bibliográfiával ld. MOLNÁR (2021).

⁴ Neve Európé alakban talán ismertebb, ám e tanulmányban, igazodva a boccacciói névhasználathoz a latinus Európa változatot használok.

⁵ A szöveg mérvadó kritikai kiadását ld. ZACCARIA (1998).

⁶ A szöveg mérvadó kritikai kiadását ld. ZACCARIA (1967). A *De mulieribus* többszemponú, átfogó elemzését ld. FILOSA (2012).

előbbiben, a mű műfaji sajátosságaiból adódóan több fejezetben is említésre kerül.⁷

A *GDG 2*, 62 (*De Europa, Agenoris V^a filia*) Európát Agénór ötödik gyermekeként illeszti be az antik istenségek és hősök családfájába, Ovidiust⁸ jelölve meg értesülése forrásaként. A leírás vázát a mitológiában leginkább ismert és elterjedt Európa-történet adja. Eszerint Iuppiter, akit lenyűgözött a lány szépsége, megparancsolta Mercuriusnak, hogy terelje a föníciaiak marhacsordáit a tengerpartra, ahol Európa igencsak szeretett más lányokkal együtt játszani. A főisten bika képében az állatok közé vegyülve, szépségével és szelídségével magához édesgette Európát, aki a hátára is felmerészkedett. Ezt kihasználva Iuppiter átúszott vele Kréta szigetére, ahol megerőszakolta és teherbe ejtette. Így született Minos, Rhadamanthus és Sarpedon. Európa nevét pedig egy kontinens neve őrizte meg az örökkévalóság számára.

Erre a meglehetősen lineáris történetvázra építi fel Boccaccio mitográfusi interpretációit. Maga is úgy véli, hogy e *fabulát* meglehetősen vékony fátyol borítja, így valódi jelentésének feltárása igen egyszerű. Mercuriusban a bölcs és ékesszóló kerítőt véli felfedezni, aki a városból a partra tereli a szűzlányt, ugyanakkor hamis szavú kereskedőhöz is hasonlítja, aki azzal a hazug ígérettel csalja hajójára a szüzet, hogy ott majd ékszereket mutat neki. Iuppiter maga a hajó, amelyet fehér bika díszít, és amely a lányt Krétára viszi.

Boccaccio két középkori forrásra, Eusebius *Chroniconjára*,⁹ és Szent Ágoston *Isten városáról* című munkájára¹⁰ hivatkozva két uralkodót is megnevez, akik valójában erőszakot tehetek Európán. Míg előbbi szerint Asterius, utóbbi szerint Xanthus volt az elkövető. A másik vitás kérdés, amellyel Boccaccio a források áttekintése során szembesül, az események datálásával kapcsolatos. Háromféle lehetséges interpretációt

⁷ Európa a *Genealogia* alábbi szöveghelyein szerepel: *GDG 2*, 47, 2; 2, 55, 2; 2, 63, 2 és 8; 4, 16, 10; 11, 26, 1, 2 és 4; 11, 43, 1; 11, 36, 1; 14, 8, 10.

⁸ Ov. *Met.* 2, 858.

⁹ Eusebius munkája Szt. Jeromos latin fordításának köszönhetően vált elérhetővé Boccaccio számára, aki jellemzően saját történelmi elemzéseinek kronológiai pontosítására használta fel a művet, közel száz alkalommal hivatkozva rá. Ld. SOLOMON (2011: xxiv). Európával kapcsolatos ismereteinek forrása: Eus. Hier. *Chron.* 47, 7–11.

¹⁰ August. *De Civ. D.* 18, 12.

vesz át, továbbra is döntően Eusebiusra támaszkodva, ugyanakkor számos esetben pontosítás nélkül csak úgy vezet be erre vonatkozó információit, hogy *discrepant [...] auctores; alii vero dicunt; quidam autem volunt*. A felvonultatott lehetőségek közül Boccaccio számára az tűnik a legvalószínűbbnek, hogy az események Pandion athéni uralmának idejére tehetőek. Ezt látja ugyanis leginkább összhangban mindazzal, amit Minos alakjáról forrásai felfedtek számára. A fejezet egy igen váratlan, az eddigiekhez nem kapcsolódó mondatral zárul: Varro *De lingua latinája*¹¹ szerint Pitagorasz egy bronzszobrot állíttatott a lánynak Tarentumban.

A *Genealogiát* végigkísérő mitográfusi attitűd mind a források megnevezése, mind a történet lehetséges interpretációi tekintetében a korszak lehetőségeihez mérten alaposágra sarkallta Boccacciót. A *DMC* 9-ben ezzel szemben Boccaccio, a mű szemléletével összhangban, a földi halandók sorába illeszti, és a fejezet címében Kréta királynőjeként azonosítja a lányt. Noha a *Genealogiában* apja egyértelműen Agénór, e fejezetben hamarabb említi őt Phoiniksz lányaként Boccaccio, mint Agénór gyermekeként, bár sietve, még ugyanabban a mondatban elismeri, hogy utóbbi változat sokkal többek véleményével áll összhangban.

Mielőtt a fejezet további jellegzetességeit, tartalmi elemeit vizsgálnánk, röviden érdemes kitérni az előbbi bekezdés utolsó szavaira. Az első olvasásra a tanulmány írójának hanyagságát feltételező megfogalmazás valójában nagyon is boccacciói sajátosság, a szerző a *De mulieribus* százhat fejezetében ugyanis csupán kétszer említi név szerint forrását.¹² Ennek ékes példája e fejezet is, ahol konkrét szerzőkre való hivatkozás helyett így vezet be értesüléseit: *arbitrantur; longe plures dicunt, actum volunt*, az *auctorok* nevei helyett *prisci; alii; aliqui* szóalakokat használ. Ez leginkább a mű eltérő célközönségével, a narráció jellegének alapvető különbözőségeivel magyarázható, hiszen mi más indokolná, hogy a *Genealogiában* egyszer már azonosított nevek, adatok hirtelenjében „feledésbe merüljenek”. A *De mulieribus* nem konkrét adatokkal, sokkal inkább példamutató történetekkel, morális tanítással kívánja el-

¹¹ Varr. *L. L.* 5, 31–32.

¹² Lykophrönt nevezi meg Pénélopé (*DMC* 38) életrajzának egyik forrásaként, Szent Jeromost pedig Cornifitia (*DMC* 84) fejezetében említi.

látni olvasóközönségét, akik között az *Ajánlás* alapján igen nagy létszámban, ám nem kizárólag, hölgyeket feltételez.

A narráció meglehetősen szokatlan módon folyik tovább, ugyanis először nem a lány elrablásának klasszikus mitológiában ismert történetváltozatát olvashatjuk (csupán egy rövid utalás történik arra, hogy kivételes szépsége miatt Iuppiter szerelemre lobbant iránta), amelyre a *Genealogia*-fejezet teljes egészében épült, hanem egy nagyon is „élőszereplős” emberrablás képei rajzolódnak ki előttünk. Visszajára fordul, fonákját mutatja a *Genealogiában* vázolt történet, ugyanis rögtön a kerítő jelenik meg, aki az apja csordája közelében gondtalanul játszó lányt a hegyekből a partra csábítja, ahonnan egy fehér bikával díszített hajón Krétára viszik.¹³

Egy demitizáló folyamat tanúi lehetünk, amennyiben a *Genealogia* logikáját megfordítva itt épp a kerítő történetéből származónak véli, és abból kiindulva vezeti le, magyarázza azt a *fabulát* Boccaccio, amely szerint Mercurius Iuppiter parancsára a tengerpartra terelt egy marhacsordát, ebben a főisten bika képében elvegyült, elrabolta és Kréta szigetére vitte az elragadó szépségű lányt.

A mű eltérő célkitűzéseit és a mitológiai interpretációk háttérbe szorítását hangsúlyozza az is, hogy az imént említett demitizálás csak egy, a szüzek erkölcsait és tisztaságát féltő, a *De mulieribus*ra egyébként jellemző, moralizáló narratori közbeékelés után kap helyet. Boccaccio nagyobb jelentőséget tulajdonít annak, hogy a fejezetben előbb fejtse ki annak veszélyeit, hogy ifjú hölgyek kíséret nélkül, szabadon járhatnak az utcán, bárki hízelgő szavaitól elcsábulhatnak. Az így esett becstelenség szégyenétől pedig egy életen át tartó szűzies tisztaság sem szabadíthat meg egyetlen óvatlan teremtést sem.

Ezt követően a *Genealogiában* leírtakhoz képest ismét sokkal felszínesebben, a konkrét adatokat minimalizálva, ám mégis visszaköszön a leányrablás időpontjával kapcsolatos bizonytalanság. Ugyanakkor a történetek idejét itt is az uralkodók megnevezésével határolja be, és megőrzi ugyanazt a három lehetséges álláspontot is, amelyet a *Genealogiában* kifejtett, továbbra is azzal értve egyet, hogy Pandion ideje tűnik a legvaló-

¹³ DMC 9, 2: *cuius albus taurus erat insigne*. Vö. GDG 2, 62: *cui erat insigne albus taurus*.

színűbbnek közülük. Indoka pedig továbbra is az, hogy így illeszkedik leginkább fiának, Minos uralkodásának idejéhez.

A leírás első felét a *Genealogiá*hoz képest jellemző viszonylagos információhiány után valóságos „mitológiai koktélt” kever Boccaccio, ugyanakkor ezzel párhuzamosan arra is további kísérleteket tesz, hogy mitológiai élettől megfossa, és a földi halandók szintjére hozza a történetet. Különbé, egymásnak ellentmondó adatokat vonultat fel Európáról: egyesek szerint gyermekei valójában Asterustól születtek, mások kitaranak amellet, hogy Iuppitertől, de annak lehetőségét sem zárja ki, hogy Iuppiter valójában azonos volt Asterusszal. A különféle történet-szálak szövevényességét úgy „bogozza ki” Boccaccio, mint a gordiuszi csomót: *que disceptatio cum spectet ad alios*, de azért mégis arra ragadtatja magát, hogy biztosnak vélje Európa nászát a főistennel, majd azt igyekszik feltárni, pontosan miért is vált a lány egy földrész névadójává.

A fejezet a narrátor személyes véleményével zárul, amely szerint Európa egy kivételes erényű nő volt, és nem csupán azért, mert egy földrészt neveztek el róla, hanem Tarentumban szobrot is emeltek neki. Egyértelműen azonosítható, hogy ugyanarról a szoborról van szó, amelyet a *Genealogia*-fejezet is említett, hiszen valamennyi adat ezt támasztja alá. Varrót ugyan itt nem nevezi meg értesülése forrásaként Boccaccio, viszont a szoborállítást ugyanúgy Pitagorasz kezdeményezésének tulajdonítja, nevét pedig, akárcsak a *Genealogiában*, Pictagora alakban használja.

Európa fentiekben bemutatott leírásai is azt támasztják alá, hogy Boccaccio valamennyi forrását az adott mű tartalmi-szerkezeti felépítéséből és céljából, célközönségéből adódó sajátosságok figyelembevételével, eltérő módon és alaposággal használja fel, és attól sem riad vissza, hogy a két műben inverz módon interpretálja, és lényegében ugyanazon elemekből két, azonos alapokon nyugvó, ám mégis különböző történetet alkosson. Ez ugyanakkor egyik mű értékét sem kisebbíti, és értő olvasóként valamennyi említett nézőpontot szem előtt kell tartanunk, hogy ne tegyünk hiábavalóan szemrehányást Boccaccionak olyasmért, amivel valójában saját magunkat leplezzük le. Érdeemes ezt szem előtt tartania a *Genealogia* és a *De mulieribus* valamennyi további (közös) szereplőjének leírásait tanulmányozni kívánó jövőbeli olvasónak.

Források

- SOLOMON 2011 J. SOLOMON (ed., transl.), *Genealogy of the Pagan Gods, Books I–V*, The I Tatti Renaissance Library 46, Cambridge, MA, 2011.
- ZACCARIA 1967 V. ZACCARIA (a cura di), *Giovanni Boccaccio: De mulieribus claris*, Tutte le opere di Giovanni Boccaccio X., Milano, 1967.
- ZACCARIA 1998 V. ZACCARIA (a cura di), *Giovanni Boccaccio: Genealogie deorum gentilium*, Tutte le opere di Giovanni Boccaccio VII–VIII., Milano, 1998.

Felhasznált irodalom

- FILOSA 2012 E. FILOSA, *Tre studi sul De mulieribus claris*, Milano, 2012.
- MOLNÁR 2021 A. MOLNÁR, *Mítosz és egzegézis. Istennőábrázolás Giovanni Boccaccio De mulieribus claris és Genealogia deorum gentilium című műveiben*, doktori értekezés, SZTE BTK, 2021.
- ZACCARIA 2001 V. ZACCARIA, *Boccaccio narratore, storico, moralista, mitografo*, Firenze, 2001.

Boccaccian interpretations of a continent's namesake – Europa as mythological figure and earthly mortal

The aim of this study is to represent the various interpretations of Boccaccio in his two Latin prosaic works (Genealogia deorum gentilium and De mulieribus claris) regarding Europa, the Phoenician princess. Analysing the chapters dedicated to her, I would like to describe the variety and the copiousness of telling in essence the same story, if the goals and attitudes differ, but the author and the literary sources are the same.

Keywords: Giovanni Boccaccio, *Genealogia deorum gentilium*, *De mulieribus claris*, mitography, Europa

BÉKÉS ENIKŐ

Fiziognómiai testrepresentációk a kora újkorban

Tanulmányomban a fiziognómiai tanok és a koraujkori irodalom kapcsolatát két szöveghely elemzésével szeretném illusztrálni. Ippolito d'Este leírása eddig ismeretlen volt a hazai szakirodalomban, Könyves Kálmán Révay Péternél olvasható jellemzését pedig új források bevonásával elemzem. A témaválasztást Vígh Éva fiziognómiai tárgyú írásai indokolják.

Kulcsszavak: fiziognómia, Pszeudo-Arisztotelész, Ippolito d'Este, Mario Equicola, Könyves Kálmán, Révay Péter

Az utóbbi évtizedek történeti antropológiai és kora újkori eszmetörténeti kutatásainak köszönhetően a reneszánsz testképpel kapcsolatos vizsgálatok kiterjedtek az uralkodók ábrázolásaira, önrepresentációs módjaikra is.¹ Korábbi kutatásaimból kiindulva, amelyek a Hunyadi Mátyásról született humanista leírások és a fiziognómiai irodalom kapcsolatát vizsgálták, jelen írásomban arra keresem a választ, hogy hasonló, alapvetően az antik biográfia- és történetírás eszköztárában gyökerező, kifejezetten fiziognomizáló jellemzés felfedezhető-e egyéb koraujkori narratívákban.² Írásom elsődleges célja mindenekelőtt a Vígh Éva munkássága előtti tisztelgés, aki az itáliai irodalom és a fiziognómiai látásmód összefüggéseit számtalan publikációjában elemezte.³ Jóllehet több tanulmány is foglalkozik a fiziognómia reneszánsz portréművészetben betöltött szerepével, a korszak textuális reprezentációja és a fiziognómia kapcsolatát eddig még kisebb mértékben kutatták.⁴ Tanulmányomban ez utóbbit szeretném két példával illusztrálni.

¹ Ld. többek között: PARAVICINI BAGLIANI (2014), M. G. BONDIO–B. KELLNER–U. PFISTERER (2019).

² Az uralkodók reneszánszkori irodalmi ábrázolásairól ld. BAKER–KAISER (2016).

³ Többek között: VÍGH (2006), VÍGH (2014).

⁴ Kifejezetten a fiziognómia politikai használatát és néhány ilyen típusú uralkodó-leírást vizsgál a korszakban ZIEGLER (2019: 135–163).

A humanista művészetelmélet alapvetően a „megszólalásig hú” ábrázolásmód antik esztétikai mércéjét dicsőítette, ugyanakkor az ókori irodalom mintájára gyakran toposzokból építkezett, ehhez szolgált kiindulópontul a fiziognómia is. Miként az antik szövegekben retorikai funkciója is lehet a külső megjelenés részletezésének, úgy veszik át a humanista igénnyel íródott művek is ezt a reprezentációs eljárást. Ahogy Hans Belting fogalmazott: „A reneszánszban [...] a test cselekvőként és nem pusztá kellékként lépett színre. E retorikai szerepében vált a művészet témájává [...]”⁵ Ennek megfelelően a külső kinézet leírása is felértékelődött a szövegekben, amely megidézi a szóban forgó személyt testi mivoltában is, annak minden egyéb esztétikai, társadalmi koordinátáinak a betartásával. Nem elhanyagolható szempont továbbá a leírások kommemoratív szerepe sem, amint arra többek között Janus Pannonius Mantegna dicsőítésére írott költeményében is utal: *Tu facis ut nostri vivant in saecula vultus, quamvis amborum corpora terra tegat.*⁶

A következőkben egy Ippolito d’Este kardinálist, Aragóniai Beatrix unokaöccsét és 1487–1497 között Esztergom érsekét⁷ a fiziognómiai irodalomhoz hasonló alapossággal megidéző leírást fogok bemutatni. A részletes jellemzést Mario Equicola *De opportunitate* című, 1507-ben keletkezett és az Arisztotelész-kommentátor-filozófus Agostino Nifónak dedikált latin nyelvű dialógusában olvashatjuk, amely egy, a szerző szerint Ippolito d’Este által használt *impresáról* szól.⁸ Equicola 1508-tól Isabella d’Este tanáraként és titkáráként szolgált, de már korábban diplomáciai feladatokat látott el Ippolito d’Este kardinális megbízásából. A dialógusban négy szereplő a megfelelő alkalom megragadásáról beszélget, így kerül szóba az *impresa*, amelyen egy sólyom egy mérlegszerű óraszerkezetet tart a csőrében, utalva az olasz mondásra: *falcon tempo = fal(lo) con tempo* (megfelelő időben cselekedni).⁹ A dialógus egy másik része pedig az *impresa* kapcsán

⁵ BELTING (2003: 117).

⁶ Janus Pannonius, *Laus Andreae Mantegnae pictoris Patavini* 7–8.

⁷ Ippolito d’Este magyarországi tartózkodásával kapcsolatban legújabban KUFFART Hajnalka kutatásai fedeztek fel újabb forrásokat, ld. KUFFART (2018).

⁸ Köszönettel tartozom Bernhard SCHIRGnek, amiért felhívta a figyelmem erre a hazai szakirodalom előtt ismeretlen forrásra és a rendelkezésemre bocsátotta megjelenés alatt álló kéziratát. A mű itt elemzett részletét az ő átírásában közlöm.

⁹ Az *impresával* SCHIRG foglalkozott, ld. SCHIRG (2015: 135–155).

arról értekeznek, hogyan képesek magasztosabb eszmét közvetíteni a különböző szöveges vagy vizuális médiumok, mint például a hieroglifák, vagy éppen az *impresák*, ezáltal a szöveg az egyik legfontosabb korabeli művészetelméleti dokumentumként is értékelhető. Ebben a kontextusban értelmezendő Ippolito portréja is, a beszélgetőpartnerek ugyanis többek között arra vezetik vissza tehetségét, hogy mindig meg tudja ragadni a megfelelő alkalmat.

A szerző Ippolito laudációja során, hasonlóan Suetonius császár-életrajzaihoz, párhuzamba állítja a külső jegyeket és a belső erényeket, amelyek teljes összhangban állnak egymással: kiemeli Ippolito méltóságát, finom arcvonásait, izmos testalkatát, valamint bőkezűségét, műveltségét és hitét, mindazokat az erényeket, amelyekkel a hasonló rangú férfiakat a korban jellemezni illett: *Non me latent, quae norunt alii: verendam maiestatem, vultus decentiam, robustum corpus, liberalitatem, humanitatem, quantum decet comitatem et religionem praecipuam.*¹⁰ Ezt a dicsőítő jellemzést egy még részletesebb leírás követi, amelyben Equicola Augustus császár arcához hasonlítja Ippolito derűs és nyugodt tekintetét, Homérosz Pallaszához pedig szürkés-kék szemét. Tekintete ragyogó és csillogó, arca kiegyensúlyozott és szeretetre méltó. Teste vaskos, de nem elhízott, beszéde illedelmes, nem hahotázó. Vállai és mellkasa szélesek, lábai izmosak, de ezeknél – teszi hozzá a szerző – még többet számít bölcsessége, tettekézsége:

Laudent alii, quod Gaio Octaviano Augusto Caesari, cui fortuna et virtus famulata est, sit quam simillimus **vultu scilicet sereno et tranquillo, glaucis oculis**, quales in Pallade finxit Homerus et habere plurimum ignis dixit Empedocles, **nitidis et claris. Tota facies laetissima et amabilis, ut stanti vel sedenti auctoritas et formae dignitas non desit.** Nos admiramur, **quod vultu, qui tacitus mentis nuntius dicitur, animum et voluntates prae se ferat;** quod se non mutat, sed aptat; quod suis tantum tribuit, **quantum virtus exposcit.** In coelum alii tollant laudibus **corpus quadratum neque obesum, osque non dissolutum aut cachinnans** – ego animi fortitudinem; ego quod veritatis sit adeo diligens observator, ut ne ioco quidem mentiatur; quod grata non scurruli urbanitate sine vilitate iocetur;

¹⁰ *De opportunitate* 3.

quod provocat opportune redditque sermones; quod de se semper modestissimime et verecunde loquitur nec iactanter unquam: facit enim plurimum, minimum loquitur. Laudent alii vim sensuumque omnium integritatem, ego hominis fidem et taciturnitatem. [...] **Latos umeros Estensis Hippolyti, amplum pectus, crura ad imum deducta nervosasque suras non carnosas** non respicio quidem, cum eius optima salutariaque consilia prudentiamque considero, quamque sit in excogitandis promptus, in exsequendis acer.¹¹

A jellemzés természetesen toposzokból építkezik, hasonlóan ragyogó szemeket és széles vállat tulajdonít Galeotto és Bonfini is Mátyás királynak.¹² Ezen humanista leírásoknak többek között Plutarkhosz és Suetonius voltak a forrásai.¹³ Ha összevetjük ezeket a jegyeket a pseudo-arisztotelészi *Physiognomicával*, akkor láthatjuk, hogy – nem meglepő módon – a ragyogó szem az okos, tehetséges és nemes emberek jellemzőjeként van meghatározva.¹⁴ Szembetűnő azonban a *glaucus*, vagyis a szürkés-kék szemszín szerepeltetése Ippolitónál. Ezt a szemszínt a férfiaság jelének tekinti Anonymus Latinus fiziognómiai traktátusa,¹⁵ de jelentésének a kulcsát valójában maga a szerző, Equicola árulja el, amennyiben Pallasz Athéné homéroszi jelzőjeként azonosítja azt. A leírás célja bizonyára az olvasó meggyőzése volt azzal kapcsolatban, hogy Ippolito külseje is tükrözi belső erényeit, ilyenképpen méltónak bizonyul e tekintetben is társadalmi szerepéhez, egy kardinális rangjához: [...] *et formae dignitas non desit*. Ez az *idoneitas*-elmélet tükröződik Aenea Silvio Piccolomini *De viris illustribus*ában is, aki Zsigmond császár alkátát méltatta hasonlóképpen: [...] *aspiciebat quoque principem elegantissimum, toto corpore pulcherrimum, cuius ipsa facies digna imperio videbatur*.¹⁶

¹¹ *De opportunitate* 8–11.

¹² Erről bővebben ld. BÉKÉS (2005: 65–67).

¹³ Suet. *Aug.* 79, 1–2: *vultu erat vel in sermone vel tacitus adeo tranquillo serenoque* [...] *oculus habuit claros ac nitidos* [...]; Suet. *Iul.* 45: *nigris vegetisque oculis*.

¹⁴ *Physiognomonica* 13, 15, 68.

¹⁵ *De Physiognomia Liber* 5.

¹⁶ *De viris illustribus* 112.

1. ábra: Raffaello Santi: *Ifjú képmása* (Ippolito d'Este?) 1502–1505 körül. Budapest, Szépművészeti Múzeum

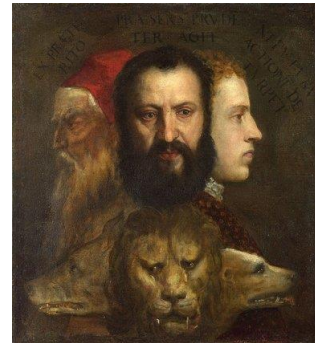

2. ábra: Bartolomeo Veneto: *Ippolito d'Este bíboros képmása*, 1510 körül. Elárverezve: Dorotheum, Bécs, 2012. október 17. 524. tétel

Érdeemes Equicola leírását Ippolito portréival is összehasonlítani, feltűnő ugyanis a szöveg *sagax* (kifinomult szaglású, vagyis éleseszű) jelzője és a portrékon ábrázolt kutyaszerű, hosszú orr közötti párhuzam: *In caelum illi puerilem educationem ferant, quos latet eum esse ingeniosissimum et praeceteris mansuetum atque virilem, acutum et **sagacem**, docilem et memoria optima.*¹⁷ Az intelligenciát szimbolizáló, kutyaszerű orr ábrázolásaira több képzőművészeti analógiát is találhatunk, többek között a zoológiai fiziognómia reneszánszkori képviselőjének, Giovanni Battista della Portának metszetekkel illusztrált művében, de Tiziano a *Bölcsesség allegóriája* című festményén is kutya szerepel az ifjú attribútumaként.

3. ábra: Giambattista della Porta: *De humana physiognomonia*, 1586.

4. ábra: Tiziano: *A Bölcsesség allegóriája*, 1550 körül. London, National Gallery

¹⁷ *De opportunitate* 6.

Az Equicola-leírás további forrásainak feltárása még a jövő feladata, mindenesetre azt érdemes lesz még számításba venni, hogy Michele Savonarola, a d'Esték ferrarai orvosa néhány évtizeddel korábban éppen Leonello d'Estének dedikálta fiziognómiai traktátusát.¹⁸

A következő példa a férfias, kardinálishoz illő ideális kinézet ellenpéldájaként is felfogható, ugyanakkor Révay Péter *De monarchia et Sacra Corona regni Hungariae centuriae septem* című munkájában olvasható Könyves Kálmán-jellemzés szintén az antik fiziognómiai gondolkodás-mód továbbéléséről tanúskodik:

Bizony beteljesedett Szent László jóslata arról, hogy [ti. Kálmán] egy vérszomjas szörnyeteg lesz, és mindezt nyilvánvalóan meg is mutatta testének állapota és formája. A természet ugyanis vaksinak, púposnak, sántának, dadogónak, borzasnak és szőrösnek teremtette, olyannyira, hogy szinte már első pillantásra meg lehetett ítélni, hogy méltatlan a fejedelemségre, s azt is, hogy milyen természetű. **A belső érzelmek torzságát ugyanis gyakran elárulják a természet adta külső jegyek; ezért bámulatosan nagy csoda, ha egy fiú, akit a természet megbélyegzett, jónak bizonyul. Óvakodj tehát – mondja Arisztotelész Nagy Sándornak – minden olyan embertől, akit valamely tagjától megfosztottak vagy megcsonkítottak, s tekintsd őket ellenségeidnek, mivel a csúf és csonka emberek meggondolatlanok és mindent ész nélkül csinálnak.**¹⁹

Könyves Kálmán ilyen, egyébként a historiográfiai hagyományba illeszkedő jellemzése önmagában nem meglepő és nem is újszerű, hiszen ismeretes politikai okokból már a Képes Krónika szerzője is így festette őt le: *Erat namque habitu corporis contemptibilis, sed astutus et docilis, hispidus, pilosus, luscus, gibosus, claudus et blaesus.*²⁰ A külső jegyek realitásának ható részletezése itt is a meggyőzés retorikai eszközeként értelmezhető, amelynek alapját a fiziognómiával összhangban a test állapota és a jellem között fennálló kölcsönhatás szolgáltatja. Sokkal inkább figyelemre méltó az, ahogy Révay mindezt, kurzívval (jelen közlésben félkövérrel)

¹⁸ THOMANN (1997).

¹⁹ Ezúton szeretném megköszönni TÓTH Gergelynek, hogy a forrásra felhívta a figyelmet. A leírást az ő kiadásából, az ő fordításában idézem: *De monarchia* 2, 7, 2–5.

²⁰ SZENTPÉTERY (1937: I, 421).

jelzett aforizma formájában megmagyarázza, mintegy levonva egy általánosabb szintű tanulságot, s azt intellemtként megfogalmazva olvasói számára.²¹ A szöveget kiadó Tóth Gergely ezt a részletet részben a szerző invenciójának tartja, részben pedig egy 16. századi itáliai orvos munkájában véli felfedezni.²² Én most az ő kommentárját szeretném kiegészíteni újabb lehetséges források javaslatával. Könyves Kálmán jellemzésében is tetten érhető az uralkodókkal szemben támasztott *idoneitas*-elve, ami kiterjedt az államférfiak külső megjelenésére is, hiszen – ahogyan Révay fogalmaz – a testi jegyek alapján „már első pillantásra meg lehetett ítélni, hogy méltatlan a fejedelemségre”. Majd már az aforizma részben fejt ki azt a nézetét, amely szerint elképzelhetetlen, hogy rút testben nemes lélek lakozzék. Ezt a helyet párhuzamba állíthatjuk Galeotto Marzio *Mátyás király mondásairól és tetteiről* írott könyvének egy ide illeszkedő részével, amelyből az érvelés orvosi kontextusával kapcsolatban is többet tudhatunk meg. A *De dictis ac factis* 22. fejezetében Galeotto egy hatujjú emberről ír, amit a király is rossz előjelnek tekintett, a szerző pedig ezt ezzel magyarázta: *Rarissime enim contingit monstroso corpori non subesse monstrosos perversosque mores. Anima enim, ut a doctis viris accepi, ex medicorum sententia sequitur corporis habitudinem.*²³ Galeotto ezen érvelése valójában Galénosz *Quod animi mores corporis temperamenta sequantur* című művének kezdősorait idézi fel, ahol a jellem és a testi adottságok közötti kapcsolat orvosi kifejtését olvashatjuk. Ami pedig Révay intelmének második felét illeti, amikor is Arisztotelésztől látszik idézni, azt egészen biztosan arra a nagyhatású *Secretum secretorum* című szövegre lehet visszavezetni, amely egy Arisztotelész neve alatt fennmaradt, Nagy Sándornak szóló fiktív királytükör. A pseudo-arisztotelészi mű a jó kormányzás és uralkodás alapelveit foglalja össze, s közli az államférfiak számára fontos orvosi, asztrológiai, táplálkozási tudnivalók között a fiziognómia tételeit is, amit az uralkodónak azért kell ismernie, hogy képes legyen az emberek jellemét éppen azok külseje alapján is felmér-

²¹ TÓTH Gergely részletesen ír a kiadás bevezetőjében erről, a korszak historiográfiai munkáiban bevett módszerről: RÉVAY (2021: 66–72).

²² RÉVAY (2021: 309, 21. jz).

²³ GALEOTTUS MARTIUS (1934: 22).

ni.²⁴ A Révay által idézett mondatot szinte szó szerint megtalálhatjuk a *Secretum secretorum* egyik verziójában: „tarts és óvakodj minden embertől, aki nyomorék, és valamely végtagja csonka, ahogy az ellenségeidtől is óvakodsz”.²⁵

A mai olvasó számára már naivnak, áltudományosnak tűnnek ezek a modern pszichológiát, orvostudományt megelőző nézetek, ugyanakkor tagadhatatlanul máig gondolkodásunk részét képezik ezek a sémák. Manapság is gyakran ér vád politikusokat a frizurájuk, vagy éppen az öltözködésük miatt. Ami nem változott, az a jelenség komplexitása, vagyis, hogy nem lehet önmagában, a kontextus ismerete nélkül dekódolni az adott ismertetőjegyeket.

5. ábra: Boris Johnson, brit politikus, 2019–2022 között az Egyesült Királyság miniszterelnöke

6. ábra: Sanna Marin, 2019–2023 között Finnország miniszterelnöknője

Források

ANONYMUS LATINUS 1994

ANONYMUS LATINUS, *De Physiognomia Liber*, in: G. Raina (intr., trad., note), *Pseudo Aristotele: Fisiognomica – Anonimo Latino: Il trattato di fisiognomica*, Milano, 1994.

BELTING 2003

H. BELTING, *A test képe mint emberkép*, in: Kelemen P. (ford.), *Kép- Antropológia. Képtudományi Vázlatok*, Budapest, 2003.

EQUICOLA 1507

M. EQUICOLA, *De opportunitate*, Nápoly, 1507.

²⁴ Erről bővebben ld. BÉKÉS (2014: 168–175).

²⁵ PSZEUDO-ARISZTOTELÉSZ (2006: 3).

GALEOTTUS MARTIUS 1934

L. JUHÁSZ (ed.), *Galeottus Martius Narniensis: De egregie, sapienter, iocose dictis ac factis regis Mathiae*, Lipsiae, 1934.

IANUS PANNONIUS 1784 S. TELEKI – A. KOVÁSZNAI (ed.), *Ianii Pannonii Poemata quae uspiam reperiri poterunt omnia*, 1–2, Traiecti ad Rhenum, 1784. [Reprint kiadás: Budapest, 2002.]

PICCOLOMINI 2021 M. VON COTTA-SCHÖNBERG (ed., transl.), *Aeneas Silvius Piccolomini: De Viris Illustribus and other biographical writings of Enea Silvio Piccolomini (Pope Pius II)*, 2021. <https://hal.archives-ouvertes.fr/hal-03339021>

PSEUDO-ARISTOTELES 1893

R. FOERSTER (ed.), *Pseudo-Aristoteles: Physiognomonica*, Leipzig, 1893.

PSZEUDO-ARISZTOTELÉSZ 2006

KOMLÓSSY Gy. (ford.), *Pszeudo-Arisztotelész: Titkok titka (Fiziognómiáról)*, in: Vigh É. (szerk.), „Természeted az arcodon” 2. A fiziognómia története az ókortól a XVII. századig. Szöveggyűjtemény, Szeged, 2006.

RÉVAY 2021 TÓTH G. (szerk., bev., jegyz.), *Révay Péter: De monarchia et Sacra Corona regni Hungariae centuriae septem I.*, Budapest, 2021.

SUETONIUS 1912 L. ROTH (ed.), *C. Suetonius Tranquillus: De vita Caesarum*, Leipzig, 1912.

SZENTPÉTERY 1937 E. SZENTPÉTERY (ed.), *Scriptores rerum Hungaricarum*, Budapest, 1937.

A képek forrása

1. artmagazin.hu
2. Wikipedia
3. www.nlm.nih.gov
4. www.nationalgallery.org.uk
5. www.politico.eu
6. todaytimeslive.com

Felhasznált irodalom

- BAKER–KAISER 2016 P. BAKER – R. KAISER ET AL. (eds.), *Portraying the Prince in the Renaissance. The Humanist Depiction of Rulers in Historiographical and Biographical Texts*, *Transformationen der Antike* 44, Berlin, 2016.
- BÉKÉS 2005 E. BÉKÉS, *Physiognomy in the Descriptions and Portraits of King Matthias Corvinus*, *Acta Historiae Artium*, 46 (2005), 65–67.
- BÉKÉS 2014 BÉKÉS E., *Asztrológia, orvoslás és fiziognómia Galeotto Marzio műveiben*, Budapest, 2014.

- GADEBUSCH BONDIO–KELLNER–PFISTERER 2019
M. GADEBUSCH BONDIO – B. KELLNER – U. PFISTERER (Hrsg.), *Macht der Natur – gemachte Natur. Realitäten und Fiktionen des Herrscherkörpers zwischen Mittelalter und Früher Neuzeit*, Micrologus Library 92, Firenze, 2019.
- KUFFART 2018
KUFFART H., *Modenában őrzött esztergomi számadáskönyvek és az esztergomi érsekség udvartartása*, PhD-értekezés, Budapest, PPKE, 2018. DOI: 10.15774/PPKE.BTK.2018.010.
- PARAVICINI BAGLIANI 2014
A. PARAVICINI BAGLIANI (a cura di), *Le Corps du Prince*, Micrologus Library 22, Firenze, 2014.
- SCHIRG 2015
B. SCHIRG, *Decoding Da Vinci's Impresa: Leonardo's Gift to Cardinal Ippolito d'Este and Mario Equicola's De opportunitate (1507)*, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 78 (2015/1), 135–155.
- THOMANN 1997
J. THOMANN, *Studien zum „Speculum physionomie“ des Michele Savonarola*, Zürich, 1997.
- ZIEGLER 2019
J. ZIEGLER, *The Ruler's Body in Pre-Modern Learned Physiognomy*, in: M. G. Bondio – B. Kellner – U. Pfisterer (Hrsg.), *Macht der Natur – gemachte Natur. Realitäten und Fiktionen des Herrscherkörpers zwischen Mittelalter und Früher Neuzeit*, Micrologus Library 92, Firenze, 2019, 135–163.
- VÍGH 2006
VÍGH É., *„Természeted az arcodon“ 1. A fiziognómia története az ókortól a XVII. századig. Fiziognómia és jellemábrázolás az olasz irodalomban*, Szeged, 2006.
- VÍGH 2014
É. VÍGH, *«Il costume che appare nella faccia»: Fisiognomica e letteratura italiana*, Roma, 2014.

Early Modern Physiognomic Representations of the Human Body

This study aims at presenting the connections between physiognomy and early modern literature by analysing two excerpts. Ippolito d'Este's description was hitherto unknown for Hungarian scholarship, the presentation of Coloman, King of Hungary by Péter Révay is being discussed in the context of new sources. The choice of topic is in harmony with Éva Vígh's research related to physiognomical literature.

Keywords: physiognomy, Pseudo-Aristotle, Ippolito d'Este, Mario Equicola, Coloman, King of Hungary, Péter Révay

BARTHA-KOVÁCS KATALIN

Egzotikus díszítőmotívumok? Majmok és papagájok a 18. századi francia festészetben

A tanulmány Jean Siméon Chardin majmot és papagájt ábrázoló festményeiből kiindulva elemzi az ehhez a két egzotikus állathoz kötődő szimbolikus jelentéstartalmakat. Azt a kérdést járja körül, hogy az állatok közül miért a majomnak van kivételezett szerepe a művészetelmélet szempontjából, a papagájjal kapcsolatban pedig a 17. és 18. századi francia nyelvelméletekkel összefüggésben vet fel néhány gondolatot.¹

Kulcsszavak: majom, papagáj, utánzáselméletek, Chardin, Descartes, Buffon, Condillac

A *Síron túli emlékiratok* negyedik könyvében François René de Chateaubriand így írja le a Nagy Frigyes hajdani lakosztályában tett látogatását: „A Sans-Souci kastélyban láttam azt az asztalt, amelyen egy nagy német uralkodó kis francia versikéket fabrikált az enciklopédisták maximáiból, és Voltaire szobáját is, amelyet fából készült majmok és papagájok díszítettek [...]”² Az idézet az egzotikus állatábrázolás divatjára utal a felvilágosodás kori Franciaországban. A majom és a papagáj kétségkívül sajátos helyet foglal el a 18. századi bestiáriumban. Feltűnő azonban, hogy ez a két egzotikus állat viszonylag ritkán szerepel együtt a 18. századi francia festményeken, miközben a 17. századi holland és flamand csendéleteken gyakran láthatók egymás társaságában. A majom és a papagáj közös tulajdonsága – az egzotizmus mellett – kiváló

¹ Jelen tanulmány az Innovációs és Technológiai Minisztérium NKFIH 134719 számú, „Esztétikai kommunikáció Európában (1700–1900)” című OTKA kutatási témapályázatának támogatásával készült.

² CHATEAUBRIAND (1997: 172). Ha az idézett francia nyelvű szövegrészeknek nincs nyomtatásban megjelent fordítása, saját fordításomban közlöm őket.

utánzókéességük, ám a hozzájuk kapcsolódó szimbolikus jelentéstartalmak meglehetősen eltérnek egymástól. A majom ugyanis szatirikus jelentéssel ruházza fel a festményeket, mert úgy utánozza az emberi viselkedésformákat, hogy nevetségessé teszi őket, de a parodizáló szándékon túl a művészeti utánzáselméletekre is utal. Aligha lehet véletlen, hogy éppen a majom (és nem valamely más állat) alakját teoretizálta a művészetelméleti gondolkodás, és a majomábrázoláshoz kapcsolódóan fejlődött ki a 18. századi francia festészetre jellemző *singerie* műfaja.

Tanulmányomban Jean Siméon Chardin festményeinek vizsgálata alapján elméleti jellegű észrevételeket fogalmazok meg a majom és a papagáj ikonográfiáját illetően. Ezen túlmenően arra a kérdésre is választ szeretnék találni, hogy az állatok közül miért éppen a majomnak tulajdonítottak kivételezett szerepet az elméletalkotás szempontjából. Végül pedig a papagájjal kapcsolatban a 17. és 18. századi francia nyelv-elméletekkel összefüggésben vetek fel néhány gondolatot.³

A majom és a papagáj Chardin festményein

Ez a két egzotikus állat Chardin több képén is megjelenik. Míg azonban *A festő majom* és párdarabja, *Az antikvárius majom* főszereplője a majom, addig a papagájnak csupán anekdotikus és dekoratív szerep jut a *Hangszerek és papagáj*, valamint *A tálaló* című képeken. Ez utóbbi konyhacsendéleten a papagájnál szembeötlőbb a fejét a madár irányába fordító kutya. Voltaképpen a kutya tekintete irányítja a néző tekintetét a kép jobb felső sarka felé, ahol eleinte talán észre sem vehető a fakó tollú papagáj. Jóval feltűnőbb a kottatartón gubbasztó, világos háttér elé helyezett madár Chardin *Hangszerek és papagáj* című képén, ahol a zenére utaló díszítőelemek együttesébe illeszkedik.⁴ (1. és 2. ábra)

³ Jobb híján nevezzük elméletnek a nyelvről való gondolkodást a felvilágosodás korában. Ez a mai nyelvfilozófia szempontjából nyilvánvalóan nem tekinthető elméletnek, de a 18. században mást értettek elméleten: az *Enciklopédia „Théorie”* címszava szerint az elmélet a filozófiában olyan doktrínára utal, amely tárgyát bármilyen gyakorlati alkalmazhatóságtól függetlenül veszi tekintetbe. *Encyclopédie* (1966–1995: XVI, 253).

⁴ ROSENBERG–TEMPERINI (1999: 48).

1. és 2. ábra: Jean Siméon Chardin, *A tállaló*, 1728, Párizs, Louvre;
Hangszerek és papagáj, 1731, Párizs, magángyűjtemény

E „papagájos” képekkel ellentétben Chardin két majomábrázolása szatirikus portré, ahol az emberi öltözetet viselő majom nem csupán egzotikus díszítőelem, hanem metaforikus funkcióval is felruházódik. (3. és 4. ábra) Az *antikoárius majom* a művelt régiségbúvárt gúnyolja ki, akinek a 18. századi prototípusa az „antikmániásnak” nevezett Caylus gróf volt.⁵ A képen látható – divatos ruhát viselő és nagyítóján keresztül egy ókori érmét tanulmányozó – majom nagy valószínűséggel arra utal, hogy Chardin ironikusan tekint azokra a régiségbúvárokra, akik annyira belemerülnek az ókor tanulmányozásába, hogy közben elfeledkeznek saját koruk művészetéről.

3. és 4. ábra: Jean Siméon Chardin, *A festő majom*, 1735–1740k, Chartres, Szépművészeti Múzeum;
Az antikoárius majom, 1735–1740k, Chartres, Szépművészeti Múzeum

⁵ Az értékteremtő filozófus és az antikvitás emlékeit felhalmozó régiségbúvár ellentétéről ld. MÉSZÁROS (1994: 81–86).

A festmény párdarabja, *A festő majom* esetében az ironia tárgya maga a művész. Figyelemreméltó a kép egy részlete: a vásznon, amelyen a majom dolgozik, nem a modell (az antik szobor), hanem a majom fejének körvonala jelenik meg.⁶ Felmerülhet a kérdés: a festő majom miért saját magát ábrázolja, s miért nem a modelljét festi meg, amely ott van a szemé előtt? Ez a képrészlet felfogható arra a gondolatra történő utalásként, amely szerint a művészet a természet másolója vagy más szóval majmolója. A festménynek többféle értelmezése is létezik, ám egyik sem kizárólagos: vajon azt figurázza ki Chardin, hogy a festő majom szolgálisan másolja a modelljét? Vagy azt sugallja a kép, hogy a festő elvesztegeti az idejét, ha a természet megfigyelése helyett az ókori műveket másolja? A kép értelmezése szempontjából az sem mellékes, hogy Chardin festő majmának a nézése már-már emberi, s emiatt a festménynek nem csupán ironikus olvasata van, hanem a néző felé forduló majom a művész maszkos önarcképének is felfogható. (5. ábra)

5. ábra: *A festő majom* (részlet)

A művész majom alakja Chardin egy korábbi festményén is feltűnik. (6. ábra) *A művészetek attribútumai* című képen látható csendélet alsó részén egy féldomborművet másoló apró fekete pókmajom húzódik meg diszkréten. Ezen a kompozíción a majom leginkább dekoratív elem, ugyanakkor a 18. századi művészetelméleti vitákra is rámutat: úgy értelmezhető, mint a kolorista festő ironikus utalása azokra a művészekre, akik a festészet részei közül a rajzot tekintik a leglényegesebbnek, és ragasz-

⁶ DÉMORIS (1991: 63).

kodnak a modell szolgálai lemásolásához.⁷ A 17. századtól elterjedő művészmajom-motívum gyakori ábrázolása mindenesetre jól mutatja, hogy a festők kritikusan viszonyultak a művészi utánzás kérdéséhez.

6. ábra: Jean Siméon Chardin, *A művészetek attribútumai*, 1731, Párizs, Jacquemart-André Múzeum

Fontos tisztázni, hogy a majomhoz és a papagájhoz kapcsolódó szimbolikus jelentéstartalmak eltérő módon fejlődtek a 18. század során. Ez a két állat néha együtt látható a korabeli francia festők alkotásain, ilyenkor arra szolgálnak, hogy egzotikus árnyalatot vigyenek a képbe.⁸ Azonban Chardin két majomportréján az állatok szerepe nem korlátozódik erre a dekoratív funkcióra, hiszen nála a majmok a festmények főszereplői. A papagájnak azért nincs hasonló jelentősége a művész képein, mert más az antropomorfizmusa, mint a majomé. A majom – az emberhez való nyugtalanító hasonlósága okán – kitüntetett helyet foglal el az ember képzeletében: ezzel magyarázhatjuk a majomábrázolás 17–18. századi divatját is.

A majom és a papagáj szimbolikája

Milyen tulajdonságokat jelképez ez a két – az utánzás szimbólumának tekintett – egzotikus állat a nyugat-európai vizuális kultúrában? A papagáj szimbolikáját alapvetően meghatározza a beszédhez fűződő viszonya, mivel ez a madár képes az emberi beszéd utánzására, még akkor is, ha ez pusztán szolgálai utánzás, hiszen a papagáj nem érti, amit

⁷ E vitákhoz ld. RADISCH (2011: 188–198).

⁸ Ld. például: Alexandre-François Desportes, *Csendélet pávával* (1714, Lyon, Szépművészeti Múzeum), ahol a majom egy színes tollazatú páva és egy arapapagáj társaságában látható.

mond. A papagájhoz sokkal gyakrabban kapcsolódnak pozitív konnotációk, mint a majomhoz: a középkor vallásosságtól áthatott szimbólumrendszerében a papagáj a tisztaságot jelképezte.⁹ Ezzel szemben a majmot tisztátalan állatnak tekintették, amely általában negatív emberi tulajdonságokat testesít meg; jelenléte a festményeken a bűnre hajlamos, az állati ösztönök csábításának engedő emberre utal. Antropomorf kinézete miatt a majmot az ember torzképének tartották, és a középkori keresztény ikonográfiában az ördöggel azonosították. A majomról alkotott negatív kép azonban idővel pozitívabbra fordult; a reneszánsz kortól fogva a kiváló utánzókézséggel megáldott majmot inkább komikusnak tekintették. A profán témájú képeken megjelenő majom emberi cselekedetek és magatartásformák kifigurázására szolgált. A 17. században az érzékeket kifejező allegóriákon is gyakran felbukkan a majom, ilyenkor az öt érzék közül általában a tapintást vagy az ízeletést jelképezi.

A francia majomábrázolások eredetével kapcsolatban feltétlenül meg kell említeni a 17. századi antwerpeni festők, s közülük is elsősorban ifjabb David Teniers hatását. A 18. századi francia nyelvű művészeti írások Teniers-t „a festészet majmának” (*singe de la peinture*) nevezik. Az *Encyclopédie méthodique* című képzőművészeti szótárban olvasható, hogy Teniers képes volt saját festői modorát más művészek festésmódjába átalakítani, s e tehetsége miatt hívták a „festészet majmának.”¹⁰ Ez az elnevezés negatív értelemben azt jelenti, hogy Teniers-nek nem volt saját festői modora, pozitív értelemben pedig arra utal: a flamand mester olyan tehetséges utánzóművészek bizonyult, hogy bármely más festő modorát képes volt tökéletesen magáévá tenni. A flamand festményeken a majom gyakran bizonyos foglalkozásokat és mesterségeket parodizál. A művész majom motívuma is ehhez a repertoárhoz tartozik: maga Teniers is ábrázolt festő és szobrász majmot.¹¹ Ezeknek a képeknek

⁹ Az *Állatszimbólumtár* a papagáj rendkívüli intelligenciáját, tanulékonyágát, illetve tisztaságát emeli ki: ez utóbbi tulajdonsága miatt vált a papagáj a vallásos ikonográfiában Jézus és Szűz Mária egyik attribútumává. VÍGH (2019: 253–255).

¹⁰ WATELET–LÉVESQUE (1788–1791: II, 81).

¹¹ Ifjabb David Teniers, *A festő majom* és *A szobrász majom*, 1660k, Madrid, Prado. Valószínűleg Teniers festményei jelentették Chardin – és őt megelőzően Jean-Antoine Watteau – művész majmokat ábrázoló képei számára a fő ihletforrást. Watteau majomábrázolásairól ld. BARTHA-KOVÁCS (2021: 93–102).

többféle olvasata lehetséges. Az egyik szerint a művész azokon a másolón gúnyolódik, akiknek nincs saját festői modoruk, ezért beérik más művészek modorának utánzásával. Ugyanakkor a két kép úgy is felfogható, hogy saját magára tekint ironikusan a más festők modorát utánzó művész, a „festészet majma”.

A francia majomábrázolásoknak főként a 18. század első felében volt nagy divatja. Bár a majmok ezeken a képeken is emberi öltözéket viselnek és emberi módon viselkednek, mégis alapvetően különböznek flamand előképeiktől: a francia *singerie*-ken ugyanis háttérbe szorul a gúnyolódó hajlam, és a morális tartalomnál lényegesebb a kép dekoratívítása. A francia rokokó festészet majomábrázolásai kiválóan illeszkednek a szeszélyesen kanyargó arabeszkmotívumok közé. A 18. századi francia festők művész majmokat megjelenítő alkotásai ugyanakkor az utánzáselméletek meglehetősen összetett témaköréhez is kapcsolódnak. Arisztotelész óta mindenfajta művészi tevékenység elsődleges célja a mimézis: a művészet mimetikus funkciója – azaz a műalkotás és modellje közötti hasonlóság követelménye – egészen az absztrakt festészetről szóló elméletek megjelenéséig uralta a nyugat-európai művészetfelfogást, s ennek eredményeképpen illuzionista hatásra törekvő képek születtek.

Művészetelméleti szempontból a majom-motívum szimbolikájában kitüntetett szerepet játszik az utánzás. Cesare Ripa *Iconologia*jában az utánzás (*Imitatione*) allegóriáját nőalak jeleníti meg, aki egyik kezében álarcot, a másikban egy köteg ecsetet tart, lábánál pedig egy majom kuporog.¹² Ugyancsak a majom és az utánzás kapcsolatát fejezi ki a reneszánsz kor óta szállóigévé lett *ars simia naturae*, vagyis a „művészet a természet majma” mondás, amely a 18. századi francia teoretikusok műveiben is visszhangra talál. Ez a kifejezés az ókortól fogva negatív jelentéstartalma: arra a művészre vonatkozik, aki szolgálai módon másolja a természetet, de képtelen azt megnemesíteni. E tekintetben a reneszánsz kor hoz változást, amely pozitív jelentést kölcsönöz ennek a szállóigének. A firenzei humanista, Filippo Villani használta elsőként ebben

¹² RIPA (1997: 281). A majom szimbolikájához ld. még: VÍGH (2019: 216–220).

az értelemben: olyan festőkre alkalmazta, akiket képesnek tartott arra, hogy a természet alkotásaival vetekedő műveket hozzanak létre.¹³

A papagáj beszédképessége és a 17–18. századi francia nyelvelméletek

Az állatvilágban két, természetétől fogva utánzóknak tekintett élőlény ismeretes, a majom és a papagáj: az egyik az emberi viselkedést, a másik a beszédet utánozza. Míg azonban a majom kitüntetett helyet foglal el a festészetelméleti diszkurzusban, más a helyzet a papagájjal. A majom esetében már említettem az emberhez való hasonlóságát, aminek az utánzóképeség is részét képezi. A papagáj esetében ez a képesség a beszéd létrehozására vonatkozik. Az állatok beszédének kérdése erősen foglalkoztatta a 16. és 17. századi francia filozófusokat; gondolataik hatása a felvilágosodás korában is érezhető. Nem célom, hogy átfogó áttekintést nyújtsak e filozófusok állati beszédről (és nyelvről) alkotott fel fogásáról, csupán Descartes elméletének felvázolására vállalkozom, s ennek során Montaigne gondolatait is megemlítem.

Az *Esszék* második könyvének 12. fejezetében Montaigne egyfajta „belső beszéd” (*parole intérieure*) képességét tulajdonítja bizonyos madárfajoknak, így a papagájnak is.¹⁴ Ezzel szemben Descartes kétségbe vonja, hogy a papagáj rendelkezne ezzel a képességgel. Az *Értekezés a módszerről* ötödik fejezetében – ahol az automatákról is ír – szembehe-lyezkedik Montaigne elméletével, és az alábbi hipotézist vázolja fel: „ha volnának olyan gépek, amelyek egy majom vagy más oktalan állat szerveivel és külső alakjával bírnának [...], ezek a gépek sohasem tudnának szavakat vagy más jeleket használni és úgy összekapcsolni, mint mi tesszük, ti. hogy gondolatainkat közöljük másokkal”.¹⁵ Az idézetben szereplő majom – metonimikusan – az „oktalan állatokat” jelöli, amelyeket könnyűszerrel össze lehetne téveszteni az ilyen gépekkel, hiszen

¹³ ARASSE (1996: 25).

¹⁴ „A feketerigókat, a hollókat, a szarkákat, a papagájokat beszélni tanítjuk; és a könnyedség, amellyel hangjukat és lélegzetüket olyan hajlékonyá és irányíthatóvá tesszük, hogy néhány betűhöz és szótaghoz köthetjük és igazíthatjuk, arról tanúskodik, hogy van bennük értelem, amely így nevelhetővé és tanulékonyá teszi őket.” MONTAIGNE (2013: 146–147).

¹⁵ DESCARTES (1980: 198).

azok „nem tudatosan cselekszenek, hanem csak szerveik elrendezésénél fogva”, míg az ember tudatosan hozza létre az értelmes beszédet.¹⁶ Az idézet folytatásában a filozófus a papagájt is megemlíti egy másik madár, a szarka társaságában: „Hiszen azt látjuk, hogy a szarka meg a papagáj ugyanúgy tudnak szavakat kiejteni, mint mi. De mégsem tudnak hozzánk hasonlóan beszélni, azaz nem tudják tanúságát adni annak, hogy gondolják is azt, amit mondanak”.¹⁷ A papagáj (és a szarka) említése nyilvánvaló célzás arra, hogy Descartes cáfolja Montaigne – az állatoknak tulajdonítható beszédre vonatkozó – téziseit. Arra a kérdésre, hogy vajon az értelmes (azaz jelentéssel bíró) beszéd hiánya szükségszerűen a gondolkodás hiányára utal-e, Descartes egyértelmű igennel válaszol: kijelenti, hogy egyedül az ember képes értelmes beszédre, s ez a legfőbb ismérv, amely az embert és az állatot megkülönbözteti.

A felvilágosodás kori francia gondolkodók is foglalkoztak az állatok beszédének kérdésével. Míg azonban Montaigne és Descartes az állatok beszédéről (*parole*) értekeznek, a 18. századi filozófusok és természettudósok az állatok *nyelvé*ről (*langage*) írnak. Nem bocsátkozom a 18. századi nyelvelméletekkel kapcsolatos viták ismertetésébe,¹⁸ csupán azt szeretném kiemelni, hogy ez a terminológiában bekövetkezett változás a két század gondolkodásmódjának különbségét mutatja. A 17. században a hangsúly a *beszéden* – a hangok kibocsátásának eredményén – van, a következő század gondolkodói viszont az értelmes beszédet lehetővé tevő *nyelv* szerepét állítják a középpontba, ami elvontabb szinten helyezkedik el, mint a beszéd. A továbbiakban két 18. századi francia szerző, Buffon és Condillac ezirányú gondolatait mutatom be.

Nagyívú természettörténeti munkájának, az *Histoire naturelle*-nek a majmok névjegyzékével foglalkozó könyvében Buffon – Descartes-hoz hasonlóan – egyedül az embernek tulajdonítja a gondolkodás és a beszéd képességét. Véleménye szerint az ember és az állat közötti hasonlóság kizárólag a külső jegyekre korlátozódik, az értelemre nem vonatkozik.¹⁹ Buffonnak a madarak beszélőképességéről alkotott véleménye

¹⁶ DESCARTES (1980: 199).

¹⁷ DESCARTES (1980: 199). Ehhez ld. FONTENAY (1999: 375–394).

¹⁸ E vitákról ld. KELEMEN (1977).

¹⁹ BUFFON (1766: XIV, 38). Ehhez ld. HÁRS (2012: 49–62).

szintén Descartes-ét követi: szerinte a madarak csak bizonyos határokon belül taníthatók a beszédre, ám ez semmiféle hatással nincs belső tulajdonságaikra.²⁰ Az állatok beszédét – és nyelvét – illetően a természettudós mechanisztikus felfogást képvisel, s az utánzáson (*imitation*) volta-képpen szolgálai másolást (*copie*) ért.

Condillac ez ellen a mechanisztikus felfogás ellen érvel *Traité des animaux* (Értekezés az állatokról) című művének az állatok nyelvéről szóló fejezetében, ahol szembehelyezkedik Buffon nézeteivel. Azt állítja, az állatok általában nem rendelkeznek a beszéd képességével, bizonyos hasonló testfelépítésű állatfajoknak mégis sajátos nyelveik vannak. Egy-fajta „cselekvésnyelvet” (*langage d'action*) tulajdonít az állatoknak, ami artikulálatlan kiáltásokból és a test mozdulataiból áll, ezekre az állatok „gondolatainak jeleiként” (*signes de leurs pensées*) tekint, és hipotézise szerint ez a nyelv készíti elő az artikulált beszédet.²¹ A papagáj példáját idézi, amikor pontosítja, hogy az állatok képtelenek eljutni erre az absztraktabb nyelvi szintre, és a „beszéd adománya” (*le don de la parole*) egyedül az ember kiváltsága.

A felsorolt példák alapján levonhatjuk azt a következtetést, hogy – álláspontjuk különbözősége ellenére – a 17. és 18. századi filozófusok egyaránt ragaszkodnak az embert az állatoktól elválasztó, többé-kevésbé merev határvonal fenntartásához, aminek alapja az értelmes beszéd – és az absztrakt gondolkodás – képessége. Gondolataikat alátámasztó érveik azonban nagyon is emberiek, mivel az ember állatokról alkotott felfogása szükségszerűen antropocentrikus. Az állati utánzóképeséget vizsgáló filozófiai gondolkodás alapvetően antropomorf perspektívából szemléli az állatokat, és kiegészíti a korabeli fiziognómiai megközelítések szemléletmódját, amelyek zoomorf nézőpontból tekintenek az emberre. Az állatokról való elmélkedés egyszersmind az emberről való gondolkodás: ez a gondolat hatja át a majomról és a papagáj-ról szóló eszme-futtatásokat is, és rámutat, hogy a nyelv és a fogalmak, amelyekkel a világot leképezzük, szükségszerűen antropomorfak, noha a világ nem az. Az állatábrázolások rávezetik a szemlélőt arra, hogy át-

²⁰ BUFFON (1770: I, 25).

²¹ CONDILLAC (2004: 160–161).

értékelje antropomorf látásmódját, és ráébredjen a világról alkotott fel-
fogásának viszonylagos voltára.

Források

- BUFFON 1766 G.-L. Leclerc, comte de BUFFON, *Nomenclature des singes*, in: *Histoire naturelle générale et particulière avec la Description du Cabinet du Roi*, Paris, 1766.
- BUFFON 1770 G.-L. Leclerc, comte de BUFFON, *Discours sur la nature des oiseaux*, in: *Histoire naturelle des oiseaux*, Paris, 1770.
- CHATEAUBRIAND 1997 N. PEROT (éd.), *F.-R. de Chateaubriand: Mémoires d'Outre-Tombe*, Paris, 1997 [1849–1850].
- CONDILLAC 2004 M. MALHERBE (éd.), *É. B. de Condillac: Traité des animaux*, Paris, 2004 [1755].
- DESCARTES 1980 R. DESCARTES, *Értekezés az ész helyes vezetésének és a tudományos igazság kutatásának módszeréről*, in: Szemere S. (ford.), *Válogatott filozófiai művek*, Budapest, 1980 [1637], 167–211.
- Encyclopédie* 1966–1995 D. DIDEROT – J. Le Rond D'ALEMBERT (éd.), *Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*, Stuttgart – Bad Cannstatt, 1966–1995 [1751–1780].
- MONTAIGNE 2013 *M. de Montaigne: Esszék*, Csordás G. (ford.), Pécs, 2013 [1580].
- WATELET–LÉVESQUE 1788–1791 C.-H. WATELET – P.-Ch. LÉVESQUE (éds.), *Encyclopédie méthodique. Beaux-arts*, t. II, Paris, 1788–1791.

Felhasznált irodalom

- ARASSE 1996 D. ARASSE, *Le Détail. Pour une histoire rapprochée de la peinture*, Paris, 1996.
- BARTHA-KOVÁCS2021 BARTHA-KOVÁCS K., *Hét arabeszk. Watteau olvasatok*, Budapest, 2021.
- DÉMORIS 1991 R. DÉMORIS, *Chardin, la chair et l'objet*, Paris, 1991.
- FONTENAY 1999 É. de FONTENAY, *La fable des machines*, in: É. de Fontenay, *Le Silence des bêtes. La philosophie à l'épreuve de l'animalité*, Paris, 1999, 375–394.
- HÁRS 2012 HÁRS E., *Herder és az orangután. Antropológiai határmezsgyén a 18. században*, in: Hárs E., *Herder tudománya. Az elgondolhatóság határain a késő 18. században*, Pozsony, 2012, 49–62.
- KELEMEN 1977 KELEMEN J., *A nyelofilozófia kérdései. Descartes-tól Rousseau-ig*, Budapest, 1977.
- MÉSZÁROS 1994 MÉSZÁROS F. I., *Az érem másik oldala, avagy az »antikvárius majom«.* *Bevezetés egy függelékhez*, *Ars Hungarica*, 22 (1994/1–2), 81–86.

- RADISISCH 2011 P. RADISISCH, „A globe, a bust”: Chardin and the Quarrel between the Ancients and the Moderns, *Simiolus: Netherlands Quarterly for the History of Art*, 35 (2011/3–4), 188–198.
- ROSENBERG–TEMPERINI 1999 P. ROSENBERG – R. TEMPERINI, *Chardin*, Paris, 1999.
- VÍGH 2019 VÍGH É. (szerk.), *Állatszimbólumtár*, Budapest, 2019.

Exotic Decorative Motifs? Monkeys and Parrots in 18th-century French painting

The study examines the symbolic meanings attached to the monkey and the parrot, based on an analysis of Jean Siméon Chardin's paintings representing these two exotic animals. It explores the question of the privileged place of the monkey among animals in Art theory, and, in relation to the parrot, the paper also provides some reflections in the context of theories of language in the 17th and 18th centuries in France.

Keywords: monkey, parrot, theories of imitation, Chardin, Descartes, Buffon, Condillac

OCSOVAI DÓRA

Majmoktól vagy a tengerből származunk? – A 18. századi evolúciós gondolkodás két elméletének szimbolikus párhuzamai

Elemzésünkben a 18. századi embert foglalkoztató kérdés vizsgálatát tűztük ki célul: Az ember vajon a majomtól vagy a tengerből származik-e? Ahhoz, hogy ezt, az evolúcióelméletek párhuzamos vizsgálatát lehetővé tevő kérdést tárgyalhassuk, csak távolról kívánjuk érinteni a szigorúan vett vallásos megközelítést, inkább a Felvilágosodás korának irodalmi lenyomatai és evolúciós elméletei alkotják gondolataink bázisát, úgy mint a földi állatok születése a tengervízben, vagy a természettudósok gondolatmenete, akik a hasonló fiziognómiai jellemzőik alapján az emberszabású majmokat tették meg az ember őseivé. Munkánk főként a tengervíz- és a majom-motívum együttes jelenlétére támaszkodik 18. századi szerzők szövegeiben: Rousseau-tól, Voltaire-től, Diderot-tól és Buffon-tól kölcsönzött példákon keresztül egészen Fabricius hidroteológiai megközelítéséig. Ezáltal megkísérlünk annak utánajárni, hogy a majom és a tengervíz motívumaira tett utalások feltárják-e a felvilágosodás korának két evolúciós gondolkodásmódja közötti kapcsolatot.¹

Kulcsszavak: majom, víz, evolúció, vízimajom, felvilágosodás, Buffon, Diderot, Rousseau, Fabricius

Akár ikonográfiai, akár konceptuális megközelítéssel fordulunk is a majom-szimbólum és a víz-motívum fogalmaihoz, társításuk ugyanazon tanulmányon belül rejtélyesnek tűnhet. Joggal felmerülhet a kérdés: mi lehet, vagy egyáltalán van-e a víznek és a majomnak közös jellemzője? Vajon mi veszi rá a kutatót arra, hogy egy nevező alatt említse a kettőt? Ha azonban nem hagyjuk figyelmen kívül, hogy a majom ugyanúgy,

¹ Vigh Éva születésnapjának tiszteletére. A tanulmány a francia nyelven 2019-ben megjelent eredeti közlemény 2023-ban, az ünnepi alkalomra magyar nyelvre átültetett és átdolgozott változata, ld. OCSOVAI (2019).

mint a víz, szimbólumrendszerét tekintve egyaránt kulcsszerepet játszott az emberi élet eredetének magyarázatában, a két fogalom közötti kapcsolat izgalmas gondolatmenetet nyithat meg számunkra.

Írásos példák a régmúltból

A majom- és a víz-szimbólum együttes jelenléte évezredek óta túlrá nyúl vissza; ennek egyik első írásos példáját az Ótestamentumban találhatjuk. A két fogalom együttállásának különlegességét bizonyítja, hogy a Királyok Könyve abban a részben tesz róluk említést, amely Salamon király gazdagságának leírásáról szól: „Mert hajói voltak a királynak, a melyek Társisba jártak a Hírám szolgáljaival együtt. Minden három esztendőben egyszer menének a hajók Társisba, honnan aranyat, ezüstöt, elefántcsontot, majmokat és pávákat hoznak vala.”² Ebben a felsorolásban ugyanis az arannyal egyenlő értékűvé emelt majom-szimbólum a király gazdagságát testesíti meg, a víz pedig a tengeri utazás egzotikumán és az ahhoz kötődő veszélyeken keresztül képviselteti magát, még inkább hangsúlyozva azt a tényt, hogy ritkaságszámba ment akkoriban az, ha valaki a nehezen megszerezhető majomhoz hasonló javakat birtokolt.

A motívumpáros, amelyre az arisztotelészi reflexióban is rátalálhatunk, a klasszikus mesékben már egyenesen történetek főszereplőiként jelenik meg. Ahogy Vígh Éva az *Állatszimbólumtár A–Z* előszavában megfogalmazta:

az állatábrázolás mindig is tükröt tartott az ember elé; a különféle állatok szépsége vagy csúfsága, a nekik tulajdonított jószág vagy gonoszság, erő vagy gyengeség, s egy sor egyéb moralitáspár alapján, szimbolikus formában az ember gondolkodását, szenvedélyeit és erkölceit, az ember és ember közötti viszonyokat testesítette meg.³

Az Aiszóposz meséinek állat-tárházát is gazdagító majom-figura ennek megfelelően La Fontaine-nél *A Majom és a Delfin* meséjében csatlakozik a tenger-témához. Az aiszóposzi eredetű mesében egy tengeri állat, a delfin kioktatja a majmot, aki „a hasonlóságukból előnyt kovácsolva” em-

² Károli, 2 *Krón.* 9, 21.

³ VÍGH (2019: 7).

bernek akarja kiadni magát. A majmok és emberek ábrázolása között kategorikus különbséget tevő mese moralitásával azokat az embereket veszi célba, akik tekintélyesebbnek akarják mutatni magukat, mint amilyenek valójában:

[...] Jön Delfinünk, jön menteni
 s ím egy majommal kezdheti,
 mert ez emberformája révén
 mindjárt meghallgatást remélvén,
 feléje kap, sír, esd neki
 [...]
 A Delfin nevet, hátranéz,
 a Majmot nézi [...] S látja már jól,
 mi történt, oh, mily tévedés,
 mily barmot mentett ki az árból!
 Ledobja s megy: **embert keres,**
akit menteni érdemes.⁴

La Fontaine, aki a szövegeredeti szerint a „semmi más, csak egy állat”⁵ kifejezést használja, a Delfin szavain keresztül nem hagy kétséget afelől, hogy a korban az ember – a Biblia szerint Isten képére formált – alakjának elsőbbségét az állatokkal szemben nem vitatták, annak ellenére, hogy feltételezték hasonlóságukat a majommal. Az ismételten a veszélyt megtestesítő tengeri kontextus itt arra is szolgál, hogy hangsúlyozza a majom viselkedésének hamisságát és lehetetlenségét, aki La Fontaine értékítéletében messze áll az embertől, miközben annak negatív tulajdonságaival van felruházva. Erre utalhat a kötet későbbi illusztrátora, Gustave Doré is, aki szinte anatómiai pontosságú – az emberre kicsit sem hasonlító – rajzot készített a majomról, míg a delfint inkább a szörny-ikonográfia fantáziadús, a valóságtól elrugaszkodó megjelenítése szerint macskaszerű fejjel, bajusszal és sárkányfarkkal ábrázolta.

⁴ LA FONTAINE (1668).

⁵ A magyar fordító, VIKÁR Béla a „S látja már jól, [...] mily barmot mentett ki az árból” megoldást alkalmazza a La Fontaine-i *Il s'aperçoit qu'il n'a tiré / Du fond des eaux rien qu'une bête*. – szó szerinti fordításban: „Rájön, hogy a víz mélyéből nem húzott ki mást, mint egy állatot” – sorokra.

1. ábra: Gustave Doré, *A majom és a delfin*, 1668.

Fametszet La Fontaine Fables c. kötetének illusztrálásához (23,8 x 19 cm). Louis Hachette (Paris), 1867. 2 vol. T. 1, 168. BnF, département des Estampes et de la Photographie, DC-298 (I)-FOL

Tengeri majom-felfedezőutak

Ha kronológiailag eltávolodunk a mesei említésektől, azt tapasztaljuk, hogy a világ tengeri utakon történő felfedezése a 17–18. században új távlatokat nyitott a majom-víz kapcsolat szempontjából is. Paradox módon az óceán – amely hosszú évszázadokon át elválasztott európai embert és egzotikus majmot egymástól – végül az ismeretvágytól hajtott embert új fajok felfedezése felé tereli, mint amilyenek az emberszabású majmok is. Amint az a korabeli elméleti írásokból kiderül, ezek a felfedezések az emberi genealógiával kapcsolatos elméletek újragondolását és a majom-elnevezések gazdagodását is magukkal hozták; ezáltal új szintér és merőben más kontextus nyílik a tanulmányban vizsgált „szimbólumpáros” számára is.⁶

A feltevés, miszerint az ember a majomtól származik

Mi az ember? Honnan származik? A 18. század alkotóit és gondolkodóit hasonló kérdések foglalkoztatták annak nyomán, hogy az új, tengeren-

⁶ A 17. századra már számos nagytetű főemlős érkezett Európába. 1699-ben Edward Tyson professzor Londonban felboncolt egy csimpánzt, és „hihetetlen hasonlóságokat” fedezett fel az emberrel. Ennek nyomán, hogy rendszerezze a hasonló, egzotikus országokból származó majmokat, létrehozta az antropoidok kategóriáját. Érdekes megjegyezni, hogy ezek az állatok korábban pigmeusok néven voltak ismertek elképesztő, szinte emberi méretük miatt, utalva Arisztotelész jól ismert „Pigmeusaira”.

túli területek meghódításának során az expedíciók új majomfajokat fedeztek fel. Áttörést hozó újdonságnak számított, hogy a megfigyelőknek már nem kellett fantáziájukra hagyatkozniuk az állatok fiziognómiáját illetően, hiszen az állatokból példányokat is begyűjtöttek, és így már módjuk volt azok anatómiájának tanulmányozására is. Ezáltal új lehetőséggel és kérdésfeltevésekkel bővült az addig élő vallási magyarázat az ember származását illetően, mely szerint az ember, mint minden földi élőlény, az isteni gondviselésnek köszönhetően a tengervízből származik. Lehetségessé vált tehát, hogy azt gondolják, az ember egy másik, szárazföldi állatból fejlődött ki: mégpedig a zavarba ejtő hasonlóságokat mutató majomból.

A 18. század közepén tehát, annak köszönhetően, hogy vizsgálható egyedekhez is hozzájuthattak, az emberszabású majmok tanulmányozása nagy fejlődésnek indult. A korabeli diskurzusban alapjában véve afrikai és ázsiai származású fajokról esett szó: Afrikából csimpánzok, Ázsiából orángutánok érkeztek – köztük *pongók* és kongói *enjockók*, amelyek a korabeli források szerint másfél méter magasak is lehettek. Korabeli hírekből jól ismert az eset, amikor 1738-ban Londonban, Buffon jelenlétében egy csimpánzt mutattak be a nagyközönségnek, vagy amikor egy orangután került Vilmos orániai herceg állatkertjébe. Azonban ezeknek az állatoknak a származását és kategorizálását illetően még uralkodott némi látens zűrzavar.

Az expedíciók és az új tudományok, például a botanika és a természettudomány fejlődése következtében a feljegyzett fajok száma jelentősen megnőtt, ami egyre több és megfelelőbb osztályozást igényelt. Az elsők között tette ezt Carl von Linné 1735-ben, a *Systema Naturae* című művében, ahol az embert, megfosztva hallgatólagos trónjától, egyenesen a négylábúak közé, a majmokkal azonos szintre sorolta. A saját rendszerre által okozott botrány ellenére maga Linné is elismerte, hogy zoológiai szinten „nem talált olyan tulajdonságot, amely megkülönböztetné az embert a majomtól.”⁷ Felfedezte, hogy a fizikai hasonlóságukon túlmenően az emberszabású majmok és az emberek számos közös társadalmi és antropológiai jellemzővel rendelkeznek, mint amilyenek a finom mozgások és a nyelvi készség azonos képessége. Arra is rámutatott,

⁷ LINNE (1746).

hogy a két faj családszerkezete és szociális intelligenciája is hasonló. Linné szerint úgy tűnt, hogy a majmoknál csak a lélek megléte hiányzik az emberhez képest, és ez a tény tartósan megmaradt az emberhez való asszimilációt megakadályozó megkülönböztető jegyként.

Ezzel egyidőben a környező világ tanulmányozása iránti növekvő érdeklődés a természettudomány mint tudományág kialakulásához és tudományos kabinetek létrehozásához vezetett, ahol irodalmi, művészeti és elméleti művek szerzőinek részvételével az emberek reagáltak az új evolúciós elméletek megjelenésére. Különösen figyelemre méltóak voltak például a La Mettrie és Réaumur által vezetett természettudományi kabinetek, amelyek Boucher, Rousseau és Voltaire számára is inspirációt jelentettek. Bár a tudományos érdeklődés egyre mélyebben tárta fel az ember származásának hátterét, fontos megjegyezni, hogy akkoriban, az 1750-es években a kutatások állása még nem sugallta a filozófusok számára, hogy az ember és az állatok között közös genealógiai kapcsolat is lehet.⁸

Rousseau és az emberszabású majmok; a természeti emberek

Az új ismeretek megszerzésével egy időben a filozófiai gondolkodás egy áramlata az ember és a majmok közötti genealógiai kapcsolat létének lehetőségét vizsgálta. Rousseau az ellentmondásos *Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes*⁹ (1755) című művében hozta közelebb a majmokat az emberi fajhoz, amelyben felvetette, hogy az emberszabású majmok – mint a pongó, az enjoko és az orángután – vajon miért nem tartoznak az emberiséghez.¹⁰ A filozófus, aki szerint kortársai túlon túl nagy előítéletet tápláltak a majmokkal szemben, nem zárta ki az emberek és az emberszabásúak közötti közeledés lehetőségét, utalva arra, hogy ez utóbbiak az embert utánzó képességük miatt olyannyira zavarba ejtőek.

Művének első részében Rousseau a tekintetük irányultsága alapján tesz különbséget a négylábú majmok és a kétlábú emberek között, azzal magyarázva mindezt, hogy az utóbbiak tekintete felfelé irányul, míg az előbbiek csak járás közben tudják lefelé fordítani a szemüket.¹¹ Fontos

⁸ Ld. TARRACHI (1997: 64).

⁹ ROUSSEAU (1755).

¹⁰ A témáról ld. HERZFELD (2012).

¹¹ ROUSSEAU (1755).

megjegyezni, hogy ebben az összefüggésben a „fel” szónak szimbolikus vallási jelentése lehet, amely a mennyországról és az ezzel járó üdvösségről alkotott isteni elképzelésre utal. Leírása szerint a majom az emberhez hasonlít a felsőbbrendű ösztönök tekintetében, de az értelem képessége nélkül.¹² Ezért Rousseau az emberszabású majmokat „a természet állapotában megmaradt embereknek”¹³ véli. Gondolatmenetében érdekes ellentmondás fedezhető fel, hiszen annak ellenére, hogy az embert természeténél fogva jónak tartja, úgy gondolja, ha a majmok beilleszkednének az emberi társadalomba, akkor is romlottak lennének.

Majomnyelv – embernyelv

Majom és ember közötti párhuzamok és különbségek vizsgálatának másik fontos alapköve volt a nyelv megléte és a beszéd képessége. Arisztotelész maga is úgy definiálta az embert, mint aki a gondolkodás képességén kívül a *logosz*, a nyelv képességével is rendelkezik,¹⁴ a majom és ember közötti különbségtétel gyakran ezen a megállapításon nyugodott. Ezzel szemben a brit funkcionárius, Pépys már a 18. században híres *Naplójában* megállapította, hogy a csimpánzok képesek voltak arra, hogy a majmok nyelvét és az angolt is megtanulják.¹⁵ A 18. századi filozófus, Monboddo is alátámasztotta a gondolatot, miszerint a majmok rendelkeztek azzal a képességgel, hogy emberi nyelvet tanuljanak meg.¹⁶ „Miért lenne tehát lehetetlen a majmokat tanítani?”¹⁷ – tette fel erre alapozva a kérdést az orvos és filozófus La Mettrie is 1748-ban *Homme-machine*¹⁸ című művében. Miután meg volt győződve arról, hogy a majmok rendelkeznek a beszéd képességével, nem tartotta kizártnak azt, hogy létezhet egy ún. *majomnyelv*.

¹² ROUSSEAU (1755).

¹³ ROUSSEAU (1755).

¹⁴ ARISZTOTELÉSZ (1990).

¹⁵ PÉPYS (1661): „Sir W. Battenhez hívtak, hogy megnézzem azt a furcsa teremtményt, amelyet Holmes kapitány hozott magával Guineából; egy nagy pávián, de nagyrészt olyan, mint egy ember, és annyira, hogy bár azt mondják, hogy egy egész faj létezik belőlük, nem tudom elhinni, hogy nem mással van dolgom, mint egy ember és egy nőstény pávián leszármazottjával. Szerintem már így is eléggé ért angolul, és szerintem meg lehet tanítani beszélni vagy jelezni.”

¹⁶ MONBODDO (1774).

¹⁷ LA METTRIE (1753).

¹⁸ Magyar megfelelője *Gép-ember* vagy *Ember-gépezet* lehetne.

Kezek – lábak

Mindazonáltal a nyelv feltételezett megléte egyik faj esetében sem az egyetlen kritérium volt, amely befolyásolhatta a majmok és az emberek közötti párhuzamok létét. A megfigyelések másik meghatározó eredménye az volt, hogy az emberek és az emberszabású majmok fontos közös jellemzője a precíz mozdulatok kivitelezésének képessége, valamint a szerszámok készítése és használata – az ehhez használt végtagok tekintetében azonban nem volt ilyen egyértelmű a helyzet.

„Buffon szerint az Ember az egyetlen kétkezű és kétlábú állat.”¹⁹ – egyenesen ezt a megállapítást olvashatjuk az 1774-es „Yverdoni Enciklopédiának” hívott *Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des connaissances humaines* 'Majom' szócikkében, amelynek szerzője a természettudós „filozófiai ecsetjére” hivatkozik. Az ember tehát itt egyértelműen állatként definiálva jelenik meg. Ezzel egyidőben, 1775-ben a Diderot és d'Alembert által jegyzett *Enciklopédia* 'Majom'²⁰ szócikkében ugyanerről a fajról írt definíciójában már korántsem ennyire kirekesztő:

MAJOM, h. *simius* (Term. tud. Állattan.) Nagyszámú majomfaj létezik. Ezen állatok túlnyomó részének több köze van az emberhez, mint a többi négylábúhoz, főként a fogak, a fülek, az orrlyukak stb. tekintetében, szempilláik vannak a szemhéjukon, és két mellük a mellkasukon.

Az ember genealógiájára vonatkozó érvényes tudományos források és kísérletek híján ez a meghatározás tükrözi a korabeli általános konszenzust e két emlősfaj közötti kapcsolatáról. Ezt azonban még anélkül teszi, hogy sikerült volna pontosan azonosítani mindkettőt, és annak ellenére, hogy a természettudományi kutatások fejlődése fokozatosan igyekezett tisztázni a fennálló homályos pontokat.

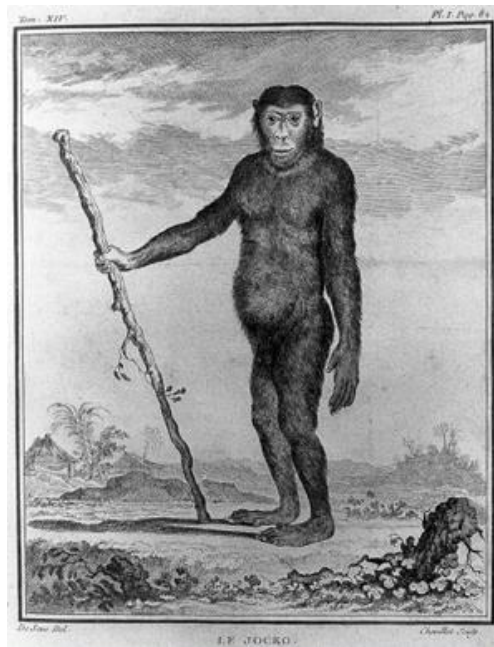
Ehhez képest Buffon az *Histoire naturelle générale et particulière* című művében már bevezetett egy meghatározó pontosítást: elvetette a „négylábúak” kifejezést a majmokkal kapcsolatosan és inkább a „négykezű” megnevezést használta szívesen, ezzel igazolva azt a meggyőződését, miszerint a majmoknak inkább négy kezük, mint négy lábuk van.

¹⁹ FELICE (1774 : 600).

²⁰ JAUCOURT (1751–1765: 208).

Ez a kategorizálás lehetővé tette számára, hogy az embereket egyszerre kétlábú és kétkező lényekként tartsa nyilván.²¹ Így érvelt a két faj közötti párhuzam lehetséges fennállásáról:

Látni fogjuk az orángután történetében, hogy ha csak a testtartását figyeljük, úgy is tekinthetünk erre az állatra, mintha az első majom vagy az utolsó ember lenne, mert a lélek kivételével semmi olyasmiben nem szenved hiányt, mint amivel mi rendelkezünk, és a testfelépítés tekintetében kevésbé különbözik az embertől, mint a többi állattól, akiknek a majom nevet adtuk.²²

2. ábra: Jacques de Sève, *Le Jocko*, (rézkarc, ceruza, tinta és lazúr, 18,7x14,6 cm), 1765. Bibliothèque nationale de France, département Estampes et photographie, RESERVE JB-23 (E)-BOITE FOL.
in: BUFFON, *Histoire naturelle générale et particulière*, 1766.

Nem véletlen az sem, hogy az ugyanebben a kötetben megjelent eredeti metszeteken, mint amilyen Jacques de Sève fenti illusztrációja is, ez a fajta majom – és még más emberszabású fajok is – teljesen emberi testtartásban vannak ábrázolva: a majom két lábán áll és gerincoszlopa természetellenesen függőleges helyzetben látszódik. A végtagok és az állat

²¹ BUFFON (1759: 126).

²² BUFFON (1759: 137).

teljes magasságának aránytalansága az emberi jellegre utal: a nézőnek olyan érzése támadhat, mintha egy szőrös, majomfejű embert látna. Az orángután anatómiája úgyszintén csalóka, hiszen a majmok kezeinek hossza, amely oly jellemző erre a fajra, a rajzon le van rövidítve, hogy az ember fiziognómiájához jobban illeszkedjen.²³ Az arc ábrázolása szintén eltér az állatétól: a fülek pozíciója, a szemek magassága a homlokhoz képest olyan részletek, amelyek Buffon és illusztrátora szándékait jól tükrözik. Ezek az ikonográfiai ábrázolások tehát művészi eszközökkel emelik ki az ember és majom között lehetséges párhuzamok ideológiáját.

Ami Diderot-t illeti, ugyanerre a kérdésre 1754-ben Linné „isteni” rendjének logikáját érzékelhetően megkérdőjelezve, a *Pensées sur l'interprétation de la Nature* című művében reagál:

Az ember, ahogyan Linné mondta, sem nem kő, sem nem növény; tehát állat. Van lába; tehát nem giliszta. Nem is rovar, hiszen nincsenek csápjai. Nincsenek uszonyai sem; így hát hal sem lehet. Bizonyos, hogy nem madár, hiszen egyáltalán nincsenek tollai sem. Tehát mi lehet akkor az ember? A szája olyan, mint egy négylábúé. Négy lába van, kettő elöl, amelyek az érintést, és kettő hátul, amelyek a járást szolgálják. Azaz egy négylábúról van szó. „Az igaz, folytatta a metódista, hogy a természetrajzi elméleteim következményeképp sosem tudtam megkülönböztetni az embert a majomtól, mert van néhány majom, amelyeken kevesebb szőr van, mint néhány emberen: ezek a majmok két lábon járnak és úgy használják kezeiket és lábaikat, mint az emberek. Egyébiránt a beszéd számomra egyáltalán nem megkülönböztető jegy; a módszerem szerint csak azokat a jellemzőket tartom számon, amelyek a szám, a testalkat az eloszlás és az helyzet függvényei.” Tehát a maga módszere rossz, mondta a logika. „Tehát az ember egy négylábú állat” – mondta a természettudós.²⁴

Diderot tehát maga is kísérletet téve a linnéi gondolkodásmód kifigurázására, a természettudós rendszerezési elméletét kritizálja, aki az embert

²³ BUFFON (1759) jegyzetében erről az állatról úgy találunk említést, mint aki valójában két mancson, azaz két lábon jár. A Buffon által megvizsgált orángután-példányt élve szállították Angolából, és a testének maradványait a király kabinetjében őrizték.

²⁴ DIDEROT (1754: 45).

ekképpen sorolja az állatok közé: „majom = ember formájú négy lábú állat – mondja Linné –, amely az élőlények másodvonalát alkotja”.²⁵

Mindezek a felsorakoztatott érvek arra engednek következtetni, hogy az ember majomtól való eredeztetése olyan megállapítás volt, amely természettudományos megfigyeléseken nyugodott, és amelynek egyetemessé válását a természettudományok 18. században bekövetkezett nyugat-európai fejlődése és az evolúció kutatása tett lehetővé.

A tenger: az élet eredetének teológiai magyarázata

Ezzel egyidőben a 18. század az emberi létezés és a víz kapcsolatának többféle megközelítést kínálja. Érdekes sorra venni ezeket a különböző példákat; egészen a víztől mint a földi élet forrásának teológiai szimbólumától kezdve a víz fizikai, nedvek formájában való megnyilvánulásáig, amik, mint látni fogjuk, lehetővé teszik az „ember-gépezet” működését.

Az evolúcióelméletet megelőzően a világ teremtésének általánosan elfogadott alapja a zsidó-keresztény modell volt, amely szerint Isten hat nap alatt teremtette a világot. A víz szerepe a teremtéstörténetben Isten bölcs gondviselésén alapul, ahogyan Mózes hirdeti a Teremtés könyvében: „és az Isten Lelke lebeg vala a vizek felett”.²⁶ A Szentírás szerint az élet forrása kétségtelenül a tenger vize, amelyből Isten a teremtés ötödik és hatodik napján merítette erejét, hogy életet adjon az élővilág minden fájának.²⁷ Ez a kapcsolat a víz és az élet születése között ismét megmutatkozik, amikor „az özönvíz vizei elárasztották a földet,”²⁸ és amikor az eső elvonulása után a megmenekült Noé újra benépesítette a földet a bárkáján összegyűjtött állatfajokkal. Ebben a bibliai kontextusban a víz „olyan folyadéknak tekinthető, amely képes a földet lakhatóvá tenni”.²⁹

A 22. zsoltárban³⁰ ezt olvashatjuk: „Folyok, mint a víz; minden végtagom megtört. Szívem olyan, mint a viasz; elolvad a beleimben”. A 18. századi német teológus, Johann Albert Fabricius ezt a metaforikus képet

²⁵ FÉLICE (1774: 594).

²⁶ Károli, 1 Móz. 1, 2.

²⁷ Károli, Gen. 7, 4.

²⁸ Károli, Gen. 7, 11.

²⁹ FABRICIUS (1743: 5).

³⁰ Károli, Zs. 22, 24–25.

használja a víz és az isteni erő kapcsolatáról szóló elméletében, ám a hagyományos teológiai megközelítéstől eltérő módon.³¹ Fabricius szerint is a víz tartja fenn az emberi életet, valamint az állat- és növényvilágot, de ő továbbgondolja az isteni gondviselés általi alkotás biblikus képét.³² Művében kifejtett koncepciója szerint az emberi testben többféle nedv vagy kis víz létezik, amelyek hidraulikus-pneumatikus gépezetként³³ működnek. A *La Théologie de l'eau ou essai de la bonté divine manifeste par la création de l'eau*-ban egy átfogó hidro-teológiai rendszert³⁴ hoz létre, és olyan elméletet dolgoz ki, amely szerint a víz elosztását az isteni bölcsesség hozta létre. Dicsérő írását azzal a megállapítással kezdi, hogy a víz nélkülözhetetlen: „víz nélkül nem lennének ásványok, növények, állatok: [...] egyszerűen, víz nélkül semmi sem lenne élet, semmi sem tudna növekedni vagy megélni”.³⁵ Az isteni forrás szerepe vitathatatlan: „Csak Isten lehet a szerzője valaminek, ami ennyire szükséges”.³⁶ Még egy metaforikus képet is felidéz az emberről, akinek teste „vízzel teli edény”, amelyet Isten képmására teremtett.³⁷ A különböző nedvek, amelyeket ő vizeknek nevez, az állatok, a növények és az emberek létfontosságú nedvei, amelyek biztosítják ökoszisztémáik működését. A nedvek mozgása hasonló lehet az emberben, az állatokban és a növényekben, „mivel mindegyikben bőséges elosztását találjuk a víznek és a nedveknek, amelyek életet, mozgást és táplálékot biztosítanak nekik”.³⁸ Az olvasónak olyan érzése támadhat, mintha ez a kép visszavezetne La Mettrie *L'Homme-machine*-járól alkotott elképzeléséhez.

A tenger: az élet természettudományos forrása

Ezzel szemben Buffon az *Histoire et Théorie de la Terre* című művében e gondolatmenet ellen szólal fel: természettudományos megfigyelésekre alapozva azt a gondolatot támasztja alá, miszerint a fossziliák régen élt

³¹ FABRICIUS (1743: 212; 213).

³² FABRICIUS (1743: 263).

³³ FABRICIUS (1743: 263).

³⁴ FABRICIUS (1743: 110).

³⁵ FABRICIUS (1743: 717).

³⁶ FABRICIUS (1743: 717).

³⁷ FABRICIUS (1743: 20).

³⁸ FABRICIUS (1743: 265).

állatok maradványai voltak.³⁹ Szándéka, hogy megfossza az Özönvizet geológiai szerepétől és bebizonyítsa, hogy az annak tulajdonított hatások összeegyeztethetetlenek időtartamával. Buffon hipotézisei, miközben csökkentik az isteni hatalom teremtésre gyakorolt hatásának jelentőségét, az akkoriban megfigyelt és bizonyított konkrét tényeken alapulnak.

A vízzel mint teremtő princípiummal kapcsolatosan Buffon azt jelenti ki, hogy ez az egyetlen fizikai elem, amelynek formáló erői a hegyekben apró kagylók és kis állatmaradványok jelenléte által figyelhető meg. A mű harmadik kötetében található *A csontok, amelyeket olykor a hegyek belsejében találunk* című fejezetben egy olyan esetre hivatkozik, amikor állati és emberi csontokat leltek egy Aix melletti hegyen, 1760-ban:

Miután puskaporral 5 láb mélybe hatoltunk e kő belsejébe, nagy mennyiségben találtunk emberi csontmaradványokat a test minden részéből: állkapcsokat fogakkal, karcsontokat, combcsontokat, bordákat, térdkalácsokat és több mást is, összekeveredve és a legnagyobb rendetlenségben. Úgy tűnik, nagy, egészben maradt, vagy kis részekre szakadt koponyák voltak nagy többségében.⁴⁰

Részletes leírást ad a megkövesedett kagylókról és állati maradványokról „szinte az összes feltárt hegységen:⁴¹ mindenütt bizonyítékot találnánk a tenger vizének ősi tartózkodására valamennyi kontinensünkön”.⁴²

„A különböző helyeken fellelhető tengeri kövületek hatalmas mennyisége azt bizonyítja, hogy nem egy árvíz szállította őket oda”⁴³ – foglalja össze gondolatait, hangsúlyozva annak lehetetlenségét, hogy a hasonló geológiai rétegek kizárólag isteni akaratból keletkezzenek. A keresztény hatóságok reakciója nyilvánvalóan gyors volt, ami arra kényszerítette Buffont, hogy megpróbálja „elmenekülni az egyház villámló haragja elől”.⁴⁴

³⁹ BUFFON (1759: 350–354).

⁴⁰ BUFFON (1759: 222).

⁴¹ BUFFON (1759: 222).

⁴² BUFFON (1759: 30).

⁴³ BUFFON (1759: 54).

⁴⁴ GUYÉNOT (1941) értelmezése szerint.

Sem-sem: avagy Voltaire koncepciója

Egyes gondolkodók célja az volt, hogy megerősítsék az ember felsőbbrendűségét, és tagadják a szégyenletesnek tartott – tengeri – származást. Az isteni teremtés helyébe lépő evolúció lehetőségére adott elméleti válasz nem váratott sokáig magára: Voltaire *A negyvenkoronás férfi* (1768) egy részletében így parodizálta ki Buffon elméletét:

Az egyik első, akire felfigyeltem, Thalész egyik leszármazottja, Telliamed volt, aki megtanította nekem, hogy a hegyeket és az embereket a tengervíz hozza létre. Először lettek a gyönyörű tengeri emberek, akik később kétéltűvé váltak. Gyönyörű villás farkuk combokká és lábakká változott. Még mindig el voltam telve Ovidius *Metamorfózisok* című művével, meg egy olyan könyvvel, amelyben kimutatták, hogy az emberfajta egy páviánfaj fattya: nos, **épp annyira szeretnék egy majomtól származni, mint egy haltól.**⁴⁵

Egyértelmű, hogy ebben a filozofikus, parodizált párbeszédben Voltaire nemcsak az evolúciós elméletek iránti megvetését fejezi ki, hanem a párbeszéd műfaját felhasználva az ember eredetét kutató, két egymással versengő felfogást szembe is állítja egymással.

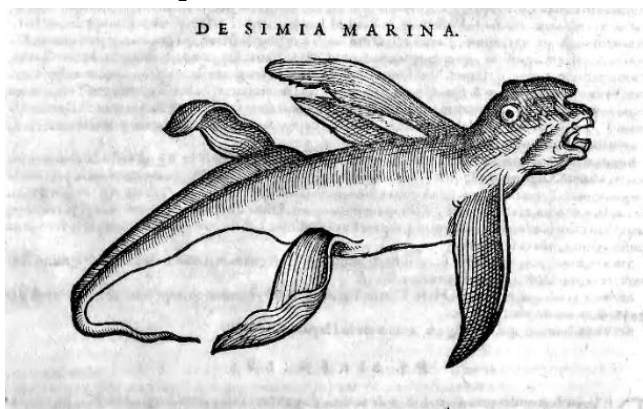
A szimbiózis felé

A tanulmányban bemutatott rövid eszmefuttatáson keresztül párhuzamot vonhattunk a két evolúciós elmélet között, és kifejtettük ezek alapvető különbségeit. A vízből való származás gondolata két irányba vezetett: vallási értelmezést és tudományos megközelítést tárt fel. Az ember és a majom közötti feltételezett genealógiai kapcsolat ezzel szemben teljesen kizárta az isteni beavatkozást, ezért a tizennyolcadik században erős ellenállás alakult ki ezzel az elmélettel szemben. Az sem meglepő, hogy az isteni gondviselés és az állati leszármazás ellentétes témái komoly elméleti vitákat váltottak ki. Ennek az elméleti szálnak az összefoglalásaként egy korabeli bencés szerzetes, Augustin Calmet következő megállapítását szeretnénk segítségül hívni: „A majom az összes állat közül az, amelyik a leginkább hasonlít az ember alakjára”.⁴⁶ Ez a

⁴⁵ VOLTAIRE (1966: 409).

⁴⁶ CALMET (1730).

meghatározás rendkívül körültekintő volt, és összhangban állt az egyház elveivel. A 18. században a tudományos kísérletek és felfedezések előrehaladtával azonban, amelyek a témával kapcsolatos ismeretek bővüléséhez vezettek, egyre inkább elfogadottá vált az ember majomtól való leszármazásának lehetősége – amely az evolúció elméletében a vízből való származáshoz kapcsolódik.

3. ábra: Conrad Gessner, *Historia Animalium*, 1558. „Simia marina”
American Museum of Natural History, Research Library, Digital Special Collections

Végezetül egy olyan állatra szeretnénk ismételten felhívni a figyelmet, amely kétségkívül ötvözi a majom és a tenger szimbólumait: a *tengeri majom* egy olyan, a korszakban felfedezett halfaj, amely nevét majomszerű megjelenésének köszönheti, és amelyről az *Yverdoni Enciklopédia* a következő meghatározást adja:

a fejformája és a farka hasonló; kerek feje és kis szemei vannak, a szőr, ami az orra és az ajkai között van, bajuszra hasonlít; az áll igen rövid, a nyak tökéletesen elválk a törzstől; a fejsúcson egy kinövés van, amelyet koronának is nézhetnénk; négy uszonya és két egyéb kinövés van, amelyből a legnagyobb a nyak csúcsán helyezkedik el, és spatula formájú; hosszú, széles és igen erős; a faroknál levő kisebb; ez a négy uszony a bálna szakállára és bajszaira hasonlít, az elsőket pedig kezeknek is nevezhetjük⁴⁷

Ne hagyjuk figyelmen kívül, hogy a „kezek” kifejezés, amely itt e tengeri lény felső végtagjainak jelölésére használatos, az antropomorf majom-

⁴⁷ BARTHÉLEMY DE FÉLICE (1774: 600).

ra vagy akár az emberre is utalhat. A hal jellege a majom akkori elsődleges metaforikus képét idézi fel, emlékeztetve az akkoriban a majomhoz kapcsolódó közhelyre: „A tengeri majom nagyon élénk hal, amely nagyon könnyedén úszik; amikor megjelenik a víz felszínén, mielőtt megragadná a horgot, mozgása és ugrása nagyon szórakoztató”.⁴⁸ Más szóval, összefoglalóan egy szórakoztató, emberi tulajdonságokkal felruházott állatról van szó, amelynek alakjában újra egyesül a rejtélyes páros, a „majom” és a „tenger”.

Források

- ARISZTOTELÉSZ 1990 P. PELLEGRIN (trad.), *Arisztotelész: Politique*, Paris, 1990.
- BUFFON 1759 G.-L. L. de BUFFON, *Histoire Naturelle, générale et particulière*, Paris, 1759.
- CALMET 1730 A. CALMET, *Dictionnaire historique, critique, chronologique, géographique et littéral de la Bible*, Genève, 1730.
- DIDEROT 1754 D. DIDEROT, *Pensées sur l'interprétation de la nature*, Amsterdam, 1754.
- FABRICIUS 1743 J. A. FABRICIUS, *Théologie de l'eau, ou essai sur la bonté, la sagesse et la puissance de Dieu, manifestées dans la création de l'eau*, Paris, 1743.
- FELICE 1774 *Singe*, in: F.-B. de FELICE (dir.), *Encyclopédie ou dictionnaire raisonné des connaissances humaines*, Yverdon, 1774, t. XXXVIII, 600.
- LA FONTAINE 1668 J. de LA FONTAINE, *A majom és a delfin*, in: Vikár B. – Szántai Zs. (ford.), *La Fontaine összes meséi*, Budapest, 2001.
- JAUCOURT 1751–1765 L. de JAUCOURT, *Singe*, in: D. Diderot – J. L. R. d'Alembert (dir.), *Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*, Paris, 1751–1765, t. XV.
- LINNE 1746 C. LINNE, *Fauna Svecica*, Stockholm, 1746.
- LA METTRIE 1753 J. O. de LA METTRIE, *L'Homme-Machine*, 1753. http://www.ali-aix-salon.com/La_mettre_homme_machine.pdf
- MONBODDO 1774 J. B. MONBODDO, *Of the Origin of Language and Progress*, Edinburgh, 1774, in: L. Dubreuil (ed.), *L' éloquence des singes*, *Labyrinthe* 38, 2012.
- PÉPYS 1661 S. PÉPYS, *Napló*, 1661. szeptember 24., in: L. Dubreuil (ed.), *L' éloquence des singes*, *Labyrinthe* 38, 2012.
- ROUSSEAU 1755 J.-J. ROUSSEAU, *Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes*, Amsterdam, 1755.
- VOLTAIRE 1966 VOLTAIRE, *L'homme aux quarante écus, Romans et contes*, Paris, 1966.

⁴⁸ BARTHÉLEMY DE FÉLICE (1774: 600).

Felhasznált irodalom

- GUYÉNOT 1941 É. GUYÉNOT, *L'évolution de la pensée scientifique. Les sciences de la vie aux XVIIe et XVIIIe siècles, l'idée d'évolution*, Paris, 1941.
- HERZFELD 2012 C. HERZFELD, *Les pongos et les jockos sont-ils des animaux ou des hommes? L'épreuve de l'incertitude, de Rousseau aux singes parlants*, *Revue de primatologie*, 4 (2012).
<http://priatologie.revues.org/1010>
- OCSOVAI 2019 D. OCSOVAI, *Descendance du singe, naissance de l'eau marine. Étude parallèle de deux conceptions de la pensée de l'évolution au XVIIIe siècle*, in: F. Boulerie – K. Kovács (dir.), *Le singe aux XVIIe et XVIIIe siècles, Figure de l'art, personnage littéraire et curiosité scientifique*, Paris, 2019, 91–103.
- TARRACHI 1997 A. TARRACHI, *Rousseau ou l'état sauvage*, Paris, 1997.
- VÍGH 2019 VÍGH É. (szerk.), *Állatszimbólumtár A–Z*, Budapest, 2019.

Are we descended from monkeys or from the sea? – Symbolic parallels between two theories of 18th-century evolutionary thought

In this analysis, we set out to examine the question that preoccupied 18th-century man: did man come from the ape or from the sea? To address this question, which allows for a parallel examination of evolutionary theories, we wish to touch only remotely on a strictly religious approach, but rather to use the literary imprints and evolutionary theories of the Age of Enlightenment as a basis for our reflections, such as the birth of terrestrial animals in seawater or the thought processes of naturalists who, on the basis of similar physiognomic characteristics, proposed that apes were the ancestors of man. Our work relies mainly on the co-presence of the seawater and the ape motif in the texts of 18th-century authors, through examples borrowed from Rousseau, Voltaire, Diderot, and Buffon to Fabricius' hydro-technological approach. In doing so, we will attempt to explore whether the references to the motifs of the monkey and the sea reveal a link between the two evolutionary schools of thought of the Enlightenment.

Keywords: monkey, water, evolution, simia marina, enlightenment, Buffon, Diderot, Rousseau, Fabricius

KNAPP ÉVA

Neoconcionatorok 18. századi panegyricusai a nagyszombati Stephaneumban

Oláh Miklós esztergomi érsek Nagyszombatban hozta létre a tridenti zsinat 1563. június 15-i határozatára hivatkozva az úgynevezett Ósrégi Szemináriumot (Seminarium Antiquissimum, 1566. április 23.) Szűz Mária titulussal, amelynek alapító okirata 1566. május 9-én kelt. A Magyar Királyság ezen első számú papnevelő központjának működése folyamatosnak tekinthető, 1630-ban Pázmány Péter alakította át, szabályzata ettől a Pazmaneumot követte, s Szent István első magyar királyról kapta a Stephaneum nevet. A szemináriumban mindenekelőtt bölcseleti és teológiai tudományokat oktattak. Évenkénti fő ünnepét augusztus 20-án, Szent István napján tartották.

A dolgozat az eddig kutatatlan, a Stephaneum főünnepén elhangzott huszonhét, 1716–1782 között Nagyszombatban önállóan nyomtatásban is megjelent latin nyelvű Szent István-beszéddel foglalkozik, különös tekintettel arra, hogy ezek a szónoklatok folyamatosan hozzájárultak a 18. századi kultusz ápolásához és fenntartásához, valamint a Magyar Királyság identitástudatának erősítéséhez.

Kulcsszavak: Seminarium Antiquissimum, Stephaneum, panegyricus, neoconcionator, Nagyszombat (ma Trnava)

A Szent István első magyar király által 1001-ben alapított, II. Szilveszter pápa által Ravennában jóváhagyott esztergomi egyházmegye érseki hivatalát és káptalanát Várdai (Várday) Pál 1543-ban, Esztergom török elfoglalása miatt Nagyszombatba (ma Trnava, Szlovákia) költöztette. Az érsekség a visszaköltözésig (1820) ott működött, és irányította a Magyar Királyság katolikus egyházát. Oláh Miklós esztergomi érsek Nagyszombatban hozta létre a tridenti zsinat 1563. június 15-i határozatára hivatkozva az úgynevezett Ósrégi Szemináriumot (Seminarium Antiquissimum, 1566. április 23.) Szűz Mária titulussal, amelynek alapító okirata 1566. május 9-én kelt. A Magyar Királyság ezen első számú papnevelő

központjának működése az újabb kutatások tükrében – hullámvölgyekkel ugyan – folyamatosnak tekinthető, feltételezett újrászervezése 1590-ben Cheródy Márk szentgyörgymezei prépostnak köszönhető.¹ A Seminarium Antiquissimumot néhány évtizeddel később, 1630-ban Pázmány Péter alakította át, szabályzata ettől a Pazmaneumot követte, s Szent István első magyar királyról kapta a Stephaneum nevet.²

A Stephaneumban mindenekelőtt bölcseleti és teológiai tudományokat oktattak. Évenkénti fő ünnepét augusztus 20-án, Szent István napján tartották. Működése 1777-ig zavartalan volt, ezt követően, a nagyszombati egyetem Budára költözése után azonban kizárólag az alsóbb éves kispapok maradtak Nagyszombatban. Az itteni papnevelést néhány évvel később II. József szüntette meg, szorgalmazva az egyházmegyei általános papneveldek létesítését. Az intézmény kivételes jelentőségét méltatva az Ősrégi Szeminárium alapításának 450. évfordulóján ünnepi konferenciát rendeztek Esztergomban a Hittudományi Főiskolán (2016. április 27.), majd történetének különféle részleteivel az elmúlt években hiánypótló módon többen foglalkoztak.³ Az újabb kutatások ellenére azonban még ma is érvényes a megállapítás, hogy „[...] a nagyszombati szemináriumok [...] forrásai nincsenek kiaknázva, sokszor még a dokumentumok létezése is ismeretlen a szakirodalomban [...]”.⁴

A történettudomány érdeklődésére számot tartó nagyszombati szemináriumi forrásokon kívül a vonatkozó irodalomtörténeti dokumentumok szintén elkerülték a kutatás figyelmét. Ilyen kutatatlan témának számít a Stephaneum évenkénti augusztus 20-i ünnepén elhangzott latin nyelvű Szent István-beszédek együttese, amelyek közül – a jelenlegi ismeretek szerint – huszonhét 1716–1782 között Nagyszombatban önálló kiadványként nyomtatásban is megjelent.⁵ A prédikációk historiográfiai előzményeit keresve először Némethy Lajos bibliográfiáját tekintettem

¹ FAZEKAS (2017), vö. DÉKÁNY (1966), DÉKÁNY (1982).

² Teljes neve: Szent István Királyról és a Boldogságos Szűzről Nevezett Érseki Ősrégi Papnevelő Intézet. Vö. BALANYI (1937).

³ Így például MOLNÁR (2017), MECHLER (2019).

⁴ MOLNÁR (2017: 244).

⁵ Az e vizsgálatba tartalmi szempontból bevont prédikációkra a tanulmányban egyenként történik hivatkozás. A huszonhét, nyomtatásban megjelent prédikáció bibliográfiájának közlését e tanulmányban a korlátozott terjedelem nem teszi lehetővé.

át. Az általa számba vett kilenc nagyszombati beszéd közül nyolc a Stephaneumban hangzott el.⁶ Ez a szám kevesebb, mint egyharmada a ma ismert prédikációknak.

A Stephaneum főünnepén elmondott prédikáció-együttes feltáratlanságához minden valószínűség szerint hozzájárul az a körülmény is, hogy a beszédeket nem gyakorlott, mai fogalmak szerint irodalmi minőségben alkotó, kutató életművű prédikátorok, hanem az egyházi szónoklat elméletét és gyakorlatát magasabb szinten éppen elsajátító kispapok mondták. Irodalomtörténeti szempontból ez a kutatatlan forráscsoport megkerülhetetlennek tűnik, elsősorban azért, mert az irodalomelméleti tudás szintjének és az egyházi beszédtanulás folyamatának egy sajátos gyakorlati vetületét, mérföldkövét rögzíti. Ezek a nyomtatásban megjelent beszédek egyúttal bizonyos szinten a papi hivatás egyik meghatározó részének, a prédikálás „iskolájának” tükrői. Augusztus 20-i Szent István-panegyricus tartása egykorúan kitüntetésnek számíthatott, mondására valószínűleg a tehetségesebb kispap tanulók közül kértek fel az előljárók egy-egy személyt, akik előmenetelük révén képesnek mutatkoztak nyilvánosan bizonyítani a szemináriumban elsajátítottakat a jelenlevő feljebbvalók, a meghívott vendégek és tanuló társaik előtt.

A beszédek sajátos helyet foglalnak el az elméleti tudás egykorúan kötelező gyakorlati *repetitio*ja, az „iskolai” prédikálás és a szószékről nyilvánosan elhangzott ünnepi szónoklatok között. Míg az utóbbi folyamatosan vizsgálat tárgya, a *clerus junior* nagyszombati ünnepi Szent István-beszédeinek összegyűjtése és elemzése elmaradt. A prédikációk különleges sajátossága, hogy bennük együtt vizsgálható a már bizonyos szinten felkészültnek minősülő egyházi szónokok retorikai ismerettára és a még megszerzendő tudás kívánalma, valamint ennek alakulása, változása közel hetven éven keresztül (1716–1782), egy évenként megújuló reprezentációs téma keretében, ugyanazon intézményben.

A dolgozat az eddig nem vizsgált, a Stephaneum főünnepén elhangzott, önálló prédikációkként kinyomtatott latin nyelvű 18. századi Szent István-beszédekkel foglalkozik, különös tekintettel arra, hogy ezek a szónoklatok folyamatosan hozzájárultak a kultusz ápolásához és

⁶ NÉMETHY (1881: 49–50; 152–159).

fenntartásához, valamint a Magyar Királyság identitástudatának erősítéséhez.

A jelenleg ismert huszonhét, Stephaneumhoz kötődő Szent István-szónoklat mindegyike Nagyszombatban látott napvilágot, 1716–1771 között az Akadémiai nyomdában, majd 1776–1777-ben *Typis Tyrnaviensibus*, 1778–1782 között *Typis Regiae Universitatis Budensis* impresszummal. Formátumuk kivétel nélkül negyedré, terjedelmük hat és tizenkét levél között változik, leggyakoribb a nyolcleveles nyomtatvány. A változó terjedelmek és a megjelenési évek között összefüggés nem fedezhető fel.

Az egyetlen tizenkét leveles kiadvány további sajátossága, hogy rendhagyó módon ajánlással kezdődik, amelynek címzettje a kispap szerző patrónusa, Návay János, ekkor szegedi plébános. Ez egyben a jelenleg nyomtatásból ismert első, 1716-ban, a Stephaneum alapításának 150. évfordulóján elhangzott prédikáció, amelyet Borsos István elsőéves, filozófiát hallgató kispap tartott *Sertum excellentiorum virtutum Divi Stephani Apostolici Regis Hungariae [...]* (Tyrnaviae, Typis Academicis, Per Fridericum Gall, Anno Incarnationis Dominicae M.DCC.XVI) címmel. Az ajánlás háttérében az a körülmény húzódik meg, hogy Návay és Borsos egyaránt Korponán, Hont vármegye székhelyén született, és Návay – mint ez az ajánlásból nyilvánvaló – patronálta Borsost. Ennél a beszédnél a Stephaneum részéről valószínűleg még nem állhatott rendelkezésre nyomtatási költség, ezért volt szükséges a mecénás. Több dedikációval ellátott, önálló Szent István-prédikáció jelenleg nem ismert, valószínűleg azért, mert kiadásukhoz a későbbiekben már nem volt szükség külső segítségre, a Stephaneum és/vagy az Esztergomi Érsekség fizette a megjelentetés költségeit.

A Stephaneum fennállásának 165. és 175. évfordulójáról (1731, 1741) szintén ismert nyomtatott prédikáció. A jubileumi, 200. évfordulóra és az ezt követően megjelent kiadványok címlapján – az előzőektől eltérően – rendszerint utalás történt a szeminárium alapítási évétől eltelt időre, így hívva fel a figyelmet az intézmény tekintélyes múltjára (1766, 1768, 1770, 1779, 1780, 1781 és 1782).

A címlapokon látványosan feltűnő további, a szerző kiterjedt retorikai-poétikai ismereteire utaló „díszítő” sajátosságok a 18. század köze-

pén különösen divatos kronosztikonok (1748, 1760, 1761, 1765, 1767) és egy *carmen cabalisticum* 1761-ben. Több nyomtatványhoz címlapelőzőként, de magyarázó szöveg nélkül jelent meg (1748, 1754, 1759, 1760, 1765, 1766, 1767, 1768, 1771) egy ugyanazon, Joseph Jäger nagyszombati rézmetsző által készített metszet a Szent István tengerparton térdelve felajánlja a koronát Szűz Máriának – eddig egyedülálló – tematikával. Némethy Lajos szerint ez az ábrázolás egy „rég és műbecsű kép” ismeretében készült,⁷ aminek azonban mindeddig nem lehetett megbizonyosodni a fennmaradásáról és fellelni az őrzési helyét. Az éveken át ismételt felhasznált rézmetszet nyomódúcának folyamatos igénybevehetősége egyben jelzi azt is, hogy a prédikációk korlátozott példányszámában, az igényekhez igazítva jelenhettek meg, amit – többek között – igazolni látszik fennmaradásuk esetlegessége és közgyűjteménybeli ritkaságuk.

A címlapok további érdekessége, hogy szövegük jobbára terjedelmes, és a kor divatjának megfelelően általában teljesen kitölti a rendelkezésre álló papírméretet. A rendszeresen közölt informatív adatok sorrendje évtizedeken át szinte teljesen változatlannak tekinthető: cím, műfaj, időpont, alkalom/helyszín, intézmény előljárója, a szónoklatot mondó. A címen, a prédikáció „műfaján” (*dictio, dictio panegyrica, oratio panegyrica*) és az ünnepi alkalom megnevezésén kívül gyakran közöl adatokat a Stephaneum aktuális előljárójáról és címeiről, valamint a beszédet mondó személyről és előmeneteléről.

A címlap leghangsúlyosabb eleme minden esetben maga a címszöveg. Az egyéni vagy egyéninek látszó megoldások mellett esetenként megfigyelhető rájátszás korábban megjelent prédikációk, prédikációgyűjtemények címére. Ilyen például az elsőéves filozófushallgató, Borsos István már idézett 1716. évi szónoklatának címe, a *Sertum excellentiorum virtutum Divi Stephani Apostolici Regis Hungariae*, amely emlékezetbe idézi Illyés István *Sertum Sanctorum* [...] címen megjelent prédikációgyűjteményét (RMK I 1600, RMK I 1788).

⁷ NÉMETHY (1881: XIV). A Szent István király tengerparton térdelve felajánlja az országot Szűz Máriának témájú rézmetszetet több nagyszombati beszédhez is hozzáillesztették, a jelenlegi ismeretek szerint első megjelenése 1748. Vö. KNAPP (2022: 94). A rézmetszet mintájaként szolgáló kép jelenleg ismeretlen helyen lappang.

A címadás retorikája szerint több címtípus különíthető el. A beszédek címeként a szimbolizáló megfogalmazás 1760–1761-ig volt használatban, az ennél egyszerűbb témajelölés 1733-tól tűnik fel és 1782-ig adatolható, míg a műfaj és téma együttes, rövid jelzése 1767-től adatolható. A címek egyszerűsödése – a teljes szövegű tanulmányban részletesen bemutatott – ízlés- és hangvételi átalakulással járt együtt, a változás átmeneti szakasza 1733–1761 közé datálható. A folyamatra jellemző módosulások, a nyelvi megformálás és stílusbeli átalakulás az egyházi felvilágosodással párhuzamosan ható folyamatnak tűnik fel.

Szent István a címekben a szimbolizáló elnevezések révén Magyarország igaz ősatya (1723), az Úr házának erős kőalapja (1725), a legfenségesebb esztergomi hegyről származó béke fejedelme (1729), Pannonia hármás dombja (1754), fejedelmek csodája (1759), továbbá személyekre utaló, antikvitásból származó megszemélyesítésekkel ő a magyar Numa Pompilius (1730) és Hercules (1761). E forma tartalomra irányuló változatai révén feltűnik a Szent István-i erények koszorúja (1716), ő a menny és a föld közötti vita tárgya (1731), továbbá a fejedelmek ideája és az erények példája (1760).

A témaközpontú, illetve tematizáló címadás egy Szent Jobbról szóló beszéddel kezdődik (1733), több prédikáció a *Divus Stephanus Hungariae Apostolus* címet (1741, 1743) viseli, valamint ennek címelem-változatait (*rex et apostolus* 1748, 1768; *rex* 1765; *regius apostolus et apostolicus rex* 1770; *primus rex* [...] *apostolus patriae pater* 1781; *divus rex* [...] *apostolus* 1782). A téma alkalomhoz kapcsolódó megnevezése mindössze egyszer, a Stephaneum alapításának kétszázadik évfordulóján jelenik meg címként: *Seculum secundum Antiquissimi Seminarii Sancti Stephani Regis et Apostoli Hungariae* (1766).

1767–1780 között a műfaj és a téma együttes megnevezésével a fentieknél egyszerűbb címek jöttek létre (például *Panegyrica Divi Stephani laudatio* 1767; *Panegyricus Divo Stephano* [...] *dictus* 1771, 1776, 1777, 1778, 1779, 1780). A visszatérő, egyszerűsödő és ismétlődő címelemek együttese a korábbiak információgazdagságához képest mértéktartónak, letisztultnak, egyben szokványossá váló megoldásnak tűnik fel.

Az ünnepi szónoklat megnevezésére a címlapon eltérő kifejezések találhatók, így a *dictio*, *dictio panegyrica*, *oratio*, *oratio panegyrica*, *panegyri-*

cus. A műfajra vonatkozó, címlapon elhelyezett szerénykedő jelzéstől függetlenül a beszéd szövege rendszeresen az *oratio* kifejezés után kezdődik. A címlapokon viszonylag gyakori *dictio* megjelöléssel valószínűleg fel kívánták hívni a figyelmet a prédikációk szokásosnál alacsonyabb professzionalitására is.

A műfaj jelzését több esetben kíséri az ünnepi alkalom idejének évenként visszatérő megnevezése. Utóbbi történhetett körülírással vagy konkrét keltezéssel. Ha teljes dátumot közöltek, ezt az adatsort áthelyezték közvetlenül az impresszum fölé, de attól egy-egy léniával elkülönítve, így például 1730-ban (Die 20. Augusti.), 1731-ben (Die 20. Augusti Anno M.DCC.XXXI.), 1741-ben (Anno a Partu Virginis M. DCC. XLI. Die XX. Mense Augusto.) vagy 1743-ban (Anno a Partu Virginis M.DCC.XLIII. die 20. Mense Augusto.).

1716–1733 között a beszédek tartásának helyszíne jól követhető a címlapokról, 1716-ban *in aedibus suis*, 1725-ben *suae in Urbe Tyrnaviensi Domi*, 1729-ben, 1730-ban, 1731-ben, 1733-ban és 1748-ban *in antiquissimo seminario* prédikáltak a kispapok. Ettől eltért az 1723-as év, amikor – meg nem nevezett okból – a nagyszombati Szent Miklós bazilikában (*in cathedrali divi Nicolai Basilica Tyrnaviensi*) hangzott el a szónoklat. A későbbi években a változatlan helyszín megnevezéséről áttevődött a hangsúly az évenként visszatérő alkalom jelzésére, a szeminárium névadójának ünneplésére. Utóbbi körülírás intimitását fokozta, amikor a szeminárium lakóit Szent István családjaként (*familia*) említették meg (így például 1766, 1770). A Stephaneum épületén belül a beszédek elhangzásának konkrét helyszínére nem található utalás, ez minden bizonnyal a szeminárium kápolnája vagy díszterme lehetett.

A szeminárium előjárójának név szerinti említése többnyire visszatérő eleme a címlapnak, elsősorban azért, mert ő lehetett az a személy, aki kiválasztotta a beszédet mondó kispapot, azaz aki felelős volt a szónoklatért és annak minőségéért. Ezt jelzi a prefektus nevéhez kapcsolt *deferente* (például 1723, 1725, 1759, 1760, 1761, 1765), illetve a *sub [...]* *praefecto* (például 1716, 1748) kifejezések rendszeresnek tűnő ismétlődése. 1766 után elmarad a Stephaneum prefektusára vonatkozó tájékoztatás, ami összefüggésben állhat az esztergomi sematizmusok évi megjelenésének folyamatosságával, ahol ezt az információt és a Stephaneum

kispapjainak nevét tanulmányi előmenetelükkel együtt rendszeresen közölték.⁸

A címlapokon viszonylag kevés megjegyzés található az ünnepi beszédek hallgatóságára. Az előjáróságon, az esztergomi káptalan tagjain (*coram Venerabilis Archi-Capituli Strigoniensis*) és a szeminárium kispapjain, diákjain kívül feltételezhető a tanintézménybe meghívott vendégek rendszeres jelenléte. Utóbbiakról a címlapok nem tájékoztatnak, ugyanakkor a szónoklatot mondó rendszerint kitért a hallgatóságra már a beszéd elején, a bevezetés megszólítás részében (így például: *Illustrissimi, Reverendissimi DD. Senatus Metropolitane, caeterique Domini AA. Ecclesiastici, Stephanus Borsos, Sertum excellentiorum virtutum Divi Stephani Apostolici Regis Hungariae [...], Tyrnaviae, Typis Academicis, 1716, A_{1r}; Illustrissimi, ac Reverendissimi Venerabilis Archi Capituli Strigoniensis P. P. nec non Stephanaeae [!] hujus Domus Praesides Sapientissimi, Admodum Reverendi Domini, caeterique AA. ornatissimi, Mathias Chmel, Serenissimus e Monte Strigoniensi Pacis Princeps seu D. Stephanus Primus Hungariae Rex [...], Tyrnaviae, Typis Academicis, 1729, A_{1r}).*

A szónokok megnevezéséhez túlnyomó többségben hozzátartozott annak kinyilvánítása, hogy ők a beszéd elmondásakor a Stephaneum intézményéhez tartoznak (*alumnus Seminarii, convictor Seminarii*). Ugyanakkor előfordul olyan körülírás is, amely azt tartotta fontosnak közölni, hogy a szónok – jóllehet a Stephaneumban él és tanul – nem az esztergomi érsekség területéről származó személy, így például Nunkovits Antal 1767-ben az Esztergom egyházmegyei *clerus junior* másodéves teológus hallgatója volt,⁹ nevéhez viszont a beszéd címlapján az *oratore Antonio Nunkovits, Diaeces. Quinque-Eccles. alumno* körülírás társult (Antonius Nunkovits, *Panegyrica Divi Stephani laudatio Regi Hungariae clarissimo [...], Tyrnaviae, Typis Collegii Academici Soc. Jesu, 1767*).

Az *orator* neve minden esetben megtalálható a címlapon, eleinte rendszerint tanulmányi előmenetele megnevezésével. A tanulmányokban történő előrehaladás nem befolyásolta a Szent István-napi prédikációt mondó személy kiválasztását. A szónokok közül mindössze egyetlen kispap, Rummer (Rumer) György tartott két Szent István-napi be-

⁸ Vö. <http://www.bibliotheca.hu/schematismus/>. Utolsó megtekintés: 2023. 12. 05.

⁹ KÁDÁR–KISS–PÓKA (2011: 4425).

szédet, 1723-ban elsőéves teológusként, majd 1725-ben harmadéves teológusként. A ráeső kétszeri választás háttére ismeretlen, ugyanakkor megjegyzendő, hogy 1725-ben Szent István személye és emlékezete csupán a beszéd kiindulópontjául szolgált, maga a prédikáció a „szentistváni házat” (Stephaneum) és a működését anyagilag támogató személyeket, valamint jótéteményeiket dicsérte.

A nagyszombati Stephaneum névadó ünnepén elhangzott beszédek összetartozását az évenként megújuló alkalom, az intézmény szokásai, az elméleti tudás és a megismert, mértékadó prédikációk nyomán elsajátított tájékozottság egyaránt biztosította. Alapvető sajátosságuk, hogy nem tartozik hozzájuk úgynevezett jelige (textus), azaz olyan bibliai vagy egyéb idézet, amelyet a szónok kiindulásként és szentbeszédet összefogó gondolatként használhat fel.¹⁰ Ennek háttéréül valószínűleg az a képzet szolgált, hogy a beszédek évenként visszatérően ugyanolyan keretek között egyetlen kivételes, a magyar történelmet formáló személyre emlékeztek.

A teljes terjedelmű dolgozat részletesen bemutatja a nagyszombati Szent István-panegyricusok irodalomelméleti vonatkozásait, az ünnepi neoconcionator-beszédek retorikai sajátosságait, végül függelék egészíti ki a prédikációk részletes bibliográfiai számbavételével. Ezek közléséről terjedelmi okból itt le kellett mondani.

Felhasznált irodalom

BALANYI 1937	BALANYI Gy., <i>Pázmány Péter és a papnevelés</i> , Theologia, 4 (1937), 31–39.
DÉKÁNY 1966	DÉKÁNY V., <i>Az esztergomi szeminárium négyszázéves jubileumára</i> , Vigilia, 31 (1966), 442–454.
DÉKÁNY 1982	DÉKÁNY V., <i>Érseki Papnevelő Intézet</i> , in: <i>Az esztergomi Főegyház-megye névtára és évkönyve</i> , 1982, Esztergom, 1982, 468–471.
FAZEKAS 2017	FAZEKAS I., <i>Oláh Miklós</i> , <i>Az Ősrégi Szeminárium alapítója</i> , Magyar Sion, 11/53 (2017/2), 215–228.

¹⁰ A jelige elhagyását feltehetően a neoconcionatorok tanárai tanácsolták. Ismert olyan nagyszombati Szent István-panegyricus is, amelyhez tartozik jelige (például: Johann Ludwig, *Lobrede auf den Heil. Stephanus König von Ungarn gehalten an dessen Festtage in der Domkirche zu Tyrnau [...]*, Tyrnau, Acad. S. J., 1771), de ennek nincs köze a Stephaneumbeli ünnepi beszédekhez.

KÁDÁR–KISS–PÓKA 2011

KÁDÁR Zs. – KISS B. – PÓKA Á., *A Nagyszombati Egyetem Teológiai Karának hallgatósága 1635–1773*, Budapest, 2011.

KNAPP 2022

KNAPP É., „Gyönyörű volt szál alakja” Szent István király ikonográfiája a sokszorosított grafikában a XV. századtól a XIX. század közepéig. (Pótlások, új ábrázolások, adalékok és javítások), *Művészettörténeti Értesítő*, 71 (2022/2), 277–296.

MECHLER 2019

MECHLER K., *Az Esztergomi Szemináriumi Levéltár rendezéséről*, *Magyar Sion*, 13/55 (2019/1), 115–132.

MOLNÁR 2017

MOLNÁR A., *Az Ősrégi Szeminárium 17. századi növendékei és mindennapjaik két ismeretlen számadáskönyv tükrében*, *Magyar Sion*, 11/53 (2017/2), 229–257.

NÉMETHY 1881

NÉMETHY L., *A Szent István első és apostoli királyról mondott dicsbeszédnek irodalma*, Budapest, 1881.

18th century Panegyrics of Neoconcionators in the Stephaneum in Trnava

Referring to the decision of the Council of Trent on June 15, 1563, Miklós Oláh, Archbishop of Esztergom, founded the so-called Ancient Seminary (Seminarium Antiquissimum, April 23, 1566) with the title of Virgin Mary in Nagyszombat (today Trnava, Slovakia), whose founding document was dated May 9, 1566. The operation of this number one priest seminary in the Kingdom of Hungary can be considered continuous; it was remodeled by Péter Pázmány in 1630, its rules followed the Pazmaneum (Vienna) from then on, and it was named Stephaneum after the first Hungarian king, Saint Stephen. In the seminary, above all, philosophical and theological sciences were taught. Its annual main feast was held on August 20, St. Stephen's Day.

The paper deals with the so far unresearched twenty-seven speeches of St. Stephen delivered at the main feast of the Stephaneum in Latin between 1716–1782 and independently published in print in Trnava, with particular regard to the fact that these speeches continuously contributed to the cultivation and maintenance of the 18th-century cult, as well as to the strengthening of the sense of identity of the Kingdom of Hungary.

Keywords: Seminarium Antiquissimum, Stephaneum, panegyricus, neoconcionator, Nagyszombat (today Trnava)

ÚJVÁRI EDIT

A bölcsesség és az éj madara

A tanulmány témája a bölcsesség legfőbb állatszimbóluma, a bagoly. Ehhez a madárhoz, az európai kultúrában, az ókor óta hagyományozódó jelentések kötődnek, amelyeket az Állatszimbólumtár Bagoly/kuvik szócikkében fejtettünk ki. Az európai tradicionális jelképek alapvető jellemzője, hogy az antik és a zsidó-keresztény kultúrák szövegeiben, képeiben rögzülő jelentéseket variálják tovább, újabb és újabb megfogalmazással színesítik. Ahogy a szócikk is bemutatja, az éjszakai életmódot folytató, ragadozó bagolyfajták szerepelhetnek pozitív és negatív értelemben is. Lehet Pallasz Athéné/Minerva attribútuma, a bölcsesség, a tudomány állatszimbóluma, másfelől az éj, a sötétség vészhozó, félelmetes jelképeként is ismert. Mindezt irodalmi alkotások, emblémáskönyvek, traktátusok, miniatúrák, grafikák, festmények sorával támasztjuk alá, illusztráljuk. Tanulmányomban, mintegy továbbgondolásként, az Állatszimbólumtárban bemutatott tradicionális jelentéseket illusztrálom újabb példákkal, majd pedig a 20. századi magyar költészetből emelek ki néhány alkotást, arra keresve a választ, hogy vajon a bagoly hagyományos jelentésain túl megjelennek-e új tartalmi elemek ezekben a művekben?

Kulcsszavak: bagoly-jelkép, bölcsesség, éjszaka, hagyományos és új jelentések

Vígh Évát köszöntő tanulmányom témája, illő módon, a bölcsesség egyik neves állatszimbóluma, a bagoly. Ehhez a madárhoz az európai kultúrában az ókor óta hagyományozódó jelentések kötődnek, amelyeket az *Állatszimbólumtár* Bagoly/kuvik szócikkében részletezünk.¹ Az európai tradicionális jelképek alapvető jellemzője, hogy az antik és a zsidó-keresztény kultúrák szövegeiben, képeiben rögzülő jelentéseket variálják tovább, újabb és újabb megfogalmazással színesítik, így van ez a bagoly esetében is. Ahogyan a szócikkben is bemutatjuk, az éjszakai életmódot folytató, ragadozó bagolyfajták szerepelhetnek pozitív és negatív értelemben is.

¹ VÍGH (2017: 15–19).

A bagoly Pallasz Athéné/Minerva szent állata, ezzel összefüggésben a bölcsesség, a tudomány állatszimbóluma. A Pallasz Athénét dicsőítő *Homéroszi himnuszban* szereplő jelző, a *glaukópisz* fordítása: bagolyszemű (Trencsényi Waldapfel Imre)² / ragyogószemű (Devecseri Gábor).³

Másfelől, főleg a kuvik révén, az éj, a sötétség vészhozó, félelmetes jelképe is lehet. Mindezt irodalmi alkotások, emblémáskönyvek, traktátusok, miniatúrák, grafikák, festmények sorával támasztjuk alá, illusztráljuk. Tanulmányomban, mintegy továbbgondolásként, az *Állatszimbólumtárban* bemutatott tradicionális jelentéseket illusztrálom újabb példákkal, majd pedig a 20. századi magyar költészetből emelek ki néhány alkotást, arra keresve a választ, vajon a bagoly hagyományos jelentésein túl megjelennek-e új tartalmi elemek?

Az Athénére/Minervára vonatkozó, görög-római kultúrában kikristályosuló jelentésekről számos forrás fennmaradt. A bagoly már a műkenéi sírművészetben is előfordul, éjszaka is látó madárként temetkezések díszmotívuma, profilaktikus (betegség-, bajelhárító) és védelmező szereppel is bírt, amelynek magyarázata feltehetően kerek, egymás mellett ülő szemei, szigorúnak ható, a gonosz erőkkal szemben „védő” tekintete.⁴ Athéné ősi karaktere madarakhoz is kapcsolódott, valamint az olümposzi pantheonban, a Bölcsesség istennőjeként attribútumává vált a bagoly, hiszen az éjjel is látó ragadozómadár a hatékony stratégia megtestesítője. A bagoly az istennő válláról hátratekintve lehetővé tette számára, hogy mindent lásson, és felfogja a teljes igazságot. Athén város védelmezőjének állatszimbólumaként a bagoly fontos jelképpé vált, Athéné tulajdonságait is megtestesítette, beleértve a hadtudományt és a stratégiát, a bölcsességet és egyben a gyakorlati készségeket.⁵

Az akropoliszi ásatásokon számos bagolyszobrot tártak fel, a nagyméretű kőfaragványoktól a kisméretű bronzidolokig.⁶ Az archaikus korszakból származó, kőből faragott bagolyszobrokat eredetileg oszlopokon helyezhet-

² TRENCSENYI-WALDAPFEL (1983: 101).

³ DEVECSERI (1981).

⁴ WATSON (1999).

⁵ KELLY-WHELAN (2022).

⁶ <https://www.theacropolismuseum.gr/en/hekatompedon-owl;>

<https://theacropolismuseum.gr/en/owl-figurine>. Utolsó megtekintés: 2023. 12. 11.

ték el. Az Akropolisz déli lejtőjén találták meg azt a bagolyfaragványt, amely a kutatók szerint Periklész Ódeionjának egyik szobrászati díszé lehetett. Mintegy 15 hasonló leletet tartanak számon, ami jelzi, hogy Athéné madara az athéni középületeken is jellegzetes motívum volt (ld. 1. ábra).⁷

1. ábra: Bagolyfaragvány, Athén, Akropolisz Múzeum (a szerző fotója).

A 2. képen látható ezüst tetradrachma érme Athénét és a baglyot jeleníti meg, az AΘE felirat pedig az AΘHHNAIΩN ('athéniaké') rövidítése. Ezt a pénzt Kr. e. 479-ben, a perzsák fölötti görög győzelmet követően bocsátották ki Athénban.⁸ A bagolyfigura fölött Athéné másik fontos attribútuma, az olajág is szerepel, a drachmák köznapi elnevezése glaukész (γλαῦκες, vagyis 'baglyok') volt (2. ábra).

2. ábra: Athéni drachma.⁹

⁷ <https://www.theacropolismuseum.gr/en/part-seat-carved-owl>.

Utolsó megtekintés: 2023. 12. 11.

⁸ KRAAY (1956: 43–68).

⁹ <https://classicalwisdom.com/wp-content/uploads/2022/04/ezgif-4-bde98190e1.jpg>.

Utolsó megtekintés: 2023. 11. 20.

Plutarkhosz Themisztoklészről írt életrajzában megörökítette azt a legendát, amely szerint a Kr. e. 480-ban lezajló szalamiszi csata előtt: „Némelyek szerint, mialatt Themisztoklész hajójának fedélzetén vitatkozott, egy baglyot láttak, amely jobbról a hajók irányába repült és rátelepedett az egyik árboc csúcsára. Ez az előjel csak megerősítette Themisztoklész szavait, és a görögök felkészültek a harcra.”¹⁰ A baglyot tehát szerencsét hozó jelként is számontartották.

A budapesti Szépművészeti Múzeum antik gyűjteményében őrzött, Kr. e. 5. századi, baglyot, és a szintén az istennőre utaló olajágot ábrázoló vörösalakos szküphosz szép példája az athéni Athéné-kultusznak és az ebben szereplő bagoly-attribútumnak (ld. 3. ábra).

3. ábra: Athéni szküphosz, Kr. e. 5. század első fele, Budapest, Szépművészeti Múzeum, Antik gyűjtemény¹¹

A régészeti feltárások azt bizonyítják, hogy ez a jellegzetes formájú és díszítésű, csésze méretű kerámiatípus nem csak Athénban volt elterjedt, hanem más görög poliszokban is, sőt még Apuliában, Etruriában és az Adriai-tenger mentén is több tucat maradt fenn a Kr. e. 5–4. századi eredetű régészeti anyagban.¹²

Minerva, a mesterségek, a művészet és a bölcsesség római istennője a kézművesek, művészek, orvosok és a tanítók védőistensége, az Athénével történő azonosítás révén átruházták rá a görög istennő tulajdonságait és attribútumait, köztük a baglyot is.¹³

¹⁰ PLUTHARKHOSZ (2001: 232).

¹¹ <http://hyperion.szepmuveszeti.hu/hu/targy/5046>. Utolsó megtekintés: 2023. 11. 25.

¹² KIRIGIN (2020: 59).

¹³ IRMSCHER (1993: 375).

Ripa közvetíti az antik hagyományt, azért ajánlja a baglyot a Tanács allegorikus alakjának attribútumaként, mert Minerva szent madara, az athéniak jelvénye.¹⁴ Minerva kocsját baglyok vontatják, az attribúció érvelése szerint az istennő szeme hasonlít a bagolyéhoz, amely éjjel is kitűnően lát: „Azt példázza ez, hogy a bölcs ember átlátja és ismeri a dolgokat, bármilyen nehezek és rejtettek legyenek is azok”.¹⁵ A könyvön ülő bagoly Európa egyik attribútumaként kontinensünk tudományos eredményeire utal.¹⁶ Az újkori emblémáskönyvek sokasága erősítette és terjesztette ezeket a jelentéseket.¹⁷

Nem véletlen, hogy a tudományhoz, könyvekhez kötődő intézmények sora választotta logónak a körültekintő bölcsesség jelképeként, és – az athéni tetradrachmára is utalván – még pénzügyi befektető cég emblémájaként, és egyéb vonatkozásokban is előfordul (ld. 4–8. ábra).

4–8. ábra: Intézményi logók: Országos Tudományos Diákköri Tanács, SZTE BTK, Könyvbagoly Könyvesbolt, Antikvárium.hu, Classical Wisdom-honlap, Glafka Capital.¹⁸

¹⁴ RIPA (1997: 121).

¹⁵ RIPA (1997: 84).

¹⁶ RIPA (1997: 400).

¹⁷ http://emblemimages.library.illinois.edu/vortrefflichhoch00mayer/_access/emblem/E000996.jpg; <https://rkd.nl/en/explore/images/121634>. Utolsó megtekintés: 2023. 11. 15.

¹⁸ <https://classicalwisdom.substack.com/>; <https://konyvbagoly.hu/>;

<https://www.glafkacapital.com/about-us/the-meaning-of-glafka/>. Bagolyfigurát tartal-

Ugyanakkor a bagoly negatív értelmezése is hosszú sorozatot alkot, amely főleg a madár éjszakai, ragadozó életmódjából, és a kuvik hangjából eredeztethető. A görög-római mitológiában Ascalaphust, Dis kerésztét Ceres bagollyá változtatja, büntetésül, amiért elárulta, hogy Proserpina evett a Dis által kínált gránátalmából: „ronda madár lett, a közel gyász hírüladója, / lomha bagoly, mely a földilakók számára iszony-jel”.¹⁹ Hasonló értelmezésben szerepel az *Aeneis*ben is, Dido számára a baljós jelek egyike: „a ház tetején a bagoly huhogott a halálról / hosszú, gyötrelmes gyászdalt”.²⁰ Ezt a hagyományt is átörökíti Ripa, a madár a Rossz szellem attribútuma is lehet, ijesztő előjelenként gyászdalt huhog.²¹ Az Éjszaka kocsiját két bagoly húzza,²² és a Babonaság allegorikus figuráját is bagoly kíséri (9. ábra).

9. ábra: Babonaság, Ripa *Iconologia* című művének 1644-es kiadásából.²³

Ugyancsak a madár éjszakai életmódjára alapozva a „hiú remény” megtestesítője is lehet, amely sötétben repül, „híján a fénynek”, valamint

mazó további logók: <https://1000logos.net/most-famous-logos-with-an-owl/>.

Utolsó megtekintés: 2023. 11. 15.

¹⁹ Ov. *Met.* 5, 550.

²⁰ Verg. *Aen.* 4, 462–463.

²¹ RIPA (1997: 231).

²² RIPA (1997: 89).

²³ https://nl.wikisource.org/wiki/Pagina:Iconologia_of_Uytbeeldinghen_des_Verstants_Cesare_Ripa_1644.djvu/82. Utolsó megtekintés: 2023. 11. 25.

„hazugságok, álmok, képzelgések, hiú és üres találgatások” veszik körül.²⁴ Ezt a negatív bagoly-szimbolikát követi Francisco Goya *Caprichos* rézkarc-sorozatának (1797–1799) több kompozíciója is. Ugyanez a motívum köszön vissza Csokonai Vitéz Mihály 1794-es *Konstancinápoly* című versében: „Denevér babona! Bagoly vakbuzgóság!” Ezen túl, általános értelemben, az igazságtalan, kegyetlen korszak jelzőjévé teszi: „bagoly világ”. A bagoly negatív jelentései is rendelkeznek ikonográfiarendszer-tani besorolással.²⁵

De vajon nem ürülnek-e ki az ókor óta ismétlődő tartalmak, jelentések a pusztá ismételtetések és sztereotípiák következtében? Nem veszít-e erejéből a jelkép az átvételek láncolatában, vajon gazdagodhat-e egyéni meglátással, konnotációval a bagoly? További példáimmal erre keresem a választ, a fentebb bemutatott hagyományos jelentések újabb, 19–20. századi példái után kutatva.

A bagoly éjszakai ragadozó volta, ahogyan láthattuk, negatív jelentéseket is indukál, mégis találunk olyan asszociációt, amely ezt a tulajdonságot egyértelműen pozitív értelemben használja. A bagoly hagyományos bölcsesség-jelentését Hegel az alkonnyal, a nap lezáruló időszakával kapcsolja egybe, ezáltal jogfilozófiai művének előszavában részben új összefüggésben említi az Athénéhez/Minervához kötődő bagoly-attribútumot. Mint írja, a megfelelő rálátás, a bölcsesség csak akkor érvényesülhet, „miután a valóság befejezte alakulásának folyamatát és elkészült”, azaz „Minerva baglya csak a beálló alkonnyal kezdi meg röptét”.²⁶

A magyar költészet gazdag példatára az antik és keresztény gyökerű európai irodalmi hagyományoknak, beleértve az állatszimbolikát, ezen belül a bagoly jelentéseit is, ahogyan ezt a fentebbi Csokonai-idézet is jelzi. Emellett – az antik irodalomban is megjelenő – néphit szintén ihlető forrása a bagoly negatív értelmezéseinek költőinknél. A halált közvetlenül megelőző jelek között szerepel: „Ha a kuvik, bagoly, halál-

²⁴ RIPA (1997: 555–556).

²⁵ [https://iconclass.org/13B47\(OWL\)](https://iconclass.org/13B47(OWL)). Utolsó megtekintés: 2023. 11. 15.

²⁶ HEGEL (1971: 23). A Hegel-idézzel összefüggésben, az Amerikai Hegel Társaság 1969 óta megjelenő szakmai lapjának címe: *The Owl of Minerva*. <https://www.pdcnet.org/owl>. Utolsó megtekintés: 2023. 11. 15.

madár, táltosmadár száll el az ablak előtt és rikolt, vagy a háztetőre száll, kuvikol: a házbeli halálát jelenti.”²⁷ A „rémes hirnök”-szerepet Tompa Mihály *Kuvik* című költeménye példázza, amelynek záró sora így hangzik: „A bus halálmadár kiált: / Kuvik, Kuvik...!”. Arany János *Tengerihántás* című balladájában a temetőben megszólaló kuvik hangja az árva, majd elhagyott leányanya tragikus halálának kísérteties mentója.

Tuba Ferkó hazakerült sokára,
Dalos Esztit hallja szegényt, hogy jára;
Ki-kimén a temetőbe
Rossz időbe’, jó időbe’:
– Kuvikol már, az ebanya! –
„Itt nyugosznak, fagyos földbe.”

Herman Ottó ennek a népi babonának etológiai magyarázatot is ad: „ez a kis bagoly rendkívül szereti a magyar temető fejfáit, amelyekről jól ráleshet a prédára.”²⁸

A 20. századi magyar költészetből is kiemelhető néhány olyan példa, amely a bagolyhoz kötődő hagyományokat hiteles élményeken alapuló, és ezáltal a jelentést aktualizáló, felfrissítő alkotásokban interpretálja, vagy akár új megvilágításba is helyezi a tradicionális jelentéseket. Weöres Sándor *Az éjszaka csodái*, „az alvók karneválját” megéneklő művében is szerepelteti: „nagyfülü bagoly őrzi az álmot, / mint kinn ezt az éjszakát”. Valamint késői költészetében önálló verset is szentel az éji madárnak, amely a természetes, „meghitt elmúlás” szelíd, „nem olyan ijesztő” jele, szembeállítva a zaklatott, zajos városi élettel, a nappallal.

A bagoly

Amikor beburkol
éj s nyugalom
és a baglyot hallom
a kertfalon:
nem olyan ijesztő
már a halál,

²⁷ KUNT (1990: 73).

²⁸ HERMAN (1983: 120).

mint a nap észvesztő
forgatagán.

A város élete
távol dobol,
erdei csendembe
is behatol,
ezer utca folyvást
zajjal teli,
a meghitt elmúlást
nem ismeri.

A „halálmadár” jelentésváltozáson megy át, Weöres számára a bagoly hangja az éjszakai nyugalom hangulatának eleme, amely ezáltal az elmúlás képzetét is természetessé szelídíti.

Szabó Lőrinc Lóci-verseinek egyikében, *A Bagoly* című költeményben a gyermeki fantázia „mindenhatóját” testesíti meg a madár, szinte totemmé magasztosulva. A bagoly fetiszizált, „nagy kerek szemüvege” jelzi, hogy az apa dominál ebben a felsőbb hatalom-képzetben, amelynek szerepébe bújva a kislány egy régi, nagy szemüvegben, „bagolyként” pózol:

Épp rád néz! szemüvege is van!
Itt a bagoly!... – Elhallgatott,
s én láttam, hogy csakugyan ott van,
a szemüveges alakot:

láttam Lócit átszellemülten,
ahogy benézett, komolyan
és gőgösen, mint aki érzi,
hogy rettentő szerepe van:
[...]
s szemében ragyogott az isten,
aki a lelkében lakott.”

A baglyoknak az állatmesékben is megtalálható a részben hagyományos, részben a hagyományt karikírozó jelentése. Aiszóposz/Esopus állatmeséiben is szerepel, lehet a bölcsesség megtestesítője (*A bagoly és a*

madarak),²⁹ valamint ravasz vadász, aki a nyugalját ciripelésével zavaró tücsköt csapdába csalja (*A bagoly és a tücsök*).³⁰ Az Alan Alexander Milne *Micimackó* című meseregényében szereplő Bagoly az állatszereplők egyike, anekdotáival, okoskodó tanácsaival inkább a tudálékosság, semmint a bölcsesség megtestesítője. Legalább ennyire közismert Hedvig, a hóbagoly J. K. Rowling varázslóvilágából. Hedvig egyfajta iskolai kellékként kerül a főhőshöz, Harry Potterhez, a tanévekben a roxfordi bagolyház lakója, a nyári szünetekben pedig a roxfordi kötődés megtestesítője a főhős számára, emellett bagolypostásként Harrynek a barátaival való kapcsolattartást biztosítja. A hóbagoly halála, a Harryt támadó gonosz varázslók támadásakor, a *Harry Potter és a Halál ereklyéi* című kötet 4. részének egyik tragikus epizódja.

Magyar vonatkozásban kiemelhető Dr. Bubó figurája, Romhányi József és Nepp József *Kérem a következőt!* című, 1973–1983 között készített, elsősorban felnőtteknek szóló szatirikus rajzfilm- és mesesorozatának és könyvének főszereplője.³¹ Dr. Bubó a lelki és társadalmi jellegű problémák félreértésének és félrekezelésének orvosa, ezért „bölcsessége” valójában mindig humoros végkifejletet eredményez. Romhányi *Szamárfül* című groteszk állatvers-kötetének nyitó darabja is a bagolyhoz kötődő „bölc” sztereotípiá ellenében a bölcsesség látszólagosságát, az ostobák véletlenszerű ráhibázásának tanulságát szedi rímbe.

A bölcs bagoly

A tudós bagolyné tojt egy kis utódot,
de az nem lett okos, sőt inkább ütődött.

Atyja a nagyhírű egyetemi dékán
sokat bosszankodott lüke ivadékán.

Hosszan unszolta:

– Magolj,

fiam, bagoly!

Hiába korholta, intette,

kölkét ez csak untatta.

Utálta az egyetemet,

²⁹ ESOPUS (2021: 153).

³⁰ MARKÓ (1906: 102–103).

³¹ ROMHÁNYI (2021).

órák alatt legyet evett.

Nem csoda hát, hogy a halálmadár-vizsgán
csak ücsörgött és pislogott pislán.

– Huss!

Rivallt rá az elnök akadémikus.

– Szálljon egy házra,
és borítsa gyászba!

– Jó! – mondta a buta bagoly, holott azt sem tudta, miből lesz a halott.

Rászállott a legelső viskóra,

és ott csücsült bóbiskolva.

Jobbat nem talál, ki mindent végigpásztáz,
mert ez volt a temetői gyásház.

Így lett a nagyerdő legostobább baglya,
a Huhogányos Akadémia tagja.

Szilágyi Ákos *Baglyok könyve* című verseskötete a szerző meghatározása szerint „politikai paródia”, a satirikus állatmese hagyományait folytatva. A szerző hangsúlyozza, hogy a bagolyhoz eredetileg is nagyon különböző, akár ellentétes jelentések kapcsolódtak már a mitológiai hagyományban is. Az ő verseiben pedig a bagoly negatív konnotációi dominálnak: „A *Baglyok Könyve* végső soron a satirikus-groteszk antiutópia műfaji vonalát folytatja: a démonikus-kísérteties madárvilágban, ebben az ellenvilágban a türannusz-vezérként fellépő bagoly és a farmakosz, vagyis az örök áldozat, a bűnbak-veréb viszonyára egyszerűsödik minden.”³²

Összefoglalásként megállapítható, hogy a bagolyhoz a hagyományos jelentésekkel összefüggő, új megközelítésű értelmezések is kapcsolódnak, tág teret nyújtva ezzel az állatszimbolika témájú kutatásoknak, amelyhez kiindulópontul szolgál az *Állatszimbólumtár*. Az SZTE JGYPK belső udvarának platánfáin évek óta rendszeresen költő erdei fülesbaglyok fiókaí pedig ösztönzést nyújthatnak ezeknek a különleges madaraknak a megkedveléséhez, megismeréséhez (10. ábra).

³² BORBÉLY (2013: 47).

10. ábra: Bagolyfiókák az SZTE JGYPK udvarán.³³

Források

- ARANY 1978 ARANY J., *Összes költeményei*, Budapest, 1978.
- CSOKONAI 1981 CSOKONAI VITÉZ M., *Minden munkája. Versek*, Budapest, 1981.
- ESOPUS 2021 ESOPUS, *Meséi*, Budapest, 2021.
- HEGEL 1971 SZEMERE S. (ford.), G. W. F. Hegel: *A jogfilozófia alapvonalai vagy a természetjog és államtudomány vázlatja*, Budapest, 1971.
- HOMÉROSZ 1981 DEVECSERI G. (ford.), *Homéroszi himnuszok*, Budapest, 1981.
- MILNE 1979 KARINTHY F. (ford.), A. A. Milne: *Micimackó*, Budapest, 1979.
- MARKÓ 1906 MARKÓ L., *Ezópusi mesék*, Budapest, 1906.
- OVIDIUS 1982 DEVECSERI G. (ford.), *Ovidius: Átváltozások*, Budapest, 1982.
- PLUTARKHOSZ 2001 MÁTHÉ E. (ford.), *Plutarkhosz: Párhuzamos életrajzok I.*, Budapest, 2001.
- RIPA 1997 C. RIPA, *Iconologia*, Budapest, 1997.
- ROMHÁNYI 1983 ROMHÁNYI J., *Szamárfül*, Budapest, 1983.
- ROMHÁNYI 2021 ROMHÁNYI J., *Doktor Bubó*, Budapest, 2021.
- ROWLING 2008 J. K. ROWLING, *Harry Potter és a Halál ereklyéi*, Budapest, 2008.
- SZABÓ 1936 SZABÓ L., *Különbéke*, Budapest, 1936.
- SZILÁGYI 2013 SZILÁGYI Á., *Baglyok könyve*, Pozsony, 2013.
- TOMPA 1994 TOMPA M., *Összes Költeményei I–II.*, Budapest, 1994.
- VERGILIUS 1984 LAKATOS I. (ford.), *Vergilius összes művei*, Budapest, 1984.
- WEÖRES 1980 WEÖRES S., *Ének a határtalanról*, Budapest, 1980.

³³ <https://www.facebook.com/interaktiv.tudastar>. Utolsó megtekintés: 2023. 12. 10.

Felhasznált irodalom

- BORBÉLY 2013 *Borbély Szilárd kérdezte Szilágyi Ákost – Ad notam: Baglyok könyve, A Vörös Postakocsi, 7 (2013/1–4), 45–47.*
<https://www.avorospostakocsi.hu/wp-content/uploads/2016/01/nyomtatott-2013.pdf>.
- HERMAN 1983 HERMAN O., *Arany, Tompa, Petőfi és a népköltés madárvilága*, Budapest, 1983.
- IRMSCHER 1993 J. IRMSCHER, *Antik lexikon*, Budapest, 1993.
- KELLY–WHELAN 2022
 S. KELLY – E. WHELAN, *The Owl of Athena: Symbol of Wisdom*, 2022.
<https://classicalwisdom.com/culture/the-owl-of-athena-symbol-of-wisdom/>.
- KIRIGIN 2020 B. KIRIGIN, *Owl skyphoi around the Adriatic*, in: N. Sekunda (ed.), *Wonders Lost and Found: A Celebration of the Archaeological Work of Professor Michael Vickers*, 2020, 58–69.
<https://doi.org/10.2307/j.ctvx5w97m.9>
- KRAAY 1956 C. M. KRAAY, *Archaic Owls of Athens: Classification and Chronology*, *The Numismatic Chronicle and Journal of the Royal Numismatic Society*, 16 (1956), 43–68.
- KUNT 1990 KUNT E., *Temetkezési szokások*, in: Dömötör T. (főszerk.), *Népszokás, néphit, népi vallásosság*, Budapest, 1990, 67–101.
- TRENCSENYI-WALDAPFEL 1983
 TRENCSENYI-WALDAPFEL I., *Mitológia*, Budapest, 1983.
- VÍGH 2019 VÍGH É. (szerk.), *Állatszimbólumtár*, Budapest, 2019.
- WATSON 1999 M. WATSON, *The owls of Athena: some comments on owl-skyphoi and their iconography*, *Art Bulletin of the National Gallery of Victoria*, 39 (1999), <https://www.ngv.vic.gov.au/essay/the-owls-of-athena-some-comments-on-owl-skyphoi-and-their-iconography/>.

The Bird of Wisdom and Night

The theme of this paper is the owl, the main animal symbol of wisdom. This bird is associated with meanings that have been handed down in European culture since antiquity and are explained in the Owl article in the Encyclopedia of Animal Symbols. The basic characteristic of European traditional symbols is that they vary the meanings recorded in the texts and images of ancient and Judeo-Christian cultures and add new and new formulations. As the article shows, the predatory owl species, which is nocturnal, can have both positive and negative connotations. It can be an attribute of Pallas Athena/Minerva, an animal symbol of wisdom and science, or a foreboding, terrifying symbol of night and darkness. All this is supported and illustrated by a series of literary works, emblem books, treatises, miniatures, graphics, and paintings. In my paper, as a further reflection, I will illustrate the traditional mean-

ings presented in the Encyclopedia of Animal Symbols with new examples, and then I will highlight some works of 20th-century Hungarian poetry in search of an answer to the question of whether new content elements appear in these works beyond the traditional meanings of the owl.

Keywords: owl symbol, wisdom, night, traditional and new meanings

SZÖRÉNYI LÁSZLÓ

Petrarcától Szilviig, avagy utazás a bőrpalást körül

A tanulmány azt a költői levelet vizsgálja, amelyet Fábán Gábor (1795–1877), Aradon dolgozó fiatal jogász, költő és műfordító, Vörösmarty egyik legjobb barátja írt Vörösmartyhoz, 1827 elején. A levél fő állítása az, hogy Vörösmarty már addig írott műveivel (pl. Zalán futása c. eposzával) és az utána következő nagyeposzi terve már megjelent vagy készülő darabjaival (pl. Hábador), valamint szerelmi-filozófiai lírájával olyan magaslatokra emelte a magyar nyelvű költészetet, hogy az méltán dicsekedhetik azzal, hogy már azonos rangú a Homérosz által alapított görög, vagy az Osszián által alapított kelta költészettel. A „moderneket” közül csak Petrarca teljesítményével méri össze, de ő Vörösmarty lírai műveit könnyedebbnak és bölcsőbbnek tartja az olasz költő szerelmi-életbölcseleti műveinél (Canzoniere és Triumpho). Tanulmányomban azt mutatom be, hogy erre a rangsorolásra a legnagyobb hatást a Fábán által 1823-ban magyarra lefordított perzsa költő, Háfiz lírai-misztikus lírája gyakorolta, valamint Cesarotti véleménye a kiüresedettnek tartott petrarkizmusról.

Kulcsszavak: Vörösmarty Mihály, Fábán Gábor, levelezés, Petrarca, Háfiz

Fábán Gábor egyike volt azon kevés irodalmárnak, aki igazán belső, bizalmas barátja volt és maradt Vörösmarty Mihálynak. Ezt a pusztátényt minden valamirevaló, Vörösmartyról szóló tanulmány természetesen emlegeti, annál kevesebben vannak azok, akik magáról Fábánról és az ő műveiről érdemlegesen írtak. Máig talán a legtöbb érdemleges megállapítást a teljes, háromkötetes „Osian”-fordításáról Heinrich Gusztáv tette 1903-ban,¹ és csatolta a szövegválogatásába bevett részletek elé az író életrajzát. Teljesen jogos az a megjegyzése és az a szándéka, hogy ki kellene adni minél előbb a teljes szöveget is. Mindaddig azonban erre nem került sor – legalábbis nyomtatott formában –, noha megérdemelte volna. Szerencsére az Osztrák Nemzeti Könyvtár 2012 novemberében

¹ OSSIAN (1903).

felrakta a Google Booksra,² akárcsak Fábían korábbi művét, a Háfizfordítást.³ Teljesen egyetértek ezért Gere Zsolttal, aki felismerte, hogy Vörösmarty mélyebb megértéshez nélkülözhetetlen Fábían Aradon található iratainak a megismerése, hozzá is látott, de rajta kívül álló okokból – eddig legalábbis – munkáját nem tudta folytatni és befejezni.⁴ Ugyanígy biztatnám Weiner Sennyey Tibort is, aki pár éve megjelent egyik tanulmányában⁵ igen erős érvekkel igazolja nem csupán Fábían nélkülözhetetlen szerepét Vörösmarty pályájának alakításában, hanem meggyőzően mutatja be Fábían saját maga által alkotott klasszikus fordításainak szépségét és maradandóságát is. És persze egy pillanatig sem szabad elfeledkeznünk arról, hogy Vörösmarty az elkészült eposzt, a *Zalán futását* véleményezésre – még természetesen a javításokra is lehetőséget adó kéziratban – magának Fábiónak küldte el! És Fábían volt az, aki javasolta, hogy írjon hozzá egy ossziános előhangot, Vörösmarty pedig megfogadta barátja tanácsát, és megírta azt az eposzkezdetet, amely se nem homéroszi, se nem vergiliusi, hanem ossziános, és amelyet még ma is mindig minden kritikus vagy irodalomtörténész a legszívesebben idéz: „Régi dicsőségünk [...]”.⁶

Noha Fábían rengeteg, Vörösmartyhoz írott levele vagy lappang, vagy elpusztult, de szerencsére néhány megmaradt. Az egyikük ráadá-

² <https://books.google.hu/books?id=MAVUAAAACAAJ>

<https://books.google.hu/books?id=OQVUAAAACAAJ>

<https://books.google.hu/books?id=SQVUAAAACAAJ>. Utolsó megtekintés: 2024. 01. 12.

³ HAFIZ (1824). <https://books.google.hu/books?id=4gpeAAAACAAJ>. Utolsó megtekintés: 2024. 01. 12.

⁴ GERE (2013: 105). Vö. PÁVAI (2001: 136–138).

⁵ WEINER SENNYEY (2016). <https://www.irodalmijelen.hu/2016-jan-22-0856/weiner-sennyey-tibor-magyar-osszian>. Utolsó megtekintés: 2024. 01. 12.

⁶ Vö. TAXNER-TÓTH (1987). Megjegyzendő, hogy megérné a fáradságot, hogy valaki egyszer úgy nézze végig a *Zalán futásának* a szövegét, hogy ellenőrizze és kiegészítse azokat az egybeeséseket Fábían fordításával, amelyeket egyszer már igen alapos, de sajnos csak posztumusz formában megjelent doktori disszertációjában elvégzett ifj. KISS Ferenc. Ld. KISS (1931). Ugyanis a kritikai kiadás általában hivatkozik magára a disszertációra, de nem helyezi a megfelelő sorok magyarázatához a KISS Ferenc által megtalált parallel helyeket. Az indoklás így hangzik: „Csupán utalva Kiss Ferenc Vörösmarty és Osszián [sic!] c. munkájára, mellőztük az ossziáni stílussal való egyezéseket, különösen a hasonlatokat, jelzőket. Ld. VÖRÖSMARTY (1963: 385).

sul verses levél, amelynek teljes szövegű nyomtatott kiadása csak egy van, tudniillik a kritikai kiadás 17. kötetében, létezik továbbá néhány rövidített szöveggözlése is,⁷ de a levélnek főleg a bevezetőjét és a középső részét feltétlenül egészében kell olvasnunk, különben a belé rejtett enigmatikus fordulatok érthetetlenek.

Gábor Vörösmarty Mihályhoz Arad. 4^{ik} Február. 1827.

Vörösmarty Mihály Barátomhoz.

Ad Notam: Kicsoda engemet felköltött álomból?

Barátom! ki a' szép Tündérek völgyéből
Ujj **Zrinyi'** képében túntél nékem elől,
Ne csudáld, ha ezért én is jó kedvemből
Az ő kucsmájával köszöntelek itt föl. –

⁷ Ezek közül a legutolsó LUKÁCSY Sándor posztumusz módon megjelentetett szövegyűjteménye Vörösmartyról, KÓSZEGHY Péter előszavával. LUKÁCSY (2003). Megjegyzendő, hogy sajnos ebből a kiadásból hiányzik MÉSZÖLY Miklósnak az az esszéje, amelyet eredetileg előszó gyanánt írt a Magyar Tallózó című könyvsorozat Vörösmarty-kötetébe a LUKÁCSY által készített kötethez. Ti. a Magvető Kiadó igazgatója, Kardos György 1978-ban egyszerre csak észhez tért, és rájött arra, hogy Mészöly és a sorozat három másik szerkesztője (FOGARASSY Miklós, LUKÁCSY Sándor és jómagam) nemhogy szocialista meggyőződésű elemek volnának, hanem ők alkotják a „négyek bandáját”. LUKÁCSY erre természetesen visszavette a Vörösmarty-kötetet, MÉSZÖLY pedig csak később, a Szépirodalmi Kiadónál, 1980-ban tudta megjelentetni az eredeti előszót *A Rom* címen. Ma is érdemes belőle idéznünk, Vörösmartyról: „A rejtett-személyes eltitkolása egyébként alkati adottság is volt nála. A költő öccse, János írja Csajághy Laurának az egyik levelében: »Már második grammatista korában falakra, kis darab papírokra irkált verseket, de azokat azonnal le is törülte, hogy olvashatók ne legyenek. Sokszor, már nagyobb korában nagyobb papirosokra írt, és azokat labdázásnál szavalgatta. Játsszótársai kérték, hogy olvasná el nekik, vagy adná nekik olvasni, visszaadnák, de azt nem tette soha. Történt, hogy lefoglák, hogy majd erővel kiveszik zsebéből vagy kezéből. Minden erejét megfeszítette, és addig küzdött, míg tőlük szabadult, és eltépte írását oly kis darabokra, hogy abból senki sem olvashatott.« Mindez izgalmas adalék, mégsem szabad túlértékelnünk. Csupán élményszerűbbé, valóságosabbá teheti azt a kevésbé „kibeszélt” tényt, hogy olyan irodalmat élünk és írunk, ahol a „szolgáltatnak” tettenérhetően öncsonkító vetülete is van. S ezzel érdemes szembenéznünk, ha túl akarunk lépni a tegnapi és holnapi „kocsmán”.” MÉSZÖLY (1980: 28).

*

Láttam Aurórárt hajnali fényjében,
 Gyémánttal, rubinttal rakva az ölében,
 'S' neved' ragyogtatva azok' közepében
 Jönni fel ez évnek egére nagy dücsben!

Láttam! – 's e' látásra úgy elkevélyedtem,
 Hogy magamban egy más' Napóleon lettem,
 Ki a' fél világot talpam alá szegtem,
 'S felette Nemzeti göggel így kérkedtem:

„No népek – régiek! maiak! szálljatok,
 Miben van a' Magyar hátrább ti nálatok?
 Illy dicső hajnalra hányan virradtatok?
 Szebben, jobban, mikor szálltatok 's irtatok? –

Tisztelet a' szűrben danoló **Homér**nak,
 Az, Ossiánnak, a' királyfi Lantosnak:
 De Görög és Celta vélek ki nem fognak;
 Zalán és Homonna nagyobbbat mutatnak. –

Költőivel Róma hasztalan áll elő;
 Eredeti fényjel soha sem díszlék ő,
 A' mije van, lopta, 's rajt' csak a' reszelő
 Illeti őt, nem a' teremtői erő. –

Ám nézze az Olasz mint egy szent bálványját,
 A' Petrarca' verssel béirtt bőr palástját:
 Annál Vörösmartÿ fehér kaputrokját
 Nagyobb poétai szent pára járta ált.

Az *Ő Földi menyje*, és az egy *Kérelme*
 Többet ér, mint minden Olasz-földi elme,
 Többet, mint az, a' mit Petrarca *Ő Kelme*
 Élven Laurájához égbe felcepele. –

A' francia a' mit mutathat, csekéllység;
 Neki jó költője talán egysem volt még;

De maga sem bánja, mert az neki elég,
Ha módi-költésben övé az elsőség. –

Az ánglus talán még pissenhetne egyet;
Mert ő nála sok szép elme születetett;
De döcögős nyelve minden kecsét elvett
Abból, a' mit a' Lant' számára természetett.

Mert Uraim! Szükség azt is megjegyezni,
Hogy nem csak a' nótát illő tekinteni;
A' hegedűnek is olyyannak kell lenni,
A' min azt szép hangon el lehessen húzni.

Mert ha ez recsegő, rozzantt, ütött-kopott:
A' művész a' Thémán hasztalan dolgozott,
Értte nem kap a' vájtt fülüektől tapsot,
'S szép nótájába a' mennykő belé csapott!

Azért Német-Sógor! neked jobb hallgatnod,
És nótáddal, hová tetszik, oda bujnod;
Mert éktelen szódra ha te szádat nyitod,
Önnön hallgatóid' el magad bujtatod.

Rettenetes a' te legédesb beszéded!
Te azzal a' fülek' dobjait bevered,
A' testet rázkódó hideggel elleped,
Görcsn'cs' fölött vízszintes vonal
e, hasfájással, mindennel bünteted.

Ismérem költőid', kik kevélyé tettek,
Kikben a' mély elme 's nagy ész hirdettettek:
Ám legyen szép a' liszt, a' miből sütöttek:
De sótlan keletlen lepénnyel fizettek. –

Azomban, megadom becsét kinek kinek,
Németnek, Olasznak, Francznak, 's akárkinek:
De azt megkívánom, ne hetvenkedjenek
Magyar fölött többé – mint eddig tettek.

Ne ám! de sőt inkább térdet görbesszenek,
 Ha mi Aurorát mutatunk ellenek;
 Mert ebben olly költők zengnek, hogy mellettük
 Ők szégyenletekben mind megdermedhetnek.

Ha Vörösmartýnak és Kisfaludynak
 Nevét hallják, avagy Horvátnak, Bajzának,
 Kölcseynek 's Aurora' egyéb bajnokinak:
 Akkor ők mind arczal földre boruljanak.

Mert mint az Attila-, Arpád- 's több idvezültt
 Hős nevekből bajnok-elsőségünk ki sült:
 Ugy e' nevekben az ő tőlök nem becsültt
 Magyar míveltségnek lelke megdicsóült."

*

Imigy gondolkodám, látván Aurorát.
 Tölték 's ujra töltök vele sok szép órát,
 A' minél külömbet Pesti fársáng sem ad
 Azoknak, kik ottan járnak kalamajkát.

Vegyétek érette buzgó hálámat, Ti!
 Kiknek homlokát a' repkény ékesíti.
 Hiszem, ha kérésem' az ég tellyesíti,
 Markotokat minden sorért arany üti. –

Vedd e' leveletem arra is válaszul,
 Mellyet te a' minap küldél kóstolóúl,
 Rövid volt az – vigyázz! – sorod nagyon ritkul, –
 Ki ne felejts egyszer barátid' számábú!!

Rózsa Doktor, kivel gyűjtöm a' pénzedet,
 Holnap, mondta, hogy áltadja a' mit szedett.
 Ő rá vess, hogy ez a' dolog így elkésett;
 Sokat jár ő – én is; gyér az öszvejövet.

Az Auróráknak árrát jövő héten
 Felküldjük, 's akkor a' te pénzed is mégyen.

Az én felmentemből nem tudom, mi léssen;
Pénzt várok, ha kaptam: akkor az út készen.

Addig érdd be ezzel, a' mit itten irtam;
És ha verseimet garázdán gyártottam –
Meg ne ítélj; rajtok nem sokat rágódtam,
A' mint pennámra jött – azon mod' felraktam.

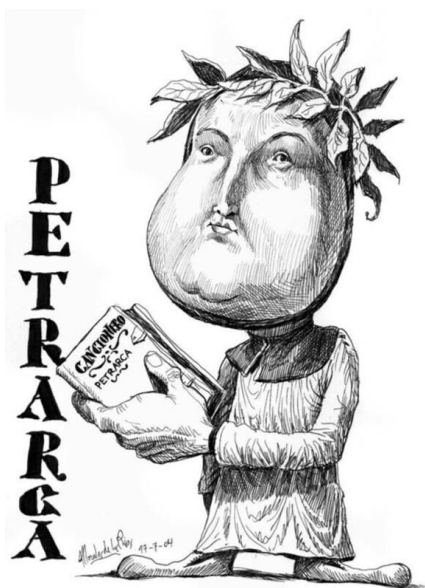
Azért megértesz te ebből is engemet;
Látod, hogy kedvelem minden betűidet,
A' mi hiszem arra fog birni tégedet,
Hogy válaszoddal felvidítsad szívemet.”⁸

Megjegyzendő, hogy Fábíán még ugyanaznap, február negyedikén az *Aurora* szerkesztőjének, Kisfaludy Károlynak is írt egy levelet, amelyben immár tárgyilagosabb modort választván, de továbbra is magasztalja Vörösmartyt, és mindazokat, akik szerinte valóságos remekművel szerepelnek ebben a számban, azaz az *Aurora* hatodik évfolyamának első darabjában.⁹ Valóságos gyémántoknak nevezi, sőt ritka nagyságú gyémántoknak, a folyóiratszám közleményeinek nagyobb részét, amely végleg bizonyítja, hogy a magyar irodalom felemelkedett a tökéletesség fokára. Először az epikus műveket értékeli; amelyek szerinte külön-külön is megérdemelnének akár egy könyvterjedelmű elemzést. Ilyen Vörösmarty *A Homonna völgye* című szövege, amelyben felemelkedik Ossziánhoz; a *Tündérvölgyben* pedig Zrínyihez. Horváth Endre (*A' Sziszeki győzedelem*) lucanus-i értékkel bír; a Kölcsey-féle *A' csákányi gyermek* pedig egyenesen a középkori trubadúrköltészetet idézi. A címzett Kisfaludy drámáját pedig Shakespeare-rel hozza kapcsolatba. A továbbiakban rátér a lírára is, ahol: „Vörösmarty és Bajza *Lyricon*jaiban Petrarcát szemlélem előttem máj csinos szabású magyar köntösben dicsőségesen feltűnni”.¹⁰

⁸ VÖRÖSMARTY (1965: 162–165). A versben szereplő 'kalamajka' szó természetesen azonos a 'kolomejka' nevű kárpátaljai ruszin táncdal.

⁹ A levél szövegét ld. TAXNER-TÓTH (1987: 66–67).

¹⁰ TAXNER-TÓTH (1987: 67).

1. ábra: Pablo Morales de los Ríos (1979-) spanyol grafikus és filmes karikatúrája a „bőrpalástos és csuklyás” Petrarcáról

Itt volnánk tehát az egyetlen nem ókori és nem is középkori költőnél, akit Fábíán méltónak talál arra, hogy név szerint összehasonlítsa őket Vörösmartyval. Érdekes módon Homérosznak ugyanúgy a felsőruházatát tartja jellemzőnek, amelyet érdemes megemlíteni, vagyis a szűrt: ezzel természetesen arra utal, hogy a kor a maga pre-romantikus költői értékskálájában Homéroszt népköltőnek tartotta, esetleg énekes koldus-költőnek, aki mellé forradalmi módon hirtelen felnőtt a királyfinak, azaz minimum királyi palástot hordó személynek elképzelhető, azaz nem paraszti költő, a kelta Osszián. Tehát – míg a rómaiak, úgy látszik,

se szőni, se varrni nem tudtak még rongyot se, hanem csak reszelgettek elődeik ruhatárát –, Petrarca is megérdemli, hogy ruhástul szerepeljen. De nem ám akármilyenben, hanem bőrpalástban, amely egyrészt megfelel a középkori karmelita rend viseletének, a ruhára ráírt versek pedig a karmelita csuhán kötelező hét fekete csíknak felelnek meg.¹¹ Tehát Fábíán tréfálkozva azért használhatja a bőrpalástos jelzőt Petrarcára, mert a költő majdnem mindegyik fentmaradt korabeli vagy későbbi ábrázolása olyan papi öltözetben szerepelteti, amelynek színe általában barna vagy ahhoz hasonló, és csuklyája is van, és egyébként is, egy felvilágosult református szívesen viccelődött felekezeti köztük.

¹¹ Ruházatuk különbözött az európai szerzetesi viselettől, különösen az Illés próféta emlékét őrző, kecskebőrből készült bőrköpenyűk keltett megütközést. A karmeliták rendi ruházatához fehér pallium és kapucínium tartozik, amelyeket nagy ünnepeken viselnek. Ennek őse a bőrpalást, fehér-fekete foltokkal, amely később hét fekete csíkra egyszerűsödött. Európában ezzel feltűnést keltettek, csúfolták is őket: zebra, csíkos, stb. Nem sokkal később egyik káptalanuk szüntette meg a csíkok használatát. Vö. ELMER (2003: 7).

Ám nemcsak az a szép a dologban, hogy a sült paraszt Homérosz és a levitézlett királyfi után immár egy klerikális elemmel is gazdagodott a világirodalomnak az a része, amelyet egyáltalán érdemes Vörösmartyval összehasonlítani, hanem az is, hogy a zebracsíkokból verssorok lettek. Ennyit sejtet, egyúttal ezzel nevelteti barátját a levélíró, ám van a dolognak nagyon komoly része is, mégpedig az, hogy a Pesten élő jelenkori költő divatszerűen öltöző kaputrokkjában (amely egyébként hátulról tökéletesen úgy néz ki, mintha papi öltözék volna) könnyedebben és nagyobb kínlódás nélkül alkot szerelmi verset, mint Petrarca, de mégis ugyanúgy egyesíti az általa verseiben teremtett szeretett nő mint szerelmi jelkép, az elérhetetlenséget és az örökkévalóságot, vagyis a mégiscsak létrejövő egyesülés lehetőségét, mint Petrarca tette a maga Laurájával.

Fábián Gábor tudott olaszul, akárcsak Vörösmarty. Tehát igazán tudta mérlegelni Petrarca világirodalmi nagyságát, egyúttal azonban elkedvetlenítette a petrarkizmus hosszú-hosszú divatja, amely magában Itáliában, de az északibb országokban is csupán Osszián feltűnésével és óriási divatjával szűnt meg. Könnyen beláthatjuk ezt, ha figyelembe vesszük, hogy az Osszián-fordításán hosszú évekig dolgozó Fábián a saját fordításához írott gazdag jegyzetanyagban sokszor hivatkozik Cesarottira, Osszián olasz felfedezőjére és fordítójára.¹² Cesarotti például így ír: „Petrarca a legfinomabb érzelmű férfiú volt, nemeslelkű és becsületes, élesszemű, lángelme és tudós, képzelete a legnemesebb volt, olyan

2. ábra: Johann Christoph Erhard (1795–1822) német festő és grafikus rajza egy kaputrokkos férfiról

¹² SÁRKÖZY (1988). Petrarca 19. század eleji olasz átértékeléséről ld. QUONDAM (2004: 82–227). Különösen érdekes a könyv 106–107. lapjain Leopardi véleménye, aki bevallja, hogy semmi érdekeset nem talált Petrarcaiban! Érdekes még azt is figyelembe venni, hogy magában a német preromantikában és kora romantikában is élesen szembement egymással Petrarca felmagasztalása és lebecsülése, vö. HEINTZE (1968: 457–464).

egyedülállóan különös szerelem rabja, amely szerelem a lehető legritkább, és amely érzelmenek szinte nyoma sincsen a görög és latin írónál. Lefestette, hogy hogyan érez, és mit kell tennie azért, hogy ritka költői tehetségét szolgálja, és szenvedélye őt oda juttatta, hogy hihetővé tett olyan dolgokat is, amelyek a közvélekedés szerint képtelenségnek tünnek, és ezért az ő költészete olyan személyeket is vonzott, akik alig-alig álmodtak ennek a szenvedélynek a lehetőségéről, akik ezt sohasem próbálták, és ezért véleményem szerint ennél nagyobb dicséret nincs is.”

Ezek után hoz fel néhány példát a közelmúlt és az ő korának olasz szerzői közül, akik hiába próbálták Petrarca külsőségeivel elfedni a saját alkalmatlanságukat. Használ továbbá egy hasonlatot, amely mintha ötletet adott volna neki a Vörösmartyhoz írott verses levélben alkalmazott férfidivat elemzéshez: „Olyan ez a mondvacsinált költészet, mint ha valaki, közönséges ember bebújna egy istenség ruhájába, mintha például valaki Anakreónnak öltöznék, hogy Platónnal beszélgethessen. Ám csupán iskolás hidegségű, obskurus nyájjá válnak.”¹³

Ha komolyra fordítjuk a szót, akkor Fábián nem kevesebbet akar mondani, mint hogy az igazi szerelmet akarja költészetté magasztosítani Petrarca és Vörösmarty is, ám Petrarca – mondjuk így – nehezkesebb, Vörösmarty fölényesebb. A szerzetesi és a civil férfikabát összehasonlításakor ugyanis Fábián, aki az általa „perzsa Anakreónnak” tartott Háfiz fordítójaként, a számára elérhető Reviczky-féle latin fordításból, és más fordításokból hozzáférhető, válogatott perzsa költemények magyarításánál a „köpenyt”, „csuklyát” és a „kámzsát” mindig levettette Háfizzal, hogy a köpenytelenséget mutathassa be a valódi szerelmi és boros elragadtatás és élvezet jelképeként. Háfiz ugyanis igazolhatatlan, de elterjedt életrajzi hagyomány szerint nem udvari költő volt, hanem mohamedán, Korán-magyarázó szerzetes, és ezért a sirázi költő mindig köpenytelenül szerelmeskedett és kocsmázott.¹⁴ Mindenesetre Fábián,

¹³ CESAROTTI (1813: 22–23). (Saját fordítás).

¹⁴ Néhány példa: „Tenyeremre egy palack bort / Tégy, addig hadd igyam, mig / Kedvembe' rólam e' kék / Harát le nem hasítom. (IX. Ghazela) [„Hara” = barátcsuha, Arany János is használja a Toldi estéjében]; „Nem kell szívemnek a' szent / Hely, 's a' Hypócritának / Borzasztja őt harája./ Hol a' te templomod éj / Csapláros, oh hol a' szép / Kristály színű borocska? –” (XI. Ghazela); „E” borral öszvemocskolt / Harát Háfiz

forrásait követve így ír: „Némellyek azt is mondják felőle, hogy valami Szerzetes Rendbe is be lett volna avatva; a’ minthogy Írásából ez alkalmasint ki jön. Nem soká gyönyörködött azomban (sic!) a’ papos pályában, csakhamar harát, Koránt elszórván, mind a’ Tanítói székből, mind a’ Klastrombol (sic!) végképpen kilépett; ’s magát, mint Petrarca Vauclusbe (sic!), egy a’ Ruknabad’ partján lévő kies, leveles színbe félre vonulván, testestől, lelkestől poezisnak szentelte.”¹⁵

Lám, Petrarca nevét már abban az első könyvében is leírta Fábián, amelynek Vörösmarty a kötet végén található névsor szerint boldog előfizetője volt, sőt, megesküdhetünk arra, hogy el is olvasta. Nem lehet tehát véletlen, hogy itt most, ha ironikus formában is, ő az egyetlen modern, tehát nem ókori vagy középkori költő, akit név szerint is megemlíti a világirodalmi nagyságok közül. Most már csak azt kell tisztázni, hogy hol is találkozik ő abban a bizonyos bőrpalástban – ráadásul még életében – az akkor már meghalt és az égben tartózkodó Laurával. Azt mondhatjuk, hogy két műre is gondolhatott Fábián, illetve tisztában volt a kettő igen szoros összefüggésével. Az egyik nem egyéb, mint maga a *Daloskönyv*, azaz a *Canzoniere*, a másik pedig a latin című, de szintén olaszul írt *Triumph* (*Diadalmenetek*). Az utóbbi ti. legalább annyira, de talán még szorosabban végigkísérte Petrarca egész alkotói pályáját, mint a *Daloskönyv*. A modern szakirodalom segítségünkre siet, ugyanis van olyan mű, amelyben táblázatszerűen is nyomon követhető, hogy Petrarca

nem önként / Öltözte fel magára / Oh feddhetetlen éltű / Fő-Pap! bocsáss meg értte.” (XIII. Ghazela). Ld. HAFIZ (1824: 52; 59–60; 70). Vö. REVICZKY (2010: 497–515), HAFIZ (2018). Ez a perzsa-magyar kiadásban tartalmaz még Fábián-féle fordításokat is a későbbiek mellett. Ez a kötet például KÉPES Géza fordításaiban használja a „kék csuha” mellett a „kámzsa” kifejezést is, csak egy idézet: „A jámbor életű hol van, s borissza hol vagyok én? / Be távol estem azoktól! De így is jól vagyok én: / Utálom én a kolostort s csuhát, a képmutatón – / Mutasd meg nékem a kocsmát, hol tiszta bort kapok én!” (II. Ghazal) HAFIZ (1824: 54–55).

¹⁵ HAFIZ (1824: XIV–XV). Háfiz életéről és verseinek szó szerinti vagy misztikus (ti. a szúfi misztika szerinti) értelmezéséről vö. BODROGLIGETI András utószavát és jegyzetét KÉPES Géza fordításához: HAFIZ (1960: 63–97), továbbá SIMON Róbert bevezető tanulmányát (*A klasszikus perzsa költészet születése és alakulása*), életrajzi esszéit és jegyzetait a következő antológiában: SIMON (2002: 5–35), különösen Reviczkyról (24–25) és Fábiánról (25–26). Háfiz magyarországi recepciójáról ld. a következő tanulmányt: KÉPES (1976: 254–275).

életének utolsó szakaszában, halála előtti utolsó hónapjaiban (1373–1374), hogyan véglegesítette a *Diadalmeneteket*, illetve hogyan módosította a *Daloskönyv* végleges formájához a tematikailag összeilleszthető, az 1348 óta halott Laurával való találkozásokat megörökítő szonettjeit vagy más műfajú verseit.¹⁶ Tehát a végső változatban létrejön végre a rég várt találkozó, de úgy, hogy a költő saját halálára készülve tudja úgy meghatározni a gyász és a remény kettősségének jegyében létrejött verseket, hogy a látomásban feltűnő Laura – azaz az ő már mennyei boldogságot elnyert lelke – megnyugtatja a költőt, hogy tisztában volt a rá irányuló vágygal, de annak viszonzását kordában tartotta, hogy megőrizze mindkettőjük becsületét. És ily módon a *Diadalmenetekben*, a *Triumphus Eternitatis* (Az Örökkévalóság diadalmenete) című énekben, a 82–102. sorokban így tűnhet fel immár Laura, a boldog lelkek körében elsőnek¹⁷:

Ó, szerencsések mindazok a lelkek,
kik úton vannak, vagy lesznek az üdvbe,
melyről szólok, bármikor érik ezt meg.

S a legboldogabb, közülük kitűnve,
az, kit a Halál a természetesnél
jóval korábban küldött a körükbe!

Angyalfejek tűnnek fel, mindeneknél
tisztább gondolatok, méltóbb beszédek,
ami csak az ifjú szívekben elfér.

Mit az Idő, s a Halál összetépett,
az összes virágzóva lesz újra,
s látni, hogy Ámor rám mily köteléket
rakott, s rám mutat mindenki ujja:

„Ez volt, ki mindig, de mások
jókedvénél édesebb volt a bújja!”

És azt, kit még dalommal sírva áldok,
nagy ámulattal fogja észrevenni,
hogy mindnyájuk közt ő a legkiválóbb.

Mikor lesz ez, nem tudhatom: ha ennyi
hírt nem kapnak a leghűségesebbek,
a szent titokhoz ki tud közeledni?

¹⁶ Vö. FORNASIERO (2001), különösen (46–51) és (90–99).

¹⁷ PETRARCA (2007: 107–109).

Mindenesetre Fábián – ha talán mégsem olvasta a *Triumphit* – a *Daloskönyv* záró részében is megtalálhatta azokat a darabokat, amelyek a vágyakozás és a gyász kettősségét kiterjesztik a túlvilági találkozásra is, és éppen ez a találkozás az, amely elő tudja készíteni az egész *Daloskönyvet* záró Mária-himnuszt, amely végleges választ ad arra a „váltózásra”, amelyet Petrarca a legelső, vagyis a kötetnyitó szonettben megígért.¹⁸ Ez pedig azt jelenti, hogy Fábián jól ismerte fel a verses levélben is emlegetett *Földi menny* című versben a kulcsot Vörösmarty addig megírt műveihez, amely úgy látszik, egészen Martinkó tanulmányáig¹⁹ nem vált általánosan elfogadottá, akkor sem – természetesen –, hogyha a legjobb elemzők, mint Babits, Horváth János, Szerb Antal, Alszeghy Zsolt már közel jártak ennek a kulcsfontosságú versnek a kincseskamrát nyitó varázskulcs-használatához. A közel-múlt terméséből is ki kell emelnünk két tanulmányt, amelyek követik Martinkó úttörését: az egyik Zentai Mária tanulmánya, amely megoldja a korábban sokak által értetlenül kezelt egységét a hóseposzi és az elégikus stílusnak,²⁰ a másik Szajbély Mihályé, aki igen nagy sikerrel magyarázza meg annak a „bodrogyközi” tájnak a Vörösmarty költészetében elnyert jelentését, amely szintén a *Földi menny* elemzéséből érthető meg.²¹ Meg kell még említenünk azt is, hogy antik szimbólumok és keresztény értelmezésük együttes jelenlétének magyarázata szintén a Petrarca-kutatás egyik fő kérdése, és erre nézve igen fontos figyelembe venni mind Vigh Éva,²² mind Lázár István Dávid²³ tanulmányait is.

¹⁸ Vö. Marco SANTAGATA nagyszerű bevezető tanulmányát a következő kiadáshoz: PETRARCA (2000: XI–LII). SANTAGATA nem kevesebbet állít, mint hogyha úgy olvasnánk végig Petrarca egész életművét, hogy *Az Örökkévalóság diadalmenetével* kezdenénk, akkor végre jobban megérthetnénk, milyen ellentmondások gyötörték azt a férfiút, aki sohasem talált igazi nyugalomra, és akkor megértenénk a *Canzoniere* záró imáját. Idézzük mi is tehát ezt a helyet WEÖRES Sándor fordításában: „Ama nap közelgett, eljő magától, / az idő tovalebben, / szűz, páratlan, egyetlen; / e szív szorong bűntudattól, haláltól, / ajánlj engem Fiadnak, i valóban / ember, s valóban Isten, / hogy megbékítsen végső sóhajomban.”

¹⁹ MARTINKÓ (1977: 172–222). Némi rövidítéssel közli GERE (2023: 205–236) is. Szintén e tanulmány jelentőségéről vö. GERE (2013).

²⁰ ZENTAI (1999: 380–402).

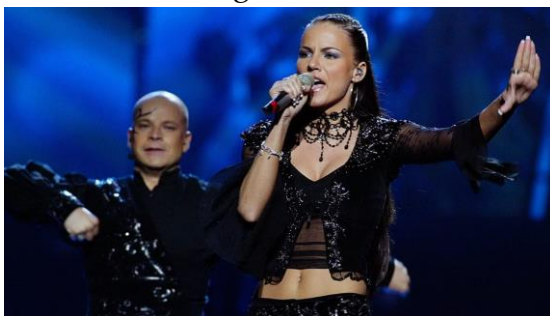
²¹ SZAJBÉLY (1997: 7–27).

²² VIGH (2018: 77–98).

²³ LÁZÁR (2023: 39–45).

Még egy kérdést – ha röviden is, de – érintenünk kell. Tudniillik azt, hogy mit szolt maga Vörösmarty a magasztaló baráti episztolához?! A költő levelezését kritikai kiadásban Brisits Frigyes jelentette meg. Ő megdöbbenő cinizmusnak tartotta azt,²⁴ hogy Vörösmarty holmi „kék kötény”²⁵ alatt található, valamint férfiak esetében „merőn álló” testrészekről ír válaszlevelében, még akkor is, ha ezek egy részét, sőt, egy rajzot is kihúzott a szövegből, mint azt a kézirat tanúsítja. Valamint, hogy írna ő boldogan, ha nem kellene attól félnie, hogy éhenhal a magyar irodalom-pártolás hímes és nőies mezején. Szerintem ez nem cinizmus, hanem rögválóság, maga a gesztus pedig arra utal, hogy gyerekkora óta nem szokott le arról, hogy – mint öccse megfigyelte – akár papírajai összetépésével akadályozza meg azt, hogy hallgatói elmélyüljenek alkotásaiban. Tehát ironizál, a szó legkeserűbb értelmében. Szerintem igaza volt.

Ezért választottam olyan címet, amelyből Petrarcaról már beszéltünk, Szilviről még nem. Pedig mindkettejüknek van köze a bőrpalásthoz... Ami Szilvit illeti, róla pedig tessék megnézni az Eurovíziós Dalverseny 2005-ös fórumát.²⁶

3. ábra: Péter Szabó Szilvia, a NOX énekesnője

Források

- CESAROTTI 1813 F. FINOTTI (a cura di), *M. Cesarotti: Ragionamento sull'arte poetica, Opere dell'abate Melchior Cesarotti, Tomo IV*, Pisa, 1813.
- HAFIZ 1824 FÁBIÁN G. (ford.), *Hafiz Persa Költő' Divánjából Gházalák 's Töredékek*, Pest, 1824.
- HÁFIZ 1960 KÉPES G. (ford.), *Háfiz: Versek*, Budapest, 1960.
- HÁFIZ 2018 SÁRKÖZY M. (szerk., bev.), *Háfiz: 50 ghazal*, Pécs – Budapest, 2018.

²⁴ Vörösmarty Mihály Fábrián Gáborhoz, Pest, 1827. február 15. Ld. VÖRÖSMARTY (1975: 165–167; 410–411).

²⁵ Vö. 14. lábjegyzet a mohamedán szerzetesek kék csuhájáról.

²⁶ „Még az, de a bőrpalást Szilvikén. Hujuj.”

https://forum.index.hu/Article/showArticle?na_start=52700&na_step=30&t=9121971

Utolsó megtekintés: 2023. 01. 12.

- Osian énekei 1833 FÁBIÁN G. (ford.), *Osian énekei. Az eredeti gael mértékben, I–III.*, Buda, 1833.
- OSSIAN 1903 FÁBIÁN G. (ford.) – HEINRICH G. (bev.), *Ossian énekei az eredeti gael mértékben*, Budapest, 1903.
- PETRARCA 2000 V. PACCA – L. PAOLINO (a cura di), *Francesco Petrarca: Tronfi, Rime estravaganti, Codice degli abrozzi, (Opere italiane II.)*, Milano, 2000.
- PETRARCA 2007 HÁRS E. (ford.), *Francesco Petrarca: Diadalmenetek, Triumphi*, Budapest, 2007.
- VÖRÖSMARTY 1963 HORVÁTH K. – MARTINKÓ A. (szerk.), *Vörösmarty Mihály: Nagjobb epikai művek I. (Vörösmarty Mihály Összes Művei 4.)*, Budapest, 1963.
- VÖRÖSMARTY 1965 BRISITS F. (szerk.), *Vörösmarty Mihály levelezése (Vörösmarty Mihály Összes Művei 17., Levelezés I.)*, Budapest, 1965.

Felhasznált irodalom

- ELMER 2003 ELMER I., *A várkastély kapuja*, Új Ember, 58 (2003/48), 7.
- FORNASIERO 2001 S. FORNASIERO, *Petrarca: guida al Canzoniere*, (Le Bussole 14), Roma, 2001.
- GERE 2013 GERE Zs., *A szebb idők. Vörösmarty epikus korszakának irodalomtörténeti kontextusai*, Budapest, 2013.
- GERE 2023 GERE Zs., *Vörösmarty Mihály emlékezete*, Budapest, 2023.
- HEINTZE 1968 H. HEINTZE, *Il Petrarca romantico di August Wilhelm Schlegel*, in: V. Branca (a cura di), *Il Romanticismo. Atti del sesto congresso dell'Associazione Internazionale per gli Studi di Lingua e Letteratura Italiana*. Budapest e Venezia, 10-17 ottobre 1967, 454-464.
- KÉPES 1976 KÉPES G., *Háfiz és Csokonai*, in: Képes G., *Az idő körvonalai. Tanulmányok az ősi és modern költészetéről*, Budapest, 1976.
- KISS 1931 KISS F., *Vörösmarty és Ossian*, Debrecen, 1931.
- LÁZÁR 2023 LÁZÁR I. D., *Petrarca Rómában*, in: *Antikvitás és Reneszánsz*, 11 (2023), 39–45.
- LUKÁCSY 2003 LUKÁCSY S. (összeáll.), *Mi tilt jobbakká válnotok? Vörösmarty és kora*, Budapest, 2003.
- MARTINKÓ 1977 MARTINKÓ A., *A „földi menny” eszméje Vörösmarty életművében*, in: Martinkó A., *Teremtő idők*, Budapest, 1977, 172–222.
- MÉSZÖLY 1980 MÉSZÖLY M., *Érintések*, Budapest, 1980.
- PÁVAI 2001 PÁVAI Gy., *Vörösmarty és Arad*, in: Egyed E. (szerk., utószó, jegyz.), *Álmodónk, Vörösmarty. Tanulmányok. Az 1999. december 10–11-i kolozsvári konferencia anyaga*, Kolozsvár, 2001, 136–139.

- QUONDAM 2004 A. QUONDAM, *Petrarca, l'italiano dimenticato*, Milano, 2004.
- REVICZKY 2010 REVICZKY K. I., *A perzsa költészet kistükre, avagy Samsz Ad-Dín Muhammad tizenhat Ghazalja, 1771*, ford. Petneházi G. – Nagyillés J., in: Tüskés G. – Lengyel R. (szerk.), *Magyarországi gondolkodók, 18. század, I–II.*, Budapest, 2010.
- SÁRKÖZY 1988 SÁRKÖZY P., *Petrarcától Ossziánig*, Budapest, 1988.
- SIMON 2002 SIMON R., *A klasszikus perzsa költők*, Budapest, 2002.
- SZAJBÉLY 1997 SZAJBÉLY M., *Vörösmarty Mihály elhamvadt versei*, in: Szajbély M., *Álmok álmodói. Irodalomtörténeti Tanulmányok*, Budapest, 1997
- TAXNER-TÓTH 1987 TAXNER-TÓTH E., *A fiatal Vörösmarty barátainak levelezéséből*, Budapest, 1987.
- VÍGH 2018 VÍGH É., *A fönix újjászületése Petrarca Daloskönyvében*, in: *Antikvitás és Reneszánsz*, 2 (2018), 77–98.

From Petrarca to Szilvi – a journey around the leather shroud

*This study examines an epistle written by Gábor Fábián (1795–1877), a young lawyer, poet, and literary translator working in Arad and one of Vörösmarty's best friends, to Vörösmarty in early 1827. The main claim of the letter is that Vörösmarty, with his works already written, e.g. his epic poem *Zalán futása* (The Flight of Zalan), with the already published or upcoming works of his planned grand epic (e.g. *Hábador*) as well as his love-philosophical poetry, had raised Hungarian poetry to such heights that it could rightly boast of being on a par with the Greek poetry founded by Homer or with the Celtic poetry founded by Ossian. Among the "moderns", he only compares it to the achievements of Petrarch, but he considers Vörösmarty's lyrical works to be lighter and wiser than the Italian poet's works on love and philosophy of life (*Canzoniere* and *Triumph*). In my paper, I demonstrate that this ranking was most influenced by the lyrical-mystical lyrics of the Persian poet Hafiz, translated into Hungarian by Fábián in 1823, and by Cesarotti's view of Petrarchism as an empty form of poetry.*

Keywords: Mihály Vörösmarty, Gábor Fábián, correspondence, Petrarch, Hafiz

FORRÁSKÖZLÉSEK ÉS FORDÍTÁSOK

SZÉKELY MELINDA

Hercules oszlopaitól a Boldogok szigetéig: Szigetek a lakott világ nyugati szélén (Plin. HN. 6, 196–205)

C. Plinius Secundus Maior *Naturalis historia* műve 6. könyvében (cap. 196–205) az Afrika nyugati partján túl fekvő szigetekről ír, ahol megemlíti Atlantist, a Bíbor-szigeteket és az irodalmi hagyományból jól ismert Boldogok szigeteit is. Jelen munkában e részlet fordítása olvasható bevezetővel és jegyzetekkel ellátva.

Kulcsszavak: Plinius, *Naturalis historia*, Iuba, Hanno, *insulae Purpureae*, *insulae Fortunatae*

„csodálatos vágyat érzett, hogy a szigeteken telepedhessék le, és ott éljen csendességben, szabadon a zsarnokságtól és a soha nem szűnő háborúktól.”¹

Az oikumené határán fekvő szigetek világa régóta foglalkoztatta az embereket, gyakran írtak róluk az irodalmi művekben. Már Homéros óta kedvelt toposz az ismert világ szélén elhelyezkedő, alig ismert, misztikus sziget, ahol az emberek boldogságban, gondtalanul, a természettel harmóniában élnek, beteljesítve az emberiség mindenkori vágyait.

C. Plinius Secundus Maior,² a Kr. u. 1. századi Római Birodalom prominens alakja, katonatiszt, befolyásos római állami hivatalnok, elismert író, számos műve közül csupán a *Naturalis Historia* maradt fenn; a harminchét könyvből álló, enciklopédikus jellegű, gyűjteményes munkában összefoglalta kora teljes természettudományos ismeretanyagát. Plinius a *Naturalis Historia* 6. könyvében ír az Afrika nyugati partján túl fekvő szigetekről (HN. 6, 196–205). Kis szigeteknek tartja Hercules oszlopait (HN 6, 199), vagyis a Gibraltári-szorossal határos hegyeket is, amelyek a rómaiak

¹ Plut. *Sert.* 9. Ford. MÁTHÉ Elek.

² Kr. u. 23/24–79. Pliniusához ld. még: GESZTELYI (2001).

számára a civilizált világ (*mare nostrum*) és az ismeretlen, veszélyes óceán közötti határt szimbolizálták. A művében hivatkozott szerzők között megnevezi Ephorust, Eudoxust, Timosthenest és Clitarchust is, akik számos szigetet említettek és írtak le ezen a területen. Így az Aethiops-óceánban fekvő Cerne szigetét is, amelynek sem a kiterjedését, sem a szárazföldről való távolságát nem ismerik az említett szerzők, csak annyit jegyeznek meg róla, hogy *aethiops* (vagyis sötétbőrű) törzsek lakják (HN. 6, 198).³ Polybius és Cornelius Nepos viszont pontosabb adatokkal szolgálnak Cerne szigetről, leírják a méretét, és hogy az Atlasz-hegységgel szemben fekszik csakúgy, mint a mitikus hagyományból jól ismert, egy természeti katasztrófa következtében elsüllyedt Atlantis szigete (HN 6, 199). Afrika nyugati partvidékén a földrajzi viszonyítási pont egy félsziget, Hesperu Ceras, vagyis a „Nyugat szarva”, amelyet már Hanno karthagói hadvezér (HN. 6, 200) is megemlíti Kr. e. 5. századi *periplus*ában. A félszigettel szemben találhatóak a Gorgádok szigetei, ahol a gorgók laknak, akikkel Hanno személyesen is találkozott. Itt nem mitológiai lényekre, az istenek leányaira, Medusára és nővéreire kell gondolnunk, hanem bozontos szőrű lényekre, akiket egyes kutatók még a később felfedezett nyugat-afrikai gorillákkal is kapcsolatba hoztak. Hanno két gorgó bőrét el is hozta a szigetről, és Carthagóban, Plinius leírása alapján Iuno, valójában talán inkább Tanit vagy Astarte templomában őrizték azokat. A bőroket 350 éven keresztül csodálhatták, ugyanis Carthago római bevételéig, Kr. e. 146-ig megmaradtak (HN. 6, 200). Statius Sebosus szerint a Gorgádok szigeteitől 40 napi hajóútnyira találhatóak a Hesperidák szigetei, majd Mauritania szigetei, utóbbiakat Iuba személyesen is meglátogatta (HN. 6, 201).

Ezeken túl fekszenek Plinius szerint a Boldogok szigetei (*Fortunatae insulae*), vagy más néven a Szerencsés-szigetek (HN. 6, 202–205), amelyek azonosítása a különböző antik adatok miatt nem egyértelmű, de a szigetcsoport leírása és elhelyezkedése mégis leginkább a mai Kanári-szigetekre utal. Az antik mítoszokban a Boldogok szigeteit a világ legnyugatibb részének tartották, ahol a Nap szekerének útja véget ér, ahol örök tavasz és jólét van. A szigeteket az Elysium fogalmával, a görög Alvilág egy utópisztikus helyszínével hozták összefüggésbe, amelyről úgy gondolták,

³ Az *aethiops*sokhoz ld. még: SZÉKELY (2022a: 95–109), SZÉKELY (2022b: 317–332).

hogy a nyugati óceánban, az ismert világ peremén található. A Boldogok szigetei már Homéros óta nagy jelentőségűek az irodalomban (*Od.* 4, 561–569). Ír róluk Plinius mellett Statius Sebosus, Iuba, Plutarchus, Florus, Flavius Philostratus, Ptolemaeus és Lucianus is. Homéros a világ szélére helyezi az Elysiumot, „hol a legkönnyebb lét várja a földilakókat: hó nem esik, viharok sose dúlnak, nincs soha zápor, éleshangu Zephír szele fú csak folyton e tájon, Ókeanosztól jó, hogy az embereket felüdítse”.⁴

Plutarchus hasonlóan ír Sertorius életrajzában: „Nagy időközökben mérsékelt mennyiségű eső hull a szigeteken, langyos és harmatot hozó szelek járnak, s a jó termékeny talaj nemcsak szántásra és vetésre alkalmas, hanem oly sok és ízletes gyümölcs is megterem magától, hogy a lakosok kényelmesen, minden munka nélkül megélhetnek. Ezenfelül az évszakok váltakozása közötti mérsékelt átmenetek miatt a szigeteken nagyon egészséges a levegő. A szárazföld felől fújó északi és keleti szél ugyanis a közbeeső nagy távolság miatt szétszóródnak, csaknem teljesen erejüket veszítik, a déli és nyugati szél pedig, amely a tenger felől éri a szigeteket, langyos futó esőket és enyhe harmatot hoz magával, amely a talajt felfrissíti és termékennyé teszi.”⁵ Lucianus a Boldogok szigetéről ugyancsak az édes, illatos levegőt, a lágyan fújdogáló szellőket, az örök tavaszt és a bőven termő gyümölcsöket emeli ki. Statius Sebosus megadja a szigetek számát és elhelyezkedését is, név szerint Iunonia, Pluvialia, Capraria, Invallis és Planasia (*HN.* 6, 202). Iuba a Bíbor-szigetektől (*insulae Purpureae*) adja meg a távolságot a Boldogok szigeteihez (*HN.* 6, 203). Iuba szerint az első sziget Ombria (Pluvialia görög neve), mellette Iunonia, ahol egy kőszentély található, Capraria, amely tele van óriásgyíkokkal, Ninguaria, ahol örök hó fedti az egyik hegycsúcsot és Canaria, amelyet a rajta élő nagytestű kutyákról neveztek el; a szigetek bővelkednek gyümölcsökben és madarakban, valamint bőséggel található ott méz is (*HN.* 6, 204–205).

Plinius a művében részletesen idézi a fenti szerzőket, majd egy meglepő megjegyzéssel zárja le a Boldogok szigeteiről írt beszámolóját: „Ezeket a fentebb felsorolt szigeteket vízi szörnyek rothadó testeik lepik el szüntelenül, amelyek a tengerből sodródni ki a partra.” (*HN.* 6, 205). Ez a megjegyzés minden bizonnyal azt jelzi, hogy Plinius számára a

⁴ Ford. DEVECSERI Gábor.

⁵ Ford. MÁTHÉ Elek.

Boldogok szigetei már nem a távoli, misztikus, idealizált világot jelentik, hanem egy valamelyest már ismert, bár távoli, de mégis elérhető, reális szigetcsoportot. Ez a megjegyzése a szintén mesés, de Plinius korában talán valósnak tartott tengeri szörnyek kellemetlenül bomló tetemeiről szignifikánsan ellenpontozza a korábbi elképzeléseket az elysiumi harmóniáról. Ezzel a mondatával Plinius szakít a Boldogok szigeteinek idealizált képével.

A fordítás a *Sammlung Tusculum* szövegkiadása alapján készült.⁶ A szöveg értelmezéséhez és a jegyzetekhez felhasználtam ezen kívül Desanges,⁷ valamint Conte⁸ munkáit is. A Plinius-részlet fordítása során a személyneveket, földrajzi neveket és mértékegységeket a szerző által használt latin alakjukban hagytam, a jegyzetben ezekhez magyarázatot fűztem.

Források

- BRODERSEN 1996 K. BRODERSEN (ed., trad.), *C. Plinius Secundus d. Ä.: Naturkunde.VI. Geographie: Asien*, München, 1996.
- CONTE 1982 G. B. CONTE (ed., trad., note), *Gaio Plinio Secundo: Storia naturale*, Torino, 1982.
- DESANGES 2008 J. DESANGES (établ., trad.), *Pline L'Ancien: Histoire naturelle. Livre VI, 4e partie: L'Asie africaine sauf l'Egypte. Les dimensions et les climats du monde habité*, Paris, 2008.
- DEVECSERI 1983 DEVECSERI G. (ford.), *Homérosz: Odüsszeia*, Budapest, 1983.
- MÁTHÉ 1978 MÁTHÉ E. (ford.), *Plutarkhosz: Párhuzamos életrajzok*, Budapest, 1978.
- RACKHAM 1942 H. RACKHAM (ed., transl.), *Pliny: Natural History in Ten Volumes with an English Translation II. libri III-VIII*, London – Cambridge, 1942.

Felhasznált irodalom

- ALZOLA 1989 J. M. ALZOLA, *A Brief History of the Canary Islands*, Las Palmas, 1989.
- GESZTELYI 2001 GESZTELYI T., *Plinius Maior: Természetráj. Az ásványokról és a művészetekről (XXXIII–XXXVII). Utószó*, Darab Á. – Gesztelyi T. (ford.), Budapest, 2001.

⁶ BRODERSEN (1996). Kivétel a 199. caput számadata, ahol RACKHAM szövegkiadását fogadtam el.

⁷ DESANGES (2008).

⁸ CONTE (1982).

- SZÉKELY 2022a SZÉKELY M., *Plinius Egyiptomról és Aethiopiáról*, *Aetas*, 37 (2022/2), 95–109.
- SZÉKELY 2022b SZÉKELY M., *Plinius leírása mesés és különleges lényekről*, *Antikvitás és Reneszánsz, Ünnepi különszám Lázár István Dávid 60. születésnapjára* (2022), 317–332.

Plinius: *Naturalis historia* 6, 196–205.

XXXV. 196. Aethiopum terram universam cum mari Rubro patere in longitudinem |XXI|·LXX p., in latitudinem cum superiore Aegypto |XII|·XCVI Agrippa existimavit. Quidam longitudinem ita diviserunt: a Meroe Sirbitum XII dierum navigationem, ab ea XV ad Dabellos, ab his ad oceanum Aethiopicum VI dierum iter. In totum ab oceano ad Meroen DCXXV p. esse inter auctores fere convenit, inde Syenen quantum diximus.

197. Sita est Aethiopia ab oriente hiberno ad occidentem hibernum. Meridiano cardine silvae, hebeno maxime, virent. A media eius parte imminens mari mons excelsus aeternis ardet ignibus, Theon Ochema dictus Graecis. A quo navigatione quadridui promunturium quod Hesperu Ceras vocatur, confine Africae iuxta Aethiopas Hesperios. Quidam et in eo tractu modicos colles amoena opacitate vestitos Aegipanum Satyrorumque produunt.

XXXVI. 198. Insulas toto eo mari et Ephorus conplures esse tradidit et Eudoxus et Timosthenes, Clitarchus vero Alexandro regi renuntiatam adeo divitem, ut equos incolae talentis auri permutarent, alteram ubi sacer mons opacus silva repertus esset, destillante arboribus odore

¹ Vö. Plin. *HN.* 6, 3; Frg. 35 Riese.

² Vö. Plin. *HN.* 6, 84.

³ 3211,5 km.

⁴ 1918 km.

⁵ Vö. Plin. *HN.* 6, 177.

⁶ Vö. Plin. *HN.* 6, 194.

⁷ Csak itt és a *HN.* 6, 190-nél említett törzs.

⁸ Óceán Aethiopiánál; a Közép-Afrika nyugati partvidékén elterülő óceán elnevezése. Vö. Plin. *HN.* 6, 70.

⁹ 925 km.

¹⁰ Vö. Plin. *HN.* 6, 177.

¹¹ Plin. *HN.* 6, 184.

¹² Aethiopia (Aithiopia) az ókori Nubia területe, a mai Szudán. Plinius azonban – az ókori hagyomány alapján – úgy gondolja, hogy Aethiopia, az aethiopok földje Afrika nyugati partjáiig húzódik. Az aethiopok elnevezés az antikvitásban a sötétbőrű embereket általánosságban is jelöli.

196. Agrippa¹ az aethiopok egész földjét a Vörös-tengerrel² együtt 2170 mérföld³ hosszúságúra, és Felső-Egyiptommal együtt 1296 mérföld⁴ szélességűre becsülte. Egyesek így osztották fel a hosszúságát: Meroétól⁵ Sirbitusig⁶ 12 nap hajóval, ettől a dabellusokig⁷ 15 nap, és ezektől az Aethiops-óceánig⁸ 6 napi út. A szerzők többnyire egyetértenek abban, hogy az óceántól Meroéig összesen 625 mérföld⁹ a távolság, innen Syenéig¹⁰ pedig akkora, amekkorát már elmondtunk.¹¹

197. Aethiopia¹² délkelettől délnyugatig terjed. A déli határán erdők, leginkább ébenfák zöldellnek. A középső részén közvetlenül a tenger mellett kiemelkedik egy magas hegy, amely örök tüzeztől ragyog; a görögök Theon Ochemának¹³ nevezik. Ettől négynapos hajóútra, Afrika határán, a nyugati aethiopok¹⁴ mellett van egy hegyfok, amelyet Hesperu Cerasnak¹⁵ neveznek. Egyes szerzők beszámolnak arról, hogy ezen a vidéken a mérsékelt magas, kellemes árnyékkal borított dombokon aegipanok és satyrok¹⁶ élnek.

198. Azt, hogy abban az egész tengerben számos sziget van, Ephorus¹⁷ hagyta ránk, ugyanúgy Eudoxus és Timosthenes;¹⁸ Clitarchus¹⁹ pedig azt mondja, hogy Nagy Sándor királynak hírt adtak egy olyannyira gazdag szigetről, hogy a lakói lovakat cseréltek egy talentum aranyért; egy másik szigetről pedig, hogy találtak rajta egy szent hegyet árnyas erdővel, amelynek fáiból csodálatosan kellemes

¹³ Görögül szó szerint az „Istenek harci szekere”, hegy Afrika nyugati partján. Már Hanno (Plin. *HN.* 6, 200) *periplus*ában megjelenik. Vö. Plin. *HN.* 5, 10. Valószínűleg a mai Kamerun-hegy.

¹⁴ Pliniusnál *aethiops Hesperius*. Afrika nyugati részén élő aethiopok, vö. Plin. *HN.* 6, 195.

¹⁵ Görögül szó szerint a „Nyugat szarva”, Afrika nyugati partján. Már Hanno (Plin. *HN.* 6, 200) *periplus*ában megjelenik. Vö. Plin. *HN.* 5, 10. Valószínűleg a mai Cape Verde hegyfok.

¹⁶ Aegipanok szó szerinti jelentése: „kecskelábúak”. Ezekhez a félig kecskebak, félig ember kinézetű mesebeli lényekhez vö. Plin. *HN.* 5, 7.

¹⁷ FGrHist 70 F 172.

¹⁸ Vö. Plin. *HN.* 6, 15.

¹⁹ FGrHist 137 F 29; vö. Plin. *HN.* 6, 36.

mirae suavitatis. Contra sinum Persicum Cerne nominatur insula adversa Aethiopiae, cuius neque magnitudo neque intervallum a continente constat; Aethiopas tantum populos habere proditur.

199. Ephorus auctor est a Rubro mari navigantes in eam non posse propter ardores ultra quasdam columnas – ita appellantur parvae insulae – provehi. Polybius in extrema Mauretania contra montem Atlantem a terra stadia VIII abesse prodidit Cernen, Nepos Cornelius ex adverso maxime Carthaginis a continente p. X, non amplioem circuitu II. traditur et alia insula contra montem Atlantem, et ipsa Atlantis appellata. Ab ea V dierum praenavigatione solitudines ad Aethiopas Hesperios et promunturium quod vocavimus Hesperu Ceras, inde primum circumagente se terrarum fronte in occasum ac mare Atlanticum.

200. Contra hoc quoque promunturium Gorgades insulae narrantur, Gorgonum quondam domus, bidui navigatione distantes a continente, ut tradit Xenophon Lampsacenus. Penetravit in eas Hanno Poenorum imperator prodiditque hirta feminarum corpora, viros pernicitate evasisse; duarum Gorgadum cutes argumenti et miraculi gratia in Iunonis templo posuit, spectatas usque ad Carthaginem captam.

²⁰ Vö. Plin. *HN.* 6, 41.

²¹ Aethiopia másik oldalán, azaz Afrika nyugati részén.

²² Sziget Afrika nyugati partjánál.

²³ Hercules oszlopai, a klasszikus ókorban a Gibraltári-szorossal határos hegyek elnevezése. Az egyik a Gibraltári Szikla (latinul *Calpe*) északra, az európai parton, a másik az Abyle-hegy (*mons Abyla*), ma Jebel Musa, a marokkói parton. A rómaiak számára a civilizált világ (*mare nostrum*) és egy ismeretlen, veszélyes óceán közötti határt szimbolizálták.

²⁴ Polyb. *Hist.* 34, 15, 9.

²⁵ Vö. Plin. *HN.* 6, 175.

²⁶ Hegység Északnyugat-Afrikában; vö. Plin. *HN.* 5, 6.

²⁷ Nep. *Frg.* 16 Peter (HRR II 32); vö. Plin. *HN.* 6, 5.

²⁸ A punok ismert fővárosa; vö. Plin. *HN.* 5, 24.

²⁹ 10 mérföld: 14,8 km.

³⁰ 3 km.

³¹ Mitikus sziget az Atlanti-óceánban, amely állítólag Hercules oszlopaitól (Gibraltári-szoros) nyugatra feküdt. Platón szerint a sziget egy természeti katasztrófa következtében süllyedt el.

³² Vö. Plin. *HN.* 6, 197.

³³ Nem azonosított szigetek Afrika nyugati partján, de valószínűleg a mai Zöld-foki-szigetek; vö. Pomponius Mela 3, 99.

illat áramlik ki. A Perzsa-öböllel²⁰ átellenben, Aethiopia másik oldalán²¹ van egy sziget, amelyet Cernének²² neveznek; ennek sem a kiterjedése, sem a szárazföldről való távolsága nem ismert, de annyit elárulnak róla, hogy csak aethiops törzsek lakják.

199. Ephorus szerint a hajósok nem tudnak elhajózni a Vörös-tengertől a hőség miatt egy bizonyos Oszlopokon²³ túl – mert így neveznek egyes kis szigeteket. Polybius²⁴ arról számol be, hogy Cerne Mauritania²⁵ legszélén, az Atlas-hegységgel²⁶ szemben fekszik, 8 *stadiumra* a szárazföldről; Cornelius Nepos²⁷ viszont azt állítja, hogy Cerne leginkább Carthagóval²⁸ átellenben fekszik, 10 mérföldre²⁹ a szárazföldről, és nem több a kiterjedése, mint 2 mérföld.³⁰ Azt mondják, hogy van egy másik sziget is az Atlas-hegységgel szemben, amelynek Atlantis³¹ a neve. Ettől ötnapos tengeri úttal lehet elérni a nyugati aethiopok sivatagjait és azt a hegyfokot, amelyet Hesperu Cerasnak nevezünk,³² ahonnan a szárazföld vonala nyugatra, az Atlanti-óceán felé fordul el.

200. Azt beszélnek, hogy ezzel a földnyúlvánnyal szemben vannak a Gorgádok szigetei,³³ amelyek hajdan a Gorgók³⁴ lakhelyei voltak, ezek a lampsacusi Xenophon³⁵ híradása szerint kétnapi hajózásra vannak a szárazföldről. Hanno,³⁶ a pun hadvezér eljutott ezekre a szigetekre, és arról számolt be, hogy a nők testét itt bozontos szőr borítja, a férfiak viszont fürgeségüknek köszönhetően elmenekültek előle. Két gorgó bőrét bizonyíték és érdekesség gyanánt Iuno templomában helyezte el, ahol egészen Carthago [római] bevételeig megcsodálhatóak voltak.³⁷

³⁴ A szigetek lakóiként csak itt vannak említve. A Gorgók mitológiai lények, Phorkys és Kétó tengeri istenek leányai, a raiák testvérei. A monda szerint messze nyugaton, az Okeanos túlsó partján, a holtak országának s a boldogok lakhelyének szomszédságában éltek. A legismertebb Gorgó nővér Medusa, akinek hajfürtjei ércből vannak s kígyóktól átszóttak. A mítosz szerint, aki a Gorgó szemébe tekintett, kővé vált.

³⁵ Lampsacusi Xenophon (Kr. e. 2. sz.), egy görög nyelvű fantasztikus útikönyv szerzője.

³⁶ Hanno előkelő származású karthágói hadvezér (Kr. e. 5. sz.), akit egy 60 hajóból álló flotta élén 30 ezer emberrel küldtek Afrika észak-nyugati partjainak felfedezésére. Áthajózott a Gibraltári-szoroson, hét coloniát alapított vagy népesített be újra a mai Marokkó afrikai partjai mentén. Hanno különféle bennszülött népekkel találkozott útja során, és sokféle fogadtatásban részesült. Útjának célja a nyugat-afrikai aranyút biztosítása lehetett. A *Periplus* megmaradt a görög nyelvű kéziratokban. Az eredeti, pun nyelven írt változat elveszett, a görög fordítás rövidített, 101 soros.

³⁷ A bőrt Iuno (Tanit vagy Astarte) templomában őrizték, és Kr. e. 146-ig, Carthago római bevételeig fennmaradtak, mintegy 350 évvel Hanno expedíciója után.

201. Ultra has etiamnum duae Hesperidum insulae narrantur, adeoque omnia circa hoc incerta sunt, ut Staius Sebosus a Gorgonum insulis praenavigatione Atlantis dierum XL ad Hesperidum insulas cursum prodiderit, ab his ad Hesperu Ceras unius. Nec Mauretaniae insularum certior fama est. Paucas modo constat esse ex adverso Autololum a Iuba repperas, in quibus Gaetulicam purpuram tinguere instituerat.

XXXVII. 202. Sunt qui ultra eas Fortunatas putent esse quasdamque alias, quo in numero idem Sebosus etiam spatia complexus Iunoniam abesse a Gadibus DCCL p. tradit, ab ea tantundem ad occasum versus Pluvialiam Caprariamque; in Pluvialia non esse aquam nisi ex imbri. Ab iis CCL Fortunatas contra laevam Mauretaniae in VIII horam solis; vocari Invallem a convexitate et Planasiam a specie, Invallis circuitu CCC p.; arborum ibi proceritatem ad CXL pedes adulescere.

³⁸ A Plin. *HN.* 6, 197-ben megnevezett Hesperu Ceras előtti szigetek Afrika nyugati partján; vö. Pomponius Mela 3, 100.

³⁹ Staius Sebosus görög földrajztudós, aki Kr. e. 100 körül alkotott; vö. Plin. *HN.* 6, 183.

⁴⁰ II. Iuba, Iuba mauretaniai király fia. Zamánál Caesar foglya lett, aki Rómába küldte őt s alapos nevelésben részesítette. Később eljegyeztette vele Antonius és Cleopatra leányát, Cleopatra Selenét, és 25-ben visszahelyezte apja örökébe, neki ajándékozván még Mauretaniát is. Iuba jeles író volt, földrajzi és történeti műveket írt. Plutarchus, Appianus, Dio Cassius használták is munkáit. Vö. Plut. *Vit. Ant.* 87, *Vit. Caes.* 55.

⁴¹ Nagy gaetulus törzs Afrika nyugati partján az Atlas (vö. Plin. *HN.* 6, 199) lábánál. Vö. Plin. *HN.* 5, 5.

⁴² Latinul *Fortunatae insulae*, Szerencsés-szigetek, vagy közismertebb nevükön Boldogok szigetei. Az Atlanti-óceánban fekvő szigetek Homéros óta (*Od.* 4, 563) nagy jelentőségűek az irodalomban. Azonosításuk a különböző antik adatok miatt nem egyértelmű, de valószínűleg a mai Kanári-szigetek.

⁴³ Iunonia csak itt említett sziget.

⁴⁴ 1110 km.

201. Állítólag a Gorgádokon túl van még a Hesperidák³⁸ két szigete is, de ezek körül minden annyira bizonytalan, hogy Statius Sebosus³⁹ a Gorgádok szigeteitől Atlantis mellett elhaladva a Hesperidák szigetekig negyvennap hajóútról tudósít, míg ezektől a szigetektől a Hesperu Cerasig csak egynapi hajóutat állapít meg. Mauretania szigeteiről sincs biztosabb hír: csupán annyi bizonyos, hogy Iuba⁴⁰ felfedezett néhányat az autololok⁴¹ szigeteivel szemben, amelyeken bevezette, hogy gaetulusi bíborral fessenek.

202. Vannak, akik azt gondolják, hogy ezeken túl fekszenek a Boldog-szigetek,⁴² és más egyéb szigetek, amelyeket Sebosus is megemlített, és nemcsak a számukat, hanem a távolságukat is megadta; arról tudósít, hogy Iunonia⁴³ 750 mérföldre⁴⁴ van Gadestől,⁴⁵ tőle ugyanakkora távolságra nyugat felé Pluvialia⁴⁶ és Capraria;⁴⁷ hogy Pluvialián nincsen víz, hacsak nem esik az eső. Ezekből a Boldog-szigetek 250 mérföldre⁴⁸ fekszenek, Mauretániától balra, abban az irányban, amelyben a Nap 8 óra-kor áll:⁴⁹ az egyik Invallis⁵⁰ szigete, amely dombos felszínéről, a másik Planasia⁵¹ szigete, amely sík felszínéről kapta a nevét; Invallis kerülete körülbelül 300 mérföld,⁵² fáinak magassága a 140 lábat⁵³ is eléri.

⁴⁵ Gades sziget és város neve Hispaniában (Baetica), ma Cádiz, amelyet egykor punok alapítottak Erythea (ma Leon) szigetén, a Hercules oszlopain túl. Kereskedelméről nevezetes város volt. A tengerszoros legkeskenyebb helyén át egy stadiumnyi széles híd vezetett a szárazföldre, ahol Gades városához tartozott még egy kikötőváros is (ma Puerto Real).

⁴⁶ Talán a mai Lanzarote.

⁴⁷ Capraria: „kecskesziget”; talán a mai Fuerteventura vagy az El Hierro.

⁴⁸ 370 km.

⁴⁹ Évszaktól függően délnyugati irányban.

⁵⁰ Brodersen feltételezi, hogy Pliniusnál elírás lehet az Invallis név a Nivalis helyett (248).

⁵¹ Planasia neve a latin *planus* melléknévből származik, a jelentése 'sík, sima'.

⁵² 444 km.

⁵³ 41,5 m.

203. Iuba de Fortunatis ita inquisivit: sub meridiem quoque positas esse prope occasum, a Purpurariis DCXXV p., sic ut CCL supra occasum navigetur, dein per CCCLXXV ortus petatur. Primam vocari Ombrion, nullis aedificiorum vestigiis; habere in montibus stagnum, arbores similes ferulae, ex quibus aqua exprimatur, e nigris amara, ex candidioribus potui iucunda.

204. Alteram insulam Iunoniam appellari; in ea aediculam esse tantum lapide exstructam. Ab ea in vicino eodem nomine minorem, deinde Caprariam, lacertis grandibus refertam. In conspectu earum esse Ninguariam, quae hoc nomen acceperit a perpetua nive, nebulosam.

205. Proximam ei Canariam vocari a multitudine canum ingentis magnitudinis – ex quibus perducti sunt Iubae duo –; apparere ibi vestigia aedificiorum. Cum omnes autem copia pomorum et avium omnis generis abundant, hanc et palmetis caryotas ferentibus ac nuce pinea abundare; esse copiam et mellis, papyrum quoque et siluros in amnibus gigni. Infestari eas beluis, quae expellantur adsidue, putrescentibus.

⁵⁴ FGrHist 275 F 44. Plinius a 203–205. *caputok* között Iubát követi.

⁵⁵ Latinul *Insulae Purpureae*; csak itt említett szigetcsoport; talán a mai Madeira.

⁵⁶ 925 km.

⁵⁷ 370 km.

⁵⁸ 555 km.

⁵⁹ Pluvialia görög neve.

⁶⁰ Vö. Plin. *HN.* 6, 202.

⁶¹ Capraria azonosítása vitatott. Óriásgyíkok a mai Kanári-szigetekhez tartozó El Hierro szigetén élnek. Az óriásgyíkok legtöbb fajtáját még a bennszülöttek kiirtották, ma a szigeten élő elvadult macskák és patkányok veszélyeztetik. Egy fajtájuk maradt meg, a hierrói óriásgyík (*Gallotia simonyi*), hossza 0,6 m.

203. Iuba⁵⁴ a következő dolgokat állapította meg a Boldog-szigetéről: ezek is délnyugati irányban fekszenek, a Bíbor-szigetektől⁵⁵ 625 mérföldre⁵⁶ oly módon, hogy 250 mérföldet⁵⁷ előbb nyugat felé kell hajózni, majd további 375 mérföldet⁵⁸ keletre. Az elsőként elért szigetet Ombriusnak⁵⁹ hívják, itt nyoma sincs épületeknek; a hegyekben egy tó található, a fák nádhoz hasonlatosak, amelyekből vizet lehet kipréselni; a feketékből kesernyés ízűt, a világosabbakból azonban kellemes, ivásra alkalmasat.

204. A második szigetet Iunoniának⁶⁰ nevezik; ezen csak egy kőből épített kis szentély van. A szomszédságában van egy kisebb, ugyanolyan nevű sziget, azután Capraria⁶¹ tele óriásgyíkokkal. Ezekről a szigetekről még látható a ködös Ninguaria,⁶² amely az állandó hóról kapta a nevét.

205. A Ninguariához legközelebbi sziget a Canaria,⁶³ amelyet a rajta élő nagyszámú és hatalmas testű kutyáról neveztek el – közülük kettőt Iubának is hoztak –; a szigeten épületek nyomai is láthatóak. Amíg mindegyik sziget bővelkedik mindenféle gyümölcsben és a madarakban, ez utóbbi sziget datolyát termő pálmaligetekben és fenyőtermésekben is;⁶⁴ bőséggel van itt méz,⁶⁵ folyókban növvő papirusznád és *silurusok*⁶⁶ is. Ezeket a fentebb felsorolt szigeteket vízi szörnyek rothadó testeik lepik el szüntelenül, amelyek a tengerből sodródhatnak ki a partra.

⁶² Valószínűleg a mai Tenerife a hófödte El Teide miatt. A sziget legmagasabb pontja ugyanis a 3715 méteres Pico de Teife, amely a tengerészek szerint az összes hegy közül a legmesszebről látható csúcs, és hó van rajta.

⁶³ Canaria neve a latin *canis* (kutyá) szóból származik; ma Gran Canaria. ALZOLA (1989: 13) véleménye szerint ezek a kutyák „tengeri kutyák”, azaz fókák is lehettek. A kanárimadár a nevét a szigetekről kapta.

⁶⁴ Még ma is teremnek Gran Canaria szigetén.

⁶⁵ A canariai datolyapálma törzséből csapolt nedvből készített pálmamézzel ma süteményeket ízesítenek a Kanári-szigeteken.

⁶⁶ Nem azonosított folyami hal, talán harcsaféle.

PATAKI ELVIRA

Cápaapák, delfinanyak: Szemelvények az ailianos *De natura animalium* tengeri élőlényekkel kapcsolatos feljegyzéseiből

Vígh Éva tudományos munkásságának fontos területét jelentik a reneszánsz és a barokk eszme- és művelődéstörténetében, irodalmában egyaránt fontos szerepet játszó, fiziognómiával kapcsolatos kutatások. A fizikai adottságok és az emberi jellem összefüggését feltételező tan elvólászthatatlan az állati és az emberi világ, természet és erkölcs viszonyát taglaló művektől. Az ünnepezt értő fordítója, értelmezője és kiadója az állati/emberi viselkedés esetleges hasonlóságáról szóló antik és újkori forrásoknak, kézikönyveknek. Az alábbi fordítás a császárkor görög nyelvű írója, Ailianos (~175–~235) állatvilággal kapcsolatos gazdag miscellanea-gyűjteményének első kötetéből közöl zoológiai, etológiai és etikai megfigyeléseket tartalmazó szemelvényeket, amelyeknek főszereplői az ókori filozófiai, irodalmi tradícióban a logost nélkülöző állatok közül is a legfejletlenebbek közé sorolt, hangadásra, kommunikációra képtelen vízi élőlények. A tenger lakói az Akadémia és a Sztoa eszmeiségét ötvöző Ailianos bemutatásában pozitív (összetartás, hűség, önfeláldozás) és negatív (harag, bosszúállás) érzelmek, valamint bizonyos fokú értelem jeleit mutató lények, akiknek egyes megnyilvánulásai a tudatos, értelmes emberi cselekvéssel is rokoníthatóak, s akiknek nemes viselkedése néhány esetben az ember számára is erkölcsi példával szolgál.¹

Kulcsszavak: Ailianos, halak, állati jellem és viselkedés

1, 2

A papagájhal (σκάρος) algákkal és mohával táplálkozik.² A legbujább az összes hal közül, és pontosan a nőstény iránti telhetetlen vágya miatt

¹ A témáról bővebben ld. PATAKI (2015).

² A fordítás alapjául szolgáló kiadások: HERCHER (1864), SCHOLFIELD (1971). A fordításhoz és a jegyzetekhez ezeken túl figyelembe vettem ZUCKER (2019) fordítását. A mű első két könyvének teljes szövege MAGYAR (2002) élvezetes, de a szerkesztők által nem kellőképp gondozott fordításában is megjelent. – Az Ailianos említette fajok azonosítá-

esik fogságba. Ennek ismeretében a tapasztalt halászok az alábbi módon járnak el: amikor nőtényre akadnak, annak ajkára alfafűből font vékony zsinetet kötnek, s így úsztatják a tengeren az eleven állatot, tudván, merre van a halak hálószerkezete és nappali tartózkodási helye, gyülekezőpontja. Ólomból három ujnyi hosszú, kerekded súlyt készítenek, amelynek mindkét végén kis kötelet fűznek át, ezzel vontatják a rabságba esett halat. A bárkában ülők egyike széles szájú varsát rögzít az oldalfalhoz, amelyre kívülről előzetesen megfelelő méretű kődarabot illesztnek fenéksúlyként, s azután az egészet a fogoly példánnyal azonos irányba fordítja. A hímek pedig, miként az ifjak egy-egy szép lány látán, a vágytól ösztökélve utánavetik magukat, ki-ki igyekszik megelőzni a többit és a nőtény közelébe férkőzni, annak testéhez dörgölőzni – éppen úgy, mint a szerelemtől beteg férfiak törekednek a csókra, cirógatásra, s egyéb efféle szerelmi évdésre. A halász pedig, finoman és óvatosan mozgatva a vonzó csalit, cselt vet, lesben áll, és az udvarlókat (már ha szabad e kifejezést használnom) imádotjtjukkal együtt tereli be egyenest a varsába. Amint a halak egy szintre kerülnek a varsával, a halász beledobja az ólomsúlyt is, amely esés közben magával rántja a csábítót is a zsineg végén. E módon ejtik el a csali után a varsába beúszó hímeket, akik így fizetnek szerelmi vágyukért.

1, 3

A pérhal (κέφαλος, *Mugil cephalus*)³ az állóvizekben élőkhöz tartozik, s úgy tartják, képes úrrá lenni gyomra felett és mértékletességet gyakorolni. Élő állatra soha nem támad, mintha természetétől fogva békeszerződés kötné minden más halhoz. Valahányszor azonban elhullott példányra akad, azt elfogyasztja. Nem csap le rá azonban azelőtt, hogy oldalba ne bökné a tetemet a farkával: amennyiben az állat nem mozdul, zsákmányként megragadja, ha viszont megmoccan, a pér békén hagyja és távozik mellőle.

sa, taxonómiai besorolása többnyire bizonytalan. Az alábbiakban a biztosan azonosítható fajoknál szereplő latin rendszertani nevek ZUCKER (2019) szövegét követik. További adatok a papagájhalról: *De natura animalium* (a továbbiakban NA) 2, 54; 12, 42; 16, 2; *Epilogus*.

³ További adatok: NA 1, 12; 13, 19; 14, 22.

1, 4

Megbízható férfiak, egymást segítő vitéz bajtársak módjára tisztelik egymást azok a halak, akiket a vízi vadászatban jártasak többnyire *anthias*nak (ἀνθίας)⁴ neveznek, s akiknek lakhelye a nyílt tenger. Ezek, amint csak észreveszik, hogy egy társuk horogra akadt, a lehető leggyorsabban odaúsznak hozzá, s ahányan csak vannak, háttal a bajba jutottra tapadnak, nekipréselődnek, és amennyire csak tudják, teljes erejükből odébb lökik, hogy így akadályozzák meg annak fogságba esését. – A papagájhalak szintén derék védelmezői saját gyülekezetüknek. Közel mennek ugyanis a bajba jutotthoz és nagy erővel igyekeznek szétharapni a horgászszinórt, hogy így szabadítsák ki fogságba esett társukat. Sokszor képesek valóban elrágni a zsinórt, megmentve így társukat, akit aztán szabadon távozni engednek anélkül, hogy bármiféle fizetséget várnának tőle ezért. Gyakran azonban nem járnak sikerrel és kudarcot vallanak, noha teljes odaadással megtettek mindent, ami csak tőlük telt. Azt mondják, előfordul olyan is, hogy a papagájhal már a hálóba került, de onnan a farka egy darabja még kilóg: ilyenkor a többi, még szabadon mozgó hal odaúszik, s a bent lévő fogaikkal megragadva kihúzzák. Ha pedig a rabságba esett példány feje lóg ki a varsából, akkor a kintiek egyike a saját farkát nyújtja be neki, a fogoly ráharap és így követi a másikat. Íme, uraim, így cselekednek a papagájhalak, akik nem tanulták a szeretetet (φιλειν), hanem veleszületett képességük az.

1, 13

A halak a józan mértéktartás példái is lehetnek. Az Etna-hal (αιτναϊος)⁵ legalábbis, miután társával mint törvényes feleségével párosodik és birtokba veszi annak ágyát, más nősténnyel nem érintkezik többé. Hogy hűséges maradjon, nincs szüksége esküvői szerződésre, hozományra, s nem kell attól sem tartania, hogy helytelen bánásmód miatt perbe fogják, és rettegnie kell majd Solón előtt.⁶ Micsoda nemes, felettebb tiszteletre méltó törvények, amelyeknek a kéjvágyó emberi faj nem áthat nem engedelmeskedni!

⁴ Azonosítása bizonytalan. További adatok: NA 3, 28; 8, 28; 12, 47.

⁵ Azonosítása bizonytalan.

⁶ A műben többször (NA 2, 42; 6, 61; 9, 1) is említett athéni törvényhozó házassági rendelkezéseiről ld. Plut. Sol. 20, 4.

1, 14

Az ajakoshal (κόσσυφος)⁷ rejtek- és tartózkodási helye a kövek és a víz mosta sziklaüregek. A hímek mindegyike több nőtényt vesz feleségül, s távol tartja magát ezen üregektől, mintha csak azok az ifjú arák számára fenntartott, zárt női lakosztályok lennének. A násszal kapcsolatos efféle elpuhultságot és a férj vágyának több feleség közti megosztását az ágy gyönyöreiben dőzsölő barbárok szokásának tekinthetnénk, s csipetnyi humorral vegyítve a komolyságot, a médek, a perzsák életviteléhez hasonlíthatnánk. Az összes halfaj közül ez a legféltekenyebb egyébként is, de kiváltképp olyankor, amikor feleségeik utódokat szülnek nekik. (Ha mindez meglehetősen merész, már-már dévaj fogalmazásnak tűnik, maguk a természet által produkált jelenségek jogosítanak fel bennünket az ilyesfajta szóhasználatra.) A szülés kínjait megtapasztaló nőtények teljes visszavonultságban, nyugalomban hálószobáikban maradnak, a hím viszont, gondos férj módjára, utódait féltve lesben áll a bejáratnál, készen a kívülről érkező esetleges támadások kivédésére. Úgy tűnik ugyanis, szereti még meg sem született kicsinyeit, s már ekkor, előre elfogja az atyai gondoskodással együtt járó aggodalom. Ott őrködik álló nap étlen-szomjan, egyetlen tápláléka a nyugtalanság. Késő délután azután felhagy sors adta feladatával, élelem után néz és lel is harapnivalót. A bent lévő nőtények mindegyike, akár vajúdik még, akár már gyermekágyban fekszik, bőszéggel talál magának algát az üregekben és a sziklák oldalában, nekik ez szolgál eledelül.

1, 15

Az ajakoshal fogásában tapasztalt halász ólomnehezékekkel ellátott horgára szép kövér garnélarákot (καρίς) tűz, s azt dobja ki csalinak. A zsinórt óvatosan mozgatva felkelti és felerősíti jövendő zsákmánya étvágyát, miközben az ide-oda tekergő rák azt a benyomást kelti, mintha csak az ajakoshal rejtekodújába készülné behatolni – az ilyesmit viszont az ki nem állhatja. Így aztán, amikor a hal efféle lesz figyelmes, haragjában igyekszik megsemmisíteni gyűlölt ellenfelét. Ilyenkor gyomrára sincs gondja: miután összezúzta a garnélát, otthagyja és továbbbúszik, meggyő-

⁷ További adatok: NA 1, 15; 12, 28; 14, 23.

zódése ugyanis, hogy tisztességesebb és előbbre valóbb a táplálkozásnál, hogy ne engedje lankadni éberségét. Máskor, ha egy elébe kerülő garnélából enne, áldozatát előbb összezúzza, majd hagyja a vízen lebegni egy darabig. Miután látja, hogy a rák biztosan elpusztult, máris nekilát. A nőstény ajakoshalak, amint azt tapasztalják, hogy a hím testével mintegy védőpajzsot von köréjük, ha szabad így fogalmazni, szépen otthon maradnak és a háztartással törődnek. Amikor azonban a férj eltűnik a látókörükből, kétségbe esnek: előhívja, kitereli őket a házból a rettegés, s így esnek fogságba. Mit szólnak vajon ehhez a költők, akik unos-untalan Iphhis lányát, Euadnét⁸ és Peliasét, Alkménét⁹ dicsérik?

1, 16

A halak között kivételesen jó apa a kék cápa (*γλαῦκος*, *Prionace glauca*).¹⁰ Nagy figyelemmel őrködik a társa által világra hozott utódok felett, nehogy támadás érje őket vagy megsérüljenek. Miközben a kicsik vidáman, félelem nélkül lubickolnak, apjuk nem lazít éberségén, némelykor utolsóként zárja kicsinyei sorát, máskor pedig hol ezen, hol azon az oldalon úszva kíséri őket. Ha valamelyik közülük megijed, kitátja a száját és oda fogadja be csemetéjét. A veszély elmúltával a menedékkérőt ugyanolyan állapotban bocsátja el, ahogyan befogadta, s az nyugodtan folytatja tovább az úszást.¹¹

1, 18

Az emberek lelkesen csodálják, mennyire szeretik a nők gyermekeiket. Mégis azt látom, az anyák képesek tovább élni fiuk vagy lányuk halála

⁸ Kapaneusnak, a Théba ellen támadó hét vezér egyikének felesége, aki gyászában önként vet véget életének s férje halotti máglyájára veti magát.

⁹ Az Euripidés drámájából is ismert mítosz szerint Alkéstis vállalja férje, Admétos helyett a halált; a nemeslelkű asszonyt Héraklés hozza vissza az Alvilágból.

¹⁰ A fajról ez a mű egyetlen adata.

¹¹ A *Haplochromis* és a *Lebistes reticulatus* rendjébe tartozó fajok egyedei valóban az apaállat szájába menekülnek veszély közeledtével. A kései antikvitás keresztény teológusainál, így Basilius Magnus teremtéskommentárjában (*Hex.* 7, 2) a jelenség a minden élőlényre odafigyelő gondviselés példájaként szerepel; bizánci szerzőknél a Daphné-mítosz újraírásában is felbukkan a nimfát óvó szándékkal elnyelő föld és a halacszkákat ideiglenesen elnyelő felnőtt állat párhuzama (Kinnaamos, *Ethopoiia* 75).

után, s fájdalmuk elapadtával bizonyos idő múltán elfeledkeznek az átélt szenvedésről. Valójában a nősténydelfin (δελφίς, *Delphinus delphis*)¹² az, aki minden élőlény közül a leginkább, a legvégsőbb pillanattig ragaszkodik gyermekeihez. Két kicsinyt hoz világra [...], s amikor a halász háromágú szigonyával megsebszi vagy egyszerű szigonytüskével megdobja, [...].¹³ A szigony felső, átfúrt részéhez hosszú kötelet rögzítenek, a tüske pedig belemélyed az állat húsába és fogva tartja. Amíg a sebzett kisdelfinnek van még valamennyi ereje, a halász lazára engedi a kötelet, nehogy azt az állat szétszakítsa, s ezáltal két rossz dolog is bekövetkezzék, tudniillik, hogy a delfin, testében a szigonnyal, elússzék, ő maga pedig üres kézzel térjen haza. Amikor viszont érzi, hogy a delfin már fárad, és a sebesülés hatására elhagyja magát, lassan melléje irányítja hajóját és zsákmányul ejti. Az anyadelfin nem ijed meg a történetektől, nem menekül el félelmében, s a kifürkészhetetlen természetnek engedelmeskedve továbbra is ragaszkodik gyermekéhez. Bármekkora félelmet is próbálna ébreszteni benne a halász, nem zökken ki állhatatosságából, nem hagyja magára kicsinyét a halálban, hanem ott marad mellette, s mintha csak bosszút szeretne állni, olyan közel megy a halászhoz, hogy az akár ütést is mérhetne rá. Mindezek következtében gyermekével együtt esik fogságba, noha lehetséges volna neki elmenekülnie. Abban az esetben, ha mindkét ivadéka mellette van, és észreveszi, hogy az egyik a fentebbi módon megsebesült és fogságba esett, az anya elúzi, elkergeti a helyszínről a másikat, a sértetlent: annak farkát csapdossa, óvatosan, de harapásával is ösztökéli, s amennyire képes, fújásával is jelt ad neki a menekülésre – hangja, noha artikulálatlan, életet ment. A másik utód tehát épségben távozik, az anyaállat pedig ott marad, mígnem maga is fogságba esik, és együtt hal meg elejtett kicsinyével.

¹² A vízmélyi sötét közeg értelem nélküli lakóitól hagyományosan elkülönül a gazdag mitológiai, esztétikai konnotációval rendelkező delfin. Ailianos számos delfinelbeszélése közül (NA 1, 5; 2, 8–52; 4, 9; 5, 4–6–48; 6, 15; 8, 3–11; 9, 7–59; 10, 8; 11, 12–22–37; 12, 6–12–45; 14, 23–25–28; 15, 2–6–17–23; 16, 18) talán a leghíresebb a szerelmes delfin történettípusába tartozó, a poroselénéi ifjúval együtt nevelkedő delfinről szóló feljegyzés (NA 2, 6). A témához ld. DARAB (2018); VÍGH (2019: 66–69).

¹³ *Lacuna* a görögben.

1, 32

Az ellenszenv és a gyűlölet szörnyűségesen rossz és ártalmas betegség, ha már egyszer az értelemmel nem bíró állatokban is előfordul és eltávolíthatatlanul beléjük ivódik. A muréna (μούραινα, *Muraena helena*)¹⁴ ennek értelmében gyűlöli a polipot (πολύπους, *Octopus vulgaris*),¹⁵ amelynek esküdt ellensége a homár (κάραβος, *Palinurus vulgaris*),¹⁶ ez utóbbi viszont esküdt ellensége a murénának. A muréna hegyes fogaival ugyanis leharapdálja a polip csápjait, s ugyanezt teszi később is, magát ellenfele gyomrába fúrva, amint az érthető is: előbbi ugyanis gyorsan úszik, utóbbi viszont csak lomhán araszol. A polip, még ha váltogatja is színét a sziklákhöz igazodva, cselével sem ér el semmit, félelmetesen gyors felfogású ellenfele ugyanis hamar átlát rajta. Ami a homárt illeti, ezt a polip csápjaival megragadja és megfojtja, amikor pedig elpusztult, kiszívja húsát. A murénával szemben viszont más a helyzet: a homár maga elé tartja szarvait, és azokkal dühösen fenyegetve hívja párbajra a halat. A muréna erre, nem túl nagy előrelátással, megpróbálja leharapni az ellene szegezett ollókat, a rák viszont, mintha csak karok lennének, előre nyújtja ollóit s azokkal mindkét oldalról erősen megragadja a hal nyakát, s nem engedi a szorításból. A muréna dühösen tekereg ide-oda és rácsavarodik az éles szélű rákpáncélra, de mivel az testébe vág, erejét veszítve megdermed és kimerülten megadja magát, legvégül pedig ott fekszik leterítve, s a homár elfogyasztja.

1, 39

A tüskés rája (τρογγών)¹⁷ elejtésében különösen jártasak leginkább az alábbi módszert követve nem vétik el céljukat: megállnak bárkájukkal, táncba kezdenek és igen édesen énekelnek. Az állatokat egyrészt a hangzás varázsolja el, másrészt a tánc látványa bűvöli meg, s így egyre

¹⁴ További adatok: NA 1, 32–33–37–50; 5, 48; 8, 4–13; 9, 25–40–66; 11, 34–37.

¹⁵ További adatok: NA 1, 27–37; 4, 9; 5, 44; 6, 22–28; 7, 11; 9, 25–34–45; 10, 38; 11, 37; 13, 6; 14, 26. DARAB (2018); VÍGH (2019: 275–278).

¹⁶ További adatok: NA 9, 6–25; 10, 38; 11, 37; 13, 23–26; 14, 9; 16, 13.

¹⁷ A görögben a τρογγών szó szerepel, ami galambot is jelenthet, az állatot azonban a rájával (τρογγών θαλαττία, *Dasyatis pastinacea*) szokás azonosítani. További adatok: NA 1, 56; 2, 36–50; 8, 26; 9, 40; 11, 37; 17, 18.

közelebb merészkednek elejtőikhez. Azok szép lassan, tánclépésben terelgetik őket egészen addig a pontig, ahol kifeszített hálók formájában már készen áll a csapda szerencsétleneknek. Miután először a tánc és az ének ejtette rabul őket, most a háló fogságába esnek.¹⁸

1, 46

A tengeri fogasok (*συνόδοντες*, *Dentex vulgaris*)¹⁹ korántsem magányos állatok, s nem is viselik el az egymástól való távollétet, elszakítottságot. Kifejezetten hajlamosak arra, hogy az egyes életkoroknak megfelelő csoportokat alkossanak. A fiatalabbak csapatokban úszkálnak, az érettebbek szintén közösen. Miként a közmondás is azt tanítja, *egykorú az egykorúval*, ezek a halak is örömuiket lelik közösen egy adott helyen tartózkodni a többiekkel, azonos tevékenységet űző és életmódot folytató társak, barátok módjára. A rájuk vadászókkal szemben az alábbi módszert eszelték ki: valahányszor egy horgász csalit dob nekik, gyorsan mind odaúsznak és kört formálva egymásra néznek, mintegy jelet adva, hogy senki ne közelítsen, még csak ne is érjen az előttük heverő csalétekhez. Így tehát, szépen felsorakozva nyugton maradnak. Ha netán egy másik rajból érkező fogas bekapja a horgot, az egyedülléte árát fogságba esésével fizeti meg. A horogra akadtat tehát a partra húzzák, a többieket pedig, akik nagyon is magabiztosak abban, hogy nem eshetnek áldozatul, pontosan amiatt fogják ki, mert megvetik a veszélyt.

1, 50

A muréna, amikor egész lényét eltölti a szerelmi vágy, kiúszik a szárazföldre és ott keres magának vőlegényt – ami azt illeti, hitvány egy vőlegényt. A vipera (*ἔχις*)²⁰ odújához megy oda ugyanis, s a két lény összefonódik. Azt is mondják, hogy a vipera, akit szintén a szerelmi összeolvadás vágya ösztökél, hasonlóképp a tengerpartra siet, s mint ahogyan

¹⁸ A zenei vonatkozásokról ld. PATAKI (2022: 62).

¹⁹ A fajról ez a mű egyetlen adata.

²⁰ További adatok: NA 1, 24–54; 2, 24; 6, 12–41–51; 9, 15–66; 10, 9–49; 5, 16; 10, 9; 15, 16; 17, 3.

az éjszaka mulatozók²¹ *aulos* hangja mellett kopognak szeretőjük ajtaján, úgy a vipera is füttyel hívja ki szerelmesét a vízből, aki meg is jelenik. A természet így terelgeti azonos vágy és közös ágy felé az egymástól távoli helyen élőket.²²

Források

- HERCHER 1864 R. HERCHER, *Claudii Aelianii De natura animalium libri XVII*, Leipzig, 1864.
- SCHOLFIELD 1971 A. F. SCHOLFIELD, *Aelian on the Characteristics of animals*, Cambridge MA, 1971.
- ZUCKER 2019 A. ZUCKER (trad.), *Élien: La personnalité des animaux*, Paris, 2019.

Felhasznált irodalom

- DARAB 2018 DARAB Á., *Az élővilág csodálatos élete. A delfin-materia*, in: Tóth O. (szerk.), *Miraculum: A csodák szerepe és jelentősége az európai kultúrtörténetben*, Debrecen, 2018, 113–131.
- MAGYAR 2002 MAGYAR L. A. (ford.), *Ilyenek az állatok*, in: Bánki É. – Tóth T. (szerk.), *Palimpszeszt 17. Tanulmányok és műfordítások Zemplényi Ferenc 60. születésnapja tiszteletére*, 2002. május 8., <https://magyar-irodalom.elte.hu/palimpszeszt/zemplenyi/49.htm>
- PATAKI 2015 PATAKI E., *A buja halaktól a szemérmes elefántig: morálfilozófia és elbeszélői stratégia Ailianos állattörténeteiben*, in: Tóth O. (szerk.), *Tempora mutantur: Tanulmányok az időről és a bűnről*, Debrecen, 2015, 211–252.
- PATAKI 2022 PATAKI, E., *Értelem, érzelem és esztétikum: Ailianos az állatok zenéjéről*, *Antikvitás & Reneszánsz*, 10 (2022) 45–56.
- VÍGH 2019 VÍGH É. (szerk.), *Állatszimbólumtár A-Z*, Budapest, 2019.

²¹ A mulatozó férfit jelölő *komastés* szó a görög színjátszás kialakulásában is fontos szerepet játszó, a Dionysos-kultuszhoz kötődő éjszakai zenés-táncos felvonulásra, a *kómosra* utal.

²² Az Ailianos által leírt jelenség a patrisztikus korban új elemmel bővül: a vipera az aktus előtt kiokádja mérgét, a pár így a hűsre és kölcsönös bizalomra épülő keresztény házasság emblémájaként is szerepel, vö. Bas. *Hex.* 7, 56. A két állat zeneiségéről ld. (PATAKI 2022: 57, 26. jz.)

LÁZÁR ISTVÁN DÁVID

Kutyahúség – macskahúség

A tudós kollégáink és barátaink „kerek” születésnapjára készülő kötetekben olyan szöveget illik megjelentetni, amely az ünnepelt és a köszöntő munkásságához és személyéhez egyaránt kapcsolódik, ezért nem könnyű a feladat. Mivel Vigh Éva kutatásainak és publikációinak jelentős része foglalkozik az állatszimbolikával, továbbá – amint hosszú évek együttműködése során megtudtam – a háziállatok közül leginkább a kutyákat és a macskákat kedveli, a költők és irodalmárok közül pedig igen közel áll szívéhez Petrarca (amint nekem is), úgy gondoltam, az alábbiak tetszésére szolgálnak majd. Két latin nyelvű szöveg és magyar fordítása olvasható itt: az egyik Petrarca levele Matteo Longhinak,¹ amelyben leírja, hogyan viselkedett a címzett kutyája, miután gazdája elutazott, majd számos példával mutatja be a kutyahúséget; a másik Petrarca macskájának síremlékén található tréfás epigramma,² amely sajátos logikájával a macskát Laurával egy szintre emeli.

Bízom benne, hogy a két szöveg elolvasása kellemes perceket okoz az ünnepeltnek.

¹ PETRARCA, *Familiarium rerum libri* 13, 11. – BOSCO et al. (1992). Petrarca több levele is tanúskodik kutyabarátságáról, erről ld. ANTOGNINI (2008: 211, 270. jz).

² A síremlék Arquàban, Petrarca egykori, ma múzeumként működő házában található. Az epigramma szerzője Antonio Querenghi (1547–1634). – A szöveget a helyszínen jegyeztem le (L. I. D.).

Petrarca levele a kutyahűségéről

Ad Matheum Longum Pergamensem, archidyaconum Leodiensis ecclesie, de natura et fide canum.

Canis tuus pice nigrior vento levior cane fidelior te digresso *Substitit erravit ne via*, quod de Creusa Virgilius ait; nam quod sequitur, „lassum resedisse” non suspicor. Nullus eum cursus, nulla difficultas viarum, asperitas nulla lassaret qui volucrum soleat ac pendentem in aere leporem incredibili celeritate prevertere; generosa quidem animalia labor alit, immodica quies necat. Sic igitur errore proculdubio, non labore retractus ex itinere, et amissis indiciis qua te sequeretur, ignorans quid mestissimus ageret, iret in silvas victum sibi proprio studio quesiturus — facile id quidem nulloque poterat labore — nisi natura parens obsisteret, que est ut hoc animal procul ab homine non vivat. E cunctis enim animantibus que sub obsequio hominis sunt, nullum cane fidelius, ut fama est, nullumque quod serius ab homine divellatur. Accepimus quasdam gentes in preliis canum acies pro stipendiariis habuisse, qui quotiens opus esset, fidelissimam operam navantes nunquam prelium detrectarent; legimus quosdam canes morti se pro dominis obiecisse et alios quidem suos strenue ac feliciter ab iniuria defendisse; alios non minus fideliter sed minus fauste protexisse tandiu donec ipsi confoderentur, ut nisi cane perempto nullus peragende iniurie locus esset; alios quoque superstites, dominis interfectis, sed afflictos vulneribus perseverasse tamen et quando ab hominum nequivissent, dilectum corpus a ferarum saltem ac volucrum iniuria defendisse; quosdam dominorum interitum vindicasse;

A bergamói Matteo Longhinak, liège-i főesperesnek a kutyák természetéről és hűségükről

A hollónál is feketébb, a szélnél is sebesebb, az összes többinél hűségesebb kutyád, miután elutaztál, nem tudta, hogy „hátramaradt vagy eltévedt” – ahogyan Creusáról mondja Vergilius.³ Ám nem gondolnám, hogy „kimerülten leroskadt” – ahogyan folytatódik az idézet. Mert sem a futás, sem a nehezen járható vagy meredek út nem képes kimeríteni őt, aki hihetetlen gyorsaságával még a nyulat is – habár az úgy suhan a levegőben, mintha repülne – megelőzi. A fáradtság megedzi a nemes állatokat, a tunya tétlenség viszont megöli őket. Így tehát nem fér hozzá kétség, hogy nem a fáradtság tartotta vissza attól, hogy kövessen téged, hanem az, hogy eltévedt. Mivel pedig nyomodat vesztette, bánatában nem tudta, mit tegyen. Bolyonghatott volna az erdőben, a maga erejéből kutatva fel élelmét – ezt könnyedén, minden fáradtság nélkül megtehetné volna. Ebben azonban megakadályozta az anyatermészet, amely úgy intézte, hogy ez az állatfaj csak az ember közelében képes élni. Az ember környezetében élő összes állat közül egyetlen sincs, amely hűségesebb lenne a kutyánál – ahogyan a közvélekedés tartja –, és amely szorosabban ragaszkodna az emberhez.

Hallottunk arról, hogy bizonyos népek zsoldosok helyett kutyákat állítottak csatasorba, akik mindig a legmegbízhatóbban harcoltak, amikor csak szükség volt rá, és sohasem tagadták meg a csatába vonulást. Olvastunk arról, hogy bizonyos kutyák életüket adták gazdájukért, más kutyák pedig állhatatosan megvédték őket a támadástól. Mások ugyan csak hűségesen, ám kevésbé szerencsésen addig védték gazdájukat, mígnem ők maguk szenvedtek el halálos döfést, így csak a kutya halála után nyílt lehetőség a támadásra. Voltak olyan kutyák, akik gazdájuk halála után, bár ők maguk is megsebesültek, mégis kitartottak, és a szeretett test épségét, ha az emberektől nem is, de legalább a vadállatoktól és a madaraktól megvédelmezték. Más kutyák megbosszulták gazdájuk halálát;

³ Verg. *Aen.* 2, 739.

quosdam vero dominos humi obrutos officiosis unguibus effodisse et interfectores turbe spectantium immixtos et morsibus crebris et flebilis latratus indicio detexisse et ad fatendum coegisse; alios extinctis dominis cibo usque ad exitum abstinuisse; quod Patavi nuper illi viro optimo cuius non modo anime sed cineri memorieque multum debeo, post crudelem illum et lacrimas renovantem vite finem suus canis michi plane notus prestitit; nonnullos audivimus sepulcri saxo pertinaciter inhesisse, nec ante divulsos quam inedia perirent; alios ardentium dominorum rogos insiluisse atque arsisse cum illis. Mirum a Plinio Secundo ac Solino scribitur, Garamantum regem ab exilio ducentorum canum pro se contra adversarios decertantium obsequio rediisse. Miserabilius quod Rome actum dicunt, canem damnatum dominum, cum egre posset excludi, in carcerem prosecutum; ac deinde percusso domino canem ingenti ululatu dolorem proprium fuisse testatum; demum cum populo miserante ad esum invitaretur, oblatum cibum ad os domini sui retulisse; postremo iactatum in Tyberim cadaver, innatando seque dilecto honeri subiectando sustentare nisum esse, non immerito quidem, ut ipsius Plinii verbo utar, «effusa multitudine ad spectandam animalis fidem». Innumerabilia sunt canine ut ita dixerim fidei argumenta. Te igitur amisso, quo se se verteret canis tuus, qui nature dominique memor hinc solitudinem horreret hinc alienigene cuiuslibet dedignaretur imperia? quod unum restabat misero, notam domum repetiit, ubi sub te lete vixerat et quo laudati cursus palmam sepe retulerat, sepe cruentos capreolos leproesque remiserat; nec ullo tuorum illic reperto, clauso ostio miserabiliter insultans, omnium astantium misericordiam tuique desiderium excitavit. Tum primum damna nostra sentire cepimus teque quem presentem putabamus, abesse perpendimus.

voltak olyanok, akik gazdájuk elföldelt holttestét fáradságos munkával kikaparták, majd megharapva a tömegbe vegyült gyilkosokat szomorú ugatásukkal leleplezték, így kényszerítve őket vallomásra. Voltak olyanok, akik gazdájuk halála után nem vettek ételt magukhoz, és éhen haltak; így tett nemrég Padovában egy kutya, akit jól ismertem, gazdájának – aki kiváló férfiú volt, és akinek nem csupán életében, de holtában is sokkal tartozom – kegyetlen és gyakran sírásra fakasztó halála után. Halottunk olyan kutyákról, akik egészen pusztulásukig nem tágítottak gazdájuk sírja mellől. Más kutyák gazdájuk halotti máglyájának tüzebe ugrottak, és velük együtt hamvadtak el. Plinius Secundus és Solinus írja le azt a csodás eseményt, amelynek során a garamantesek királya kétszáz kutya segítségével – akik megküzdöttek ellenségeivel – tért haza. Együttérzést kelt az az eset, amely állítólag Rómában történt meg: egy kutya – akit nem tudtak elzavarni – követte a börtönbe elítélt gazdáját, majd amikor gazdáját kivégezték, hangos vonyítással fejezte ki fájdalmát. Amikor megszávnán őt az emberek később meg akarták etetni, az ételt urának szájához vitte. Végül pedig, amikor a holttestet a Tiberisbe vetették, odaúszott és a szeretett terhet igyekezett a felszínen tartani. S így nagyon is érthető – Plinius szavait idézve –, hogy eközben az „emberek sokasága tódult oda, hogy szemtanúja legyen az állat húségének”.⁴

Számtalan példája van a – hogy úgy mondjam – kutyahúségnek. Miuután téged elveszített, mihez is kezdhetett a kutyád, aki természetét nem tagadta meg, és emlékezett a gazdájára, s így egyfelől visszariadt a magánytól, másfelől pedig nem fűlött hozzá a foga, hogy valaki más parancsolgasson neki? Csak az a lehetősége maradt a nyomorultnak, hogy visszatérjen jól ismert otthonába, ahol veled vígan élt, ahová gyakran hozta el dicső futásának jutalmát, és ahová véres őzgidákkal és nyulakkal állított be. Házad népéből senkit sem talált ott, csak ugrált a zárt kapu előtt, ezzel mindenkiben, aki csak a környéken volt, szánalmat keltett, valamint vágyat arra, hogy lásson téged. Akkor kezdtük el érzékelni a bennünket ért vesztséget, és rájönni, hogy eltávoztál, habár azt hittük, velünk vagy.

⁴ Plin. *HN.* 8, 51, 142. Magyar fordítását ld. DARAB (2014: 274–275). Petrarca kutyák húségét illusztráló többi története is – kivéve azt, amelyet saját tapasztalata alapján ír le – Pliniustól származik.

Ut me autem ille conspexit, infremuit; mox tremula blanditiis cauda vocantem sponte consequitur; nunc mecum vadit in silvas, sub me militat, meis auspiciis ruit in beluas et michi sepe gratissimas predas agit, paratus ille, si iubeas, ad te venire, letus tamen quod fortuna illum ad amicum limen appulerit. Vale.

Ad fontem Sorgie, VIII Kal. Septembris.

Petrarca macskájának sírfelirata

Etruscus gemino Vates exarsit amore,
 maximus ignis ego, Laura secundus erat.
 Quid rides? Divinae illam si gratia formae,
 me dignum eximio fecit amante fides;
 si numeros, geniumque sacris dedit illa libellis,
 causa ego, ne saevis muribus esca forent.

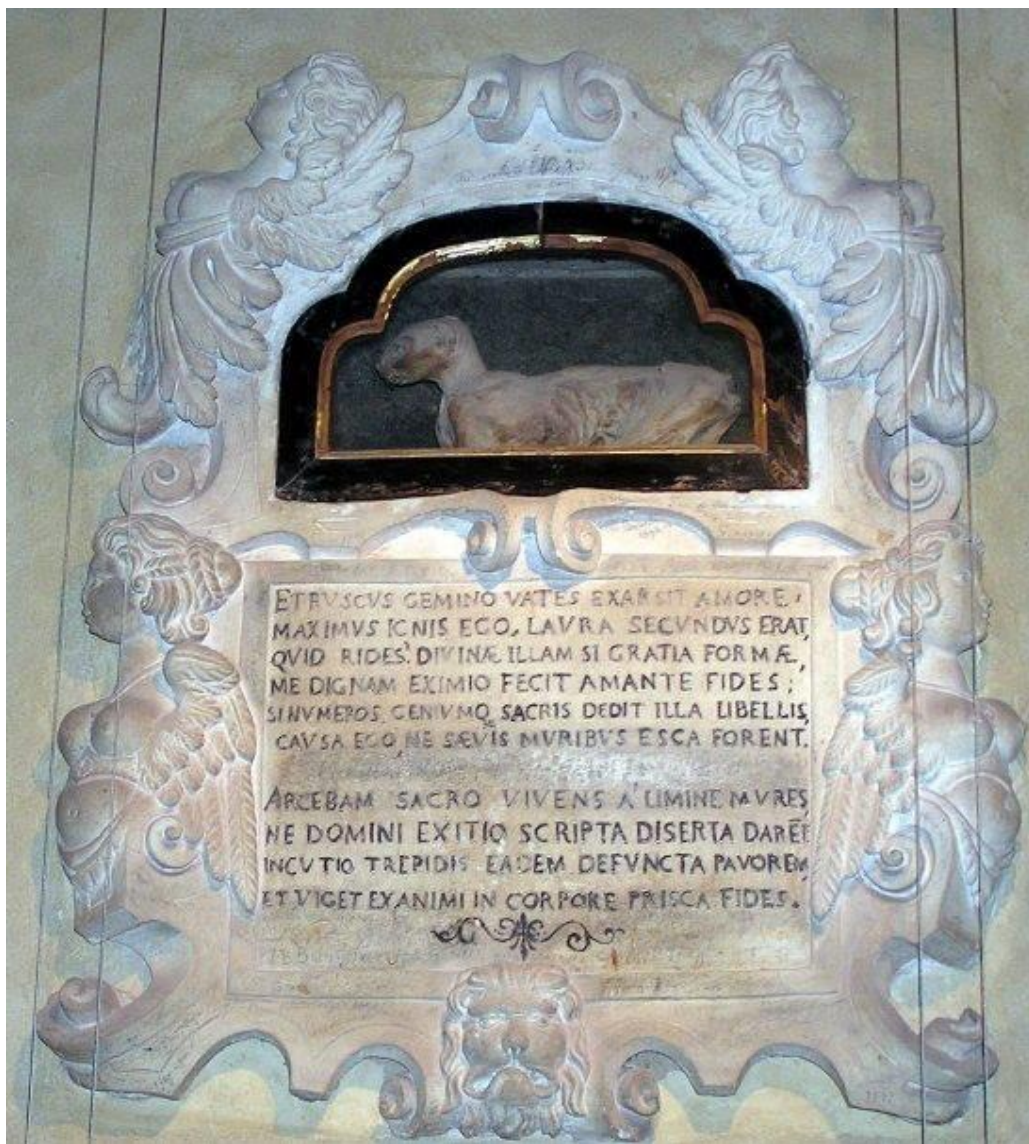
Arcebam sacro vivens a limine mures,
 ne domini exitio scripta diserta darent.
 Incutio trepidis eadem defuncta pavorem,
 et viget exanimi in corpore prisca fides.

Az etruszk költő két szerelem tüzeiben égett:
 én voltam a nagyobb, Laura csak a második.
 Miért nevetsz? Őt menyeien kecses alakja,
 engem azonban a hűség tett méltóvá szerelmesemre:
 habár ő adott mértéket és szellemet írásainak,
 nekem köszönhető, hogy azok nem váltak az ádáz egerek étkévé.

Míg éltem, távol tartottam az egereket a szent küszöbtől,
 nehogy elpusztítsák gazdám ékesen szóló műveit.
 Még holtomban is rettegést keltek bennük,
 hiszen élettelen porhüvelyemben megmaradt az egykori hűség.

Amikor a kutyád meglátott engem, vakkantott egyet, majd hívásomra farkát csóválva saját jószántából követett. Most velem járja az erdőket, az én oldalamon küzd, az én parancsomra ront rá a vadállatokra, és gyakran hajt fel nekem gazdag zsákmányt. Készen áll azonban arra, hogy boldogan visszatérjen hozzád, ha úgy akarod, ám boldog attól, hogy a szerencse egy jó barát házába vezette. Ég veled!

A Sorgia forrásánál, augusztus 25-én.

A hűséges macska síremléke Arquàban, Petrarca egykori, ma múzeumként működő házában

Források

- BOSCO et al. 1992 U. BOSCO et al., *Francesco Petrarca: Opere. Canzoniere – Trionfi – Familiarium rerum libri*, Firenze, 1992.
- DARAB 2014 DARAB Á. (ford.), *Idősebb Plinius: Természetrájz VII–VIII. Az emberről és a szárazföld élőlényeiről*, Budapest, 2014.

Felhasznált irodalom

- ANTOGNINI 2008 R. ANTOGNINI, *Il progetto autobiografico delle Familiars di Petrarca*, Milano, 2008.

FRAZER-IMREGH MONIKA

Angelo Poliziano levele Antonio Pizzamanóhoz

Az itt következő forrásban Angelo Poliziano¹ levelezése negyedik könyvének hetedik darabját olvashatjuk (Epistulae 4, 7), amelyet Antonio Pizzamanóhoz, a velencei humanistához írt, aki tehetősebb barátjával és egyben pártfogójával, Domenico Grimannal együtt egy alkalommal áruhában kereste fel őt és Giovanni Pico della Mirandolát, így tréfálva meg a két firenzei jóbarátot. A két csínytevő még a távozásakor is alig akarta felfedni valódi kilétét, és ezt a csínyet hányja Pizzamano szemére szintén tréfásan Poliziano.²

Kulcsszavak: Angelo Poliziano, Antonio Pizzamano, Domenico Grimani, Giovanni Pico della Mirandola, humanisták, levelezés

Antonio Pizzamano (1461 k.–1512) velencei humanista és teológus, apostoli jegyző, majd Feltre püspöke, ahol Andrea Mantegnának adott megbízatást.³ Padovában szerzett a szabad művészetekből diplomát 1486-ban, Aquinói Tamás kisebb műveit adta ki 1490-ben, 1497-től választotta a papi hivatást. Bár a filozófiában a tomizmus volt a fő csapásiránya, szoros kapcsolatban állt más filozófiai iskolák képviselőivel, így a humanisták közül a peripatetikus filozófiát vizsgáló Elia del Medigóval, a filozófia minden ágát jól ismerő Giovanni Pico della Mirandolával és Polizianóval. 1498-ban Domenico Grimani támogatásával a firenzei

¹ Angelo Poliziano rövid életrajzát ld. FRAZER-IMREGH (2020: 47–51).

² E forrásközlés a Poliziano *Epistulae* 1–4. könyvéből vett korábbi közlésekhez kapcsolódik e folyóirat, az *Antik Tanulmányok*, az *Orpheus Noster* és két konferenciakötet hasábjain: FRAZER-IMREGH (2020), FRAZER-IMREGH (2021a), FRAZER-IMREGH (2021b), FRAZER-IMREGH (2021c), FRAZER-IMREGH (2021d), FRAZER-IMREGH (2021e), FRAZER-IMREGH (2021f), FRAZER-IMREGH (2021g), FRAZER-IMREGH (2021h), FRAZER-IMREGH (2021i), FRAZER-IMREGH (2021j), FRAZER-IMREGH (2022), FRAZER-IMREGH (2023a), FRAZER-IMREGH (2023b), FRAZER-IMREGH (2023c).

³ PISTOIA (2015).

San Marco kolostorába költözött, ahol a négy évvel azelőtt elhunyt Pico kéziratának katalógusát állította össze, Pico könyvtárát ugyanis Grimani vásárolta meg. Egyházi tevékenysége mellett élete végéig a Velencei Köztársaságot szolgálta információk szerzésével és diplomáciai megbízatásokkal. A levelezés másik, hallgatólagos főszereplője az itt említett Domenico Grimani (Velence, 1461–Róma, 1523) jelentős velencei humanista, teológus és államférfi, 1493-tól bíboros, 1497-től Aquileia pátriárkája, Pizzamano jó barátja.⁴ Munkái közül a legjelentősebb Aranyszájú Szent János homíliáiból készített fordítása. Korának egyik legjelentősebb gyűjtője volt, antik és korabeli műtárgyakból, festményekből, rajzokból (Giorgione, Tiziano, Memling, Bosch, Raffaello, Dürer, Leonardo, Michelangelo) álló gyűjteményének darabjai ma a Velencei Régészeti Múzeumot gazdagítják. Kódexei jelenleg javarészt a velencei Biblioteca Nazionale Marcianában találhatóak, ezek közül a leghíresebb a Grimani-breviárium, amely nagyszámú és a legmagasabb színvonalú miniatúrái miatt jelentős. Egyéb kézirateit, többek között görög és héber nyelvűeket is, Udinében őrzik.

Az Antonio Pizzamanóhoz szóló levél annak egy Domenico Grimannal együtt elkövetett csínyéről számol be, amelynek során Giovanni Pico della Mirandolát és Polizianót azzal tréfálták meg, hogy firenzei látogatásuk alkalmával vicenzai testvérekként, Porticenzi néven mutatkoztak be, és egész ottlétük alatt nem fedték fel kilétüket, csak távozásukkor lepték meg az elképedt barátokat. Poliziano beszámol Picónak egy korábbi hasonló csínyéről is, amikor is álruhában saját magáról faggatta ki Polizianót, hogy mit is gondol Picóról. A levél Pizzamanónak olyan leveleire is reagál, amelyeket a velencei humanista egy Lattanzio nevű barátjuk közvetítésével kapott meg, és amelyek stílusát és ékességét messzemenően dicséri, visszaemlékezve immár tízéves ismeretségükre és barátságukra Grimannal együtt.

Majd egy közelebről meg nem nevezett kézirat kölcsönzésére vonatkozó kérés is szerepel, igen röviden, végül Lorenzo de' Medici minden téren való kiválóságának hangsúlyozásával és egy elmulasztott műkinclátogatás felemlegetésével zárja a levelet.

⁴ BENZONI–BORTOLOTTI (2002).

Források

- BUTLER 2006 Sh. BUTLER (ed., transl.), *A. Poliziano: Letters, Vol. 1, Books 1–4* (The I Tatti Renaissance Library 21), Cambridge Mass. – London, 2006.

Felhasznált irodalom

- BENZONI–BORTOLOTTI 2002 G. BENZONI – L. BORTOLOTTI, *Domenico Grimani*, Dizionario Biografico degli Italiani 59, Roma, 2002.
[https://www.treccani.it/enciclopedia/domenico-grimani_\(Dizionario-Biografico\)](https://www.treccani.it/enciclopedia/domenico-grimani_(Dizionario-Biografico))
- FALZONE 2005 P. FALZONE, *Lorenzo Lippi*, Dizionario Biografico degli Italiani 65, Roma, 2005.
<https://www.treccani.it/enciclopedia/ricerca/Filippo-Posco/>
- FRAZER-IMREGH 2020a FRAZER-IMREGH M., „*Ki remélhet magának nagyobb isteni segítséget?*” – *Angelo Poliziano vigaszlevele Gioviano Pontanóhoz Ferrante király halála alkalmával*, *Antikvitás és Reneszánsz*, 6 (2020), 43–68. DOI: 10.14232/antikren.2020.6.43-68
- FRAZER-IMREGH 2020b FRAZER-IMREGH M., *Poliziano levele Piero de’ Medicihez Róma, Firenze és Fiesole nevének etimológiájáról*, *Orpheus Noster*, 38 (2020/2), 103–109.
- FRAZER-IMREGH 2021a FRAZER-IMREGH M., „*Gondold azt, hogy nem is levelet, hanem [...] az emberi élet minden kényelmét küldöd*” – *Angelo Poliziano és Girolamo Donato levelezése*, *Antikvitás és Reneszánsz*, 7 (2021), 225–254. DOI: 10.14232/antikren.2021.7.225-254
- FRAZER-IMREGH 2021b FRAZER-IMREGH M., *Poliziano ódája Giuliano de’ Medici halálára. Bevezető és forrásközlés*, *Antik Tanulmányok*, 65 (2021/2), 255–260. DOI: 10.1556/092.2021.00018
- FRAZER-IMREGH 2021c FRAZER-IMREGH M., *Angelo Poliziano és Niccolò Leonicensis vitája a Naturalis historia egy helyéről*, *Antik Tanulmányok*, 65 (2021/2), 261–278. DOI: 10.1556/092.2021.00019
- FRAZER-IMREGH 2021d FRAZER-IMREGH M., *Angelo Poliziano bevezetője Levelei tizenkét könyve elé*, *Orpheus Noster*, 41 (2021/1), 102–104.
- FRAZER-IMREGH 2021e FRAZER-IMREGH M., *Poliziano és Ermolao Barbaro levelezése*, *Orpheus Noster*, 42 (2021/2), 112–120.
- FRAZER-IMREGH 2021f FRAZER-IMREGH M., *Girolamo Donato, Velence szónoklója, költő és filozófus*, *Orpheus Noster*, 43 (2021/3), 63–68.
- FRAZER-IMREGH 2021g FRAZER-IMREGH M., *Niccolò Leonicensis orvos, filozófus, az orvostudomány újkori reformjának atyja*, *Orpheus Noster*, 43 (2021/3), 69–80.
- FRAZER-IMREGH 2021h FRAZER-IMREGH M., *Angelo Poliziano és Battista Guarino levelezése*, *Orpheus Noster*, 43 (2021/3), 97–104.
- FRAZER-IMREGH 2021i FRAZER-IMREGH M., *Reneszánsz hősök – a tudós költő és pártfogója. Angelo Poliziano levele Lorenzo de’ Medici haláláról* in: Csízy K. –

- Hóvári J. (szerk.), *Hősök, mártírok, áldozatok, szentek*, Budapest, 2021, 155–172.
- FRAZER-IMREGH 2021j FRAZER-IMREGH M., *A tudós humanista küldetése és társadalmi szerepvállalása – Gioviano Pontano*, *Studia Caroliensia* (2021), 139–152.
- FRAZER-IMREGH 2022 FRAZER-IMREGH M., *Angelo Poliziano: Levelek, II. könyv, 1–2. levél (Filippo Beroaldo)*, *Orpheus Noster*, 46 (2022/2), 81–82.
- FRAZER-IMREGH 2023a FRAZER-IMREGH M., *Tévedett-e az Idősebb Plinius? Angelo Poliziano és Niccolò Leonicensi vitája a Naturalis historia egy helyéről*, in: Takács L. – Tóth O. (szerk.), *Az antik nevelés és öröksége (Hereditas Graeco-Latinitatis X.)*, Debrecen, 2023, 112–135.
- FRAZER-IMREGH 2023b FRAZER-IMREGH M., *Angelo Poliziano és humanista rajongói*, *Antikvitás és Reneszánsz*, 11 (2023), 169–180.
DOI: 10.14232/antikren.2023.11.169-180
- FRAZER-IMREGH 2023c FRAZER-IMREGH M., *Angelo Poliziano elismerő levele Cassandra Fedelehez*, *Antikvitás és Reneszánsz*, 12 (2023), 87–97.
- PISTOIA 2015 U. PISTOIA, *Antonio Pizzamano*, *Dizionario Biografico degli Italiani* 84, Roma, 2015. [https://www.treccani.it/enciclopedia/antonio-pizzamano_\(Dizionario-Biografico\)](https://www.treccani.it/enciclopedia/antonio-pizzamano_(Dizionario-Biografico))

Angelo Poliziano's letter to Antonio Pizzamano

In the following source, you can read the Hungarian translation of the seventh letter of the fourth book of Angelo Poliziano's correspondence (Epistulae 4, 7), which he wrote to Antonio Pizzamano, humanist from Venice, who, together with his wealthier friend and also patron, Domenico Grimani, visited him and Giovanni Pico della Mirandola, making fun of the two good friends from Florence. The two pranksters hardly wanted to reveal their true identities even when they left, and Poliziano throws this prank in Pizzamano's eyes, also jokingly.

Keywords: Angelo Poliziano, Antonio Pizzamano, Domenico Grimani, Giovanni Pico della Mirandola, humanists, correspondence

Angelus Politianus: *Epistulae, Liber quartus, 7*¹

Angelus Politianus Antonio Pizamano s. d.²

1. Quid esse hoc dicam, vir doctissime, quod illo ipso tempore quo vos Ioanni Pico Mirandulae, me praesente, tu Grimanusque, non iam tuus potius quam meus, quanquam mentito nomine, quanquam dissimulata patria, quanquam sub mille involucris, exhibuistis, non alium prius aut libentius sermonem quam de vobis ipsis, licet alio revocantibus ac propemodum resistentibus, iniecimus? An non, obsecro, vos surda et ignara quaedam naturae consentientis ratio non modo personam detrahere illam vobis intempestivam, sed etiam exprobare fucum falsarum illiusmodi apud amicos imaginum videbatur? Adeon' autem vos tum fuisse ferreos, adeon' (quaeso) in illo male, mehercules, lepido proposito pertinaces ut cum de utroque vestrum tam ardentem uterque nostrum sic a vobis, quasi certe non a vobis, quaerebamus, et cum apud vos de vobis ipsis, ut apud alios, tam ex animo tamque amanter loquebamur, duritiam tamen, aut obstinationem potius latendi fallendique nos, eandem semper retinueritis? O, si non ita induxissetis animum, qui complexus et quanta illa nostra extitissent gaudia! Quem diem nobis incivili illo, ne dixerim crudeli, commento, quem fortasse etiam vobis invidistis! Etenim ego ne postea quidem laetitiam indicii toto persensi pectore, cum sub articulo uno temporis mihi vos pene prius abstulistis quam obtuleratis. Nam, etsi animus omnino inclinabat eodem, vix tamen credere audebam vos esse, bona fide, qui videlicet eratis (nec enim vel ab eis me antea potuisse vel tum quoque non iterum posse falli existimabam qui se nuper fefellisse confitebantur), ut ne illud quidem tantillum voluptatis liberum sincerumque mihi et ab omni vacuum suspitione reliqueritis. Ut enim pisces atque aves, decepti semel, caeteros etiam cibos, illi hamatos, hae viscatos credunt, sic ab impostura nuper vestra quod etiam merum sincerumque fuit esse id omne tamen dilutum mihi atque incrustatum penitus videbatur.

¹ A fordítást az alábbi szövegkiadás alapján készítettem: BUTLER (2006: 262–268).

² A kéziratban még ez áll: *Veneto Patricio philosophiae doctori egregio*. – „velencei patriciusnak, a filozófia kiváló doktorának”.

Angelo Poliziano: *Levelek*, Negyedik könyv, 7

Angelo Poliziano Antonio Pizzamanónak üdvözlését küldi

1. Mit mondhatnék arról, nagytudású férfiú, hogy ugyanakkor, amikor a jelenlétemben Grimanival együtt, aki immár inkább az én barátom, mint a tiéd, megjelentetek Giovanni Pico della Mirandola előtt – bár hamis néven, hazátokat letagadva, ezer álca alatt –, nem másról kezdtünk el beszélgetni (és nem is akartunk témát váltani), mint éppen rólatok, jöllehet vonakodtatok ettől, és el is akartátok terelni a témát? Könyörgöm, vajon nem tűnt fel, hogy az összeesküvésben járatlan és tapasztalatlan magatartásokat nemcsak azt a rosszkor feltett álarcot rántja le rólatok, hanem a barátok előtt a hamis képek álcáját is elárulja? Hát ennyire eltökéltek voltatok, kérdem én, s ebben az (istenemre!) nem túl szép tervetekben ennyire kitartóak, hogy amikor mi ketten kettőtökről oly hevesen kérdezősködünk tőletek, mintha persze nem tőletek kérdeztünk volna, és amikor előtetek úgy beszéltek rólatok, mintha valaki más előtt beszéltek volna, annyira szívből és annyira tele szeretettel, mégis, továbbra is megtartottatok keménységeket vagy inkább a rejtőzködésben és a becsapásunkban való makacsságokat? Ó, ha nem ez lett volna a tervetek, bizony hogy megölelhettük volna egymást, és mekkora lett volna az örömünk! Micsoda naptól fosztottatok meg minket, s talán magatokat is, méltánytalan, hogy ne mondjam, kegyetlen koholmányokkal! Hiszen én még utána sem tudtam tiszta szívből örülni, amikor egy szempillantás alatt szinte hamarabb eltűntetek, mint hogy felfedtétek magatokat. Mert még ha nagyon hajlott is rá a lelkem, alig mertem elhinni, hogy tényleg ti vagytok azok, akik valójában vagytok (nem gondoltam ugyanis, hogy azok, akik az imént bevallották, hogy becsaptak, azok képesek voltak engem becsapni, vagy épp nem csaphatnak be most újra), úgyhogy még egy pillanaty fel szabadult és őszinte örömet sem hagytatok nekem a gyanú minden árnyéka nélkül. Mert mint a halak és a madarak, ha egyszer már rászedték őket, a további élelemről az előbbieket úgy hiszik, horogra van tűzve, az utóbbiak meg hogy madárléppel van bekenve, úgy számomra a csalásokat után a tiszta őszinteségeket átlátszónak és bemázoltnak tűnt.³

³ Hor. *Sat.* 1, 3, 56.

2. Fecit istuc ipsum olim in me Picus, verum longe ille mitius, nam cum me rusticantem temporarius versipellis adivisset, ac sibi ludos paulisper de amico cepisset, et de se quid sentirem callide, quasi alienus, explorasset, mox tamen, ubi lusit satis, ultro se mihi ridens patefecit, ut omni prorsus erepta nube frui iam liberrime suavissime iuvenis praesentia, dulcissimoque colloquio licuerit et veras audire et reddere voces.

3. Vos, contra, immodici, nisi me fortuna revertentem vestra ipsorum causa rure in urbem pene dixerim fugientibus in ipso limine obiecisset, taciti (quod adhuc abominor), taciti ambo et ignorati mihi, tum pro Venetis Vicentini, pro Pizamanis et Grimanis nescioqui Porticenses discesseratis. Sed enim querelae conticescant, serae iam et nihil profuturae, licitumque amicis fuerit ludere aliquando ex suo commodo amicos, sicuti carissimos homines etiam interdum numina solent, quod viri quidam sapientissimi prodiderunt.

4. Venio nunc ad epistolas tuas elegantissimas, quas mihi et Pico Lactantius noster diligentissimus reddidit, hoc est, utranque utrique. Nam quod in hoc genere alteri datur, utrique profecto datur. Et quidem videris in eis mihi vel ob hoc ipsum nervos omneis tuae contendisse humanitatis, ut quod peccaveras antea te nobis coram diffingens, nunc absens eundem refingens pulcherrima vicissitudine redimeres. Etenim sic in literis ipsis amor humanitasque tua et suavitas ingenii nativa quaedam vivit, spirat, exhibetque se ut non (quod solitum est) in atramento, sed in penitissimis praecordiis intinxisse nobis scriptorium calamum videaris. Ita, quod ait Syracosius poeta, si quid nos antea momordisti, nunc innoxium repetita etiam utilitate reddidisti.

⁴ Verg. A. 1, 409, Aeneasról és Venusról. LAKATOS István fordításának átirata.

⁵ Ebből a bonyolult szerkesztésű mondatból az szűrhető ki, hogy a velencei barátok Firenzében látogatták meg Picót, ahová a mirandolai gróf Lorenzo de' Medici erkölcsi támogatásával költözött a VIII. Ince pápa és az inkvizíció által betiltott római disputát követő üldöztetése után. Poliziano, mint szinte minden nap, épp meglátogatta jó barátját, így nyitottak ajtót rájuk a velenceiek, akik az utolsó percben fedték fel kilétüket. Ezért lettek volna „szökevények”, hiszen nem tudhatták, hogy Picónál Polizianoval is találkozni fognak, és mert nem adták meg a lehetőséget, hogy saját személyükben társaloghassanak velük a firenzei barátok.

⁶ Utalás a fenti *Aeneis*-részletre, ahol Venus nem fedi fel kilétét fia, Aeneas előtt, így tréfálva meg halandó gyermekét.

2. Pico egykor ugyanezt tette velem, de sokkal szelídebben. Mert amikor engem vidéken álöltözetben meglátogatott, és a barátja rovására kicsit eljátszadozott, és ravaszul, mintha idegen lenne, kifaggatott, hogy mit gondolok róla, mégis később, amikor már megelégette a játékot, nevetve önként felfedte magát előttem, úgyszólván miután a kétség minden felhője feloszlott, immár felszabadultan élvezhettem e kedves fiatalember társaságát, és volt alkalmunk egy jót társalogni, s lehetett „hallva igaz szavait, szólnom hozzá”.⁴

3. Ti viszont – ha a véletlen nem épp miattatok vitt volna engem vissza vidékről a városba, már-már azt mondanám, szökevények elé állított ott az ajtóban –⁵ megálljt nem ismerve hallgattatok (amin még most is megbotránkozom), mindketten hallgattatok, és én nem ismertelek fel titeket; azután velenceiek helyett vicenzaiakként, Pizzamani és Grimani helyett valami „Porticenzikként” távoztatok. De elég már a panaszkodásból, hisz késő és semmi haszna. És szabadjon a barátok számára olykor kedvükre megtréfálni a barátokat, ahogyan néha az istenek is eljátszadoznak a számukra legkedvesebb halandókkal, amint azt a legbölcsebb férfiak hátrahagyták.⁶

4. Most rátérek igen ékesszóló leveleidre, amelyeket Lattanzio barátunk lelkiismeretesen átadott Picónak és nekem, mindkettőt mindkettőnknek, hiszen ami e műfajban az egyikünknek szól, az valójában mindkettőnknek szól. S ezekben úgy tűnik, kedvességed minden idegét megfeszítéd azért, hogy amit korábban vétettél ellenünk, velünk szemtől szemben alakot változtatva, azt most távollétedben gyönyörűen visszaváltozva jóvá tedd. Valóban, leveleidben a szeretet, az emberieség, természeted veleszületett kedvessége annyira él, lélegzik és megmutatkozik, hogy úgy tűnik, nem tintába mártottad a tollad (ahogyan szokták), hanem a szíved legmélyébe. Így – a syrakusai költő szavaival szólva – „ha korábban rossz tréfát űztél velünk, most jóvátetted, és busásan kárpótoltál érte”.⁷

⁷ A syrakusai költő valószínűleg Epicharmos (i. e. 550 k.–460 k.), akinek a vígjátékai többnyire csak fragmentumokban maradtak fenn. (Diogenés Laertios szerint Kós szigetén született, Βίοι και γνώμαι των εν φιλοσοφία ευδοκιμησάντων 8, 78). A költő megtalálásában köszönöm Adorjáni Zsolt segítségét.

5. Nam quod breviores fuerint epistolae, dolemus quidem, sed eas arte longissimas, hoc est a capite crebro repetentes, facere didicimus. Sunt autem adhuc apud me literae quoque aliae tuae, neque non simul et Grimani, quas abhinc annos ferme decem dedistis ad me, nec illae profecto indignae quae tanquam semina iacerent, adulescentes qui quidem forent ad hanc uberrimam frugem perventuri. Nempe igitur sicuti amatores munuscula suae quisque Veneris diligenter servant (anellum puta, catellam, sudariolum, violam quoque, nonnunquam rosam, flosculum), sic ego tuas illas et item Grimani literas, amoris veri gratissima pignora, non modo paulo incuriosius non habeo, sed et sub oculos crebro revoco, nunc mihi ipse, nunc amicis recitans, atque ita memoriam redintegrans, ita affectus renovans, ita consuetudinem mihi vestram quam saepissime asciscens. Quare abs te iure quodam meo postulo ne istud ad me scribendi officium omittas, cuius fructum tanti faciam. Sed cum tibi a studiis gravioribus ocium suppetit, ocium illud in me potissimum transferas, operamque mihi aliquam, saltem vacui temporis, impertias. Debes hoc amoris meo, debes certe humanitati tuae.

6. Dominicum vero Grimani laetor equidem legationis honorificentissime perfungi munere. Cupio tamen eum salvum quam primum recipias, ne diutius a Musis ferietur, et ut aucto multis pro merito laudibus ob rem publicam bene gestam non tuo modo sed meo quoque nomine gratuleris, salutes, amplectarisque reducem, tum qua poteris significatione unum me quoque illi inter longa prosequentium officia repraesentes.

7. De codice autem nihil te equidem hortabor. Errarem potius si causam tibi meam commendandam putarem. Tantum dixerim vehementer me illum desiderare, qui lectus a me libenter, custoditus diligenter, etiam deinde fideliter remittetur.

5. Mert azt, hogy a levelek kissé rövidek, fájjaljuk ugyan, de megtanultuk, hogyan tehetnénk azokat mesterségesen hosszúvá: úgy, hogy elejétől a végéig gyakran elolvassuk. És hát vannak itt még nálam más leveleid is, csakúgy, mint Grimanitól, amelyeket nagyreményű ifjakként tíz évvel ezelőtt küldtetek nekem – nem méltatlanok arra, hogy mintegy magvakként pihenjenek, amelyek termését most le is arattátok. Tehát ahogyan a szerelmesek gondosan megőrzik a szívük választottjától kapott apró ajándékokat (például gyűrűt, láncot, zsebkendőt, vagy akár ibolyát, néha rózsát, kis virágszálat), úgy én a te leveleidet, és amelyeket Grimanitól kaptam, igaz szeretetetek legkedvesebb zálogait, nemcsak hogy nem hagyom porosodni, de gyakran előveszem, felolvasom hol magamnak, hol barátaimnak, és így frissítem fel az emléküket, így idézem fel ragaszkodásokat, a lehető leggyakrabban. Ezért a tőled nyert valamiféle jogom révén arra kérlek, ne hanyagold el azt a szolgálatodat, hogy írsz nekem, amelynek gyümölcsét oly nagyra értékelem. Hanem amikor komolyabb tevékenységeid megengedik a pihenőt, akkor azt a pihenőt rám pazarold, kérlek, és legalább szabadidőd egy részét szánd reám. Tartozol ennyivel szeretetemnek, s bizonyára tartozol ezzel embe-riességednek.

6. Örömmel tölt el, hogy Domenico Grimani a követséget nagyon becsületesen látja el. Mindazonáltal azt kívánom, hogy minél hamarabb épségben visszatérhessen hozzád, hogy ne legyen túl sokáig távol a múzsáktól, és hogy amikor visszatért, üdvözzöl,⁸ öleld kebledre és gratulálhass neki (nemcsak a saját nevedben, de az én nevemben is) a köztársaság ügyeinek nagyszerű intézése révén méltán megérdemelt dicséreteihez. Azután amikor csak tudod, engem egyedül képviselj a számára adott jelentésedben a kísérelőivel való tennivalói hosszú sorában.

7. A kézirattal kapcsolatban egyáltalán nem sürgetlek. Akkor tévednék inkább, ha úgy gondolnám, hogy ügyemet rád kell testálnom. Csak annyit mondanék el mindenképpen, hogy nagyon szeretném, hogy szívesen elolvassám, nagyon vigyáznék rá, s azután híven visszaküldeném neked.

⁸ *Salutes*. – Fordítása elmarad BUTLERNél, ld. BUTLER (2006: 269).

8. Ioannes Picus Mirandula, quasi Roscius quidam literari theatri, respondebit, arbitror, et ipse ad tuas literas, quas videlicet gratanter accepit. Te cordi et Grimanum, mecum simul, infixos habet, et quidem trabali clavo. Laudat utrunque ubique quacunque occasione, nec occasio illi tamen unquam deest.

9. Sed et Laurentio Medici tuas ego ad me literas recitavi, fabulamque illam simulati nominis ridenti narraui totam. Castigavit tamen ille me verbis, quod cognitos deinde non etiam invites in aedes suas adduxeram, ut veteris caelaturae vasa gemmasque, quando id vos cupere dixeratis, pro arbitrio spectaretis. Negavi me parem duobus. Nam ne Hercules quidem duos, quod est in proverbio. Verum amat ille vos; favet proposito doctrinaeque isti, vir unus ad omnia magna et honesta natus, educatus, exercitatus, nec minore a vobis (ni fallor) studio visendus, quam illa ipsa caelamina, qua prius appetita, dein tamen oblata, continuo refugistis.

Vale.

⁹ Quintus Roscius (Kr. e. 126–Kr. e. 62), az egyetlen színész, aki a rómaiak körében megbecsülést vívott ki lenézett mesterségében. Kortársához, Aisóposhoz hasonlóan rabszolgaként kezdte, majd gazdája hozzájárulásával jövedelmét félretéve megváltotta a szabadságát. Megnyerő külseje mellett főként azzal vívta ki a rómaiak rajongását, hogy a *forumon* elleste a legjobb szónokok (mint például Quintus Hortensius) hangszílyait és taglejtéseit. A komédia műfaját megújította azáltal, hogy az addig divatos rípacskodó-bohóckodó színészkedés helyett előadásmódjában elegáns humort vezetett be. Cicero is tanult tőle, és gyakran versengtek, hogy melyikük tud egy adott érzést vagy gondolatot hatásosabban kifejezni. Roscius írt egy értekezést, amelyben összevetette a színészetet a szónoklással, Cicero pedig *Pro Roscio comoedo* címmel védőbeszédet mondott mellette, amikor Kr. e. 76-ban egy perben bevádolták. Alakja népszerűvé vált a reneszánszban; Shakespeare kétszer is említi, a *Hamletben* (2. felv., 2. jel.) és a *VI. Henrikben* (3. rész, 5. felv., 6. jel.).

8. Giovanni Pico della Mirandola, mint a tudósok társulatának egy-fajta Rosciusa,⁹ gondolom, szintén válaszolni fog a leveledre, amelyet természetesen nagy örömmel fogadott. Velem együtt szívébe zárt téged és Grimanit, kitörölhetetlenül. Mindkettőtök dicséretét zengi mindenütt, mindenféle alkalomból, és hát sosincs híján az ilyen alkalmaknak.

9. Én bizony felolvastam leveledet Lorenzo de' Medicinek, és elmeséltem neki az egész álneves történetet, amin jót nevetett. De azért leszidott, hogy miért nem vezettelek el benneteket a házába akár akaratok ellenére is, miután felismertelek titeket, hogy tetszések szerint meg tudjátok tekinteni a régi, faragványokkal díszített vázákat és féldrágaköveket, merthogy azt mondtátok, szeretnétek ezt tenni. Azt mondtam erre, nem érek fel kettővel. Mert a közmondás szerint is „még Herkules sem küzd kettő ellen.”¹⁰ De kedvel mindkettőtöket, támogatja terveiteket és kutatásaitokat. Olyan férfi ő, aki egyszemélyben minden nagyszerű és dicső dologra született, nevelkedett, edzett; és ha nem tévedek, legalább olyan lelkesedéssel kellene őt meglátogatnotok, mint ahogyan azokat a véseteket (bár korábban vágytatok rá, s akkor felajánlottuk a lehetőséget) hirtelen otthagytátok.

Élj boldogul!

¹⁰ Pl. *Phd.* 89c.

KASZA PÉTER–MÁTÉ ÁGNES

Egy tragédia margójára – Források Lodovico Gritti magyarországi tevékenységéhez

Az olasz-magyar kapcsolatok egyik legellentmondásosabb időszaka a Lodovico Gritti nevével fémjelzett fél évtized. A később velencei dózsé-vá emelkedő Andrea Gritti törvénytelen fiaként született Lodovico (velencei dialektusban: Alvise) Gritti szülővárosában, Isztambulban nőtt fel és elsősorban ékszerkereskedésből szerzett hatalmas vagyont. Kiváló kapcsolatai voltak a Porta magas köreiből, különösen Szulejmán szultán befolyásos tanácsadójához, Ibrahim nagyvezírhez fűzte szoros barátság. A magyar politikával és a magyarországi ügyekkel 1527–1528 fordulóján Hieronym Łaski követsége idején került kapcsolatba, majd 1529-ben a szultáni sereggel maga is Magyarországra utazott. A ravasz és rátermett, remek oszmán összeköttetésekkel rendelkező velencei kalandor hamar az 1530-as évek első felének egyik legnagyobb befolyású figurája lett az oszmán vazallitást vállalni kénytelen Szapolyai János udvarában. János király előbb kincstartóvá, majd kormányzóvá is kinevezte, így 1532–1533-ra Gritti szinte állam lett az államban. Szerepét és személyét ugyanakkor már a kortársak is nagyon ellentmondásosan ítélték meg. Úgy tűnt, Gritti hatalma 1534-re ért zenitjére, amikor szultáni megbízással indult Magyarországra, hogy a két ellenkirály, Szapolyai János és Habsburg Ferdinánd befolyási övezetét a Porta szándékai szerint határozza meg, megvetve ezzel egy, az ország megosztásán alapuló béke alapjait.

Az Erdélybe érkező Gritti azonban 1534 nyarán végzetes hibát követett el: hű emberei, Batthyány Orbán és Dóczy János (némielg tisztázatlan, hogy Gritti tudtával vagy sem, de) meggyilkolták Szapolyai egyik kedvelt hívét, Czibak Imre váradi püspököt. A merénylet közfelháboro-

dást váltott ki Erdélyben, és a Gritti ellen fegyverre kelő megyék beszo-
rították az olasz kormányzót Medgyes városába. Szapolyai távolról
szemlélte az eseményeket, így Gritti több heti ostromzár után kénytelen
volt tárgyalásokba bocsátkozni. A városlakók azonban kaput nyitottak
az ostromlókna, magyar katonái elpártoltak tőle, így Grittinek nem
maradt esélye: török kíséretét felkoncolták, a kormányzó rossz
szellemének tekintett Dóczy Jánost agyonverték, fiaival a moldvai vajda
végzett, neki magának pedig 1534. szeptember 29-én fejét vették Med-
gyes mellett az „út porában”. Alakja ötszáz éve kísérti a kora újkorral
foglalkozó történészeket, de megihletett olyan színpadi szerzőt is, mint
Szigligeti Ede, aki romantikus történelmi drámát írt Gritti sorsáról.

Életrajzát magyarul elsőként Kretschmayr Henrik¹ írta meg és adta
közre 1900-ban, majd újabb források bevonásával Szakály Ferenc érté-
kelte tevékenységét a Labirintus-sorozatban kiadott *Vesztőhely az út po-
rában* című kötetben még a múlt század nyolcvanas éveiben.² Olasz
nyelven 2002-ben jelent meg róla összegző életrajz, amely Adriano Papo
és Gizella Németh Papo közös munkája.³

Gritti tevékenységére vonatkozólag több forrásközlés is megjelent a
19–20. század során, főképp Nagy Iván velencei kutatásai⁴ és Kretsch-
mayr Henrik búvárlatai nyomán.⁵ Ezeknek a latin vagy olasz nyelven írt
munkáknak közös jellemzője, hogy íróik általában Gritti környezetéből
kerültek ki, így szerzőik inkább Gritti-párti szemlélettel írnak. Ezek a
szövegek azonban, Tranquillus Andronicusnak Kulcsár Péter által le-
fordított emlékiratát⁶ leszámítva eddig nem jelentek meg magyarul, és
kevésbé épültek be a tudományos közbeszédbe. Az OSZK-SZTE Kulcsár
Péter Historiográfiai Kutatócsoportnak távlati tervei között szerepel egy
jegyzetelt és megfelelő előtanulmányokkal ellátott Gritti-forráskötet ki-
adása, ahol ezeket a fontos narratív szövegeket, leveleket vagy jegyző-
könyveket magyar fordításban teszi majd elérhetővé a szélesebb olvasó-

¹ KRETSCHMAYR (1901).

² SZAKÁLY (1986).

³ NÉMETH PAPO–PAPO (2002).

⁴ NAGY (1857).

⁵ KRETSCHMAYR (1903).

⁶ KULCSÁR (2008).

közönség számára is. Ezek egy része már elkészült, más részük folyamatban van.

Most Vigh Évának, a szegedi Antikvitás és Reneszánsz Kutatóközpont vezetőjének közelgő születésnapja kínál lehetőséget arra, hogy a készülő munkából egy rövid ízelítőt adjunk, ezzel tisztelegve az olasz-magyar kulturális kapcsolatok jeles kutatója és tevőleges szervezője előtt.

Agostino Museo, a beszámoló írója, Ágoston-rendi szerzetes volt és 1532-ben szegődött Gritti idősebb fia, az egri püspökké kinevezett Antonio mellé tanítónak. Erdélyben volt, amikor Grittit és családját kivégezték, majd a történekről részletes beszámolót írt Francesco Contarini bécsi velencei követ kérésére. A Museo-jelentés fordítása Csapó Fanni munkájaként jelenik majd meg. De Museo ránk hagyott egy másik szöveget is, amely egy kihallgatás története. Társával, Gian Pietro da Cremával 1535 februárjában igyekeztek Magyarországról Bécsen keresztül hazajutni Velencébe, de a császárvárosban el- és vallatóra fogták őket. A többnapos kihallgatásról készült beszámolót Nagy Iván tette közzé a Velencében őrzött eredeti alapján. A szöveg épp csak érinti Gritti sorsát, de sokkal részletesebben szól Museo életéről, az okokról, amiért és ahogyan Magyarországra jött, és a nehézségekről, amelyeket itt átélt, majd hazatérve igyekezett maga mögött hagyni. A szöveg első fele olaszul íródott, a nagyobb része viszont már latinul. Ez a sajátos kettős nyelvhasználat Museo Gritti-emlékiratára is jellemző. A fordítás Nagy Iván szövegközlése nyomán készült, de a problémásabb helyeken a kiadást egybevetettük az eredeti kézirattal, amelyet digitális másolatban volt módunk tanulmányozni.

Reméljük, hogy egy Tarvisióból származó szerzetes olasz és latin nyelven megörökített magyarországi kalandjairól és hanyattatásairól szóló szöveg, illetve annak fordítása eléri majd célját, és az ünnepelt, akinek ezúton is a legjobbakat kívánjuk, megelégedéssel fogja olvasni.

Források

NAGY 1857

NAGY I., *Gritti Alajost illető eredeti emlékiratok*, Történelmi Tár, 3 (1857/3), 75–81.

Felhasznált irodalom

- ERNST–FOÀ 1993 G. ERNST – S. FOÀ, *Egidio da Viterbo*, Dizionario Biografico degli Italiani 42, Roma, 1993.
[https://www.treccani.it/enciclopedia/egidio-da-viterbo_\(Dizionario-Biografico\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/egidio-da-viterbo_(Dizionario-Biografico)/)
- KASZA 2021 KASZA P. (vál., szerk., jegyz.), *Buda oppugnata – Források Buda és Pest 1540–1542. évi ostromainak történetéhez*, Budapest, 2021.
- KRETSCHMAYR 1901 KRETSCHMAYR H., *Gritti Lajos 1480–1534*, Budapest, 1901.
- KRETSCHMAYR 1903 KRETSCHMAYR H., *Adalékok Szapolyai János király történetéhez*, Történelmi Tár, 4 (1903/1), 34–66.
- KULCSÁR 2008 KULCSÁR P., *Krónikáink magyarul II.*, Budapest, 2008, 53–77.
- NAGY 1857 NAGY I., *Gritti Alajost illető eredeti emlékiratok*, Történelmi Tár, 3 (1857/3), 3–116.
- NÉMETH PAPO–PAPO 2002 G. NÉMETH PAPO – A. PAPO, *Ludovico Gritti: un principe-mercante del Rinascimento tra Venezia, i turchi e la corona d’Ungheria*, Mariano del Friuli, 2002.
- SANFILIPPO 1990 M. SANFILIPPO, *Gabriele della Volta*, Dizionario Biografico degli Italiani 38, Roma, 1990.
[https://www.treccani.it/enciclopedia/gabriele-della-volta_\(Dizionario-Biografico\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/gabriele-della-volta_(Dizionario-Biografico)/)
- SZAKÁLY 1986 SZAKÁLY F., *Vesztőhely az út porában*, Budapest, 1986.
- VENTURA 1971 A. VENTURA, *Francesco Bragadin*, Dizionario Biografico degli Italiani 13, Roma, 1971.
[https://www.treccani.it/enciclopedia/francesco-bragadin_\(Dizionario-Biografico\)](https://www.treccani.it/enciclopedia/francesco-bragadin_(Dizionario-Biografico))

Agostino Museo beszámolója saját és Gian Pietro da Crema kihallgatásáról¹

Bécs, 1535. február 14.

Bécs városába február 4-én este érkeztünk meg Gian Piero da Crema és én, azért, hogy megbízható kereskedőket találjunk, akiknek a társaságában visszatérhetünk hazánkba, Itáliába, azzal a szívbéli szándékkal azonban, hogy rögtön a következő reggel elmenjünk, és illő tiszteletünket tegyük Nagyságtoknál, hogy rajta [Nagyságtokon] keresztül folyamodhassunk a Király Őfelsége kezeit megcsókolni, nála pedig folyamodhassunk egy pátens levélért [utazási engedélyért], amelynek értelmében utazásunk során se minket, se lovainkat ne akadályozzák stb. Valójában nem volt bátorságunk rögtön felkeresni Nagyságtokat a házában, hanem egyenesen a fogadóba mentünk, ahol most is vagyunk, azzal a szívbéli szándékkal, hogy a következő reggel felkeressük Nagyságtokat, ahogyan ezt már fentebb elmondtuk. De megakadályoztak minket ebben, ugyanis reggel, még napfelkelte előtt felkeresett minket a marsall úr, és magához rendelt.

Ahová [a fogadóba] jókor reggel megjövén, először Giovan Pierót kérdezték: honnan jön? Azt válaszolta: Budáról.

Megkérdezték, kinek a társaságához tartozik. Azt válaszolta: signor Antonio Gritti társaságához stb.

Megkérdezték, milyen szolgálatot teljesít neki. Azt válaszolta: ő a házának étkefogója.

Megkérdezték, mióta állt szolgálatában. Azt válaszolta, hogy Budán három év óta [szolgált].

Aztán megkérdezték engem, hogy honnan jöttem. Azt válaszoltam, hogy Budáról.

Megkérdezték, hogy milyen szolgálatot teljesítettem. Azt válaszoltam, hogy Antonio Gritti és fivére házi tanítójaként szolgáltam.

Megkérdezték, mennyi ideig voltam ott. Azt válaszoltam, hogy két és fél évig.

¹ A fordítás alapjául szolgáló kiadás: NAGY (1857: 75–81).

Azután mindkettőnket megkérdeztek, hová megyünk. Azt válaszoltuk: Itáliába.

Megkérdezték, milyen célból. Azt válaszoltuk, hogy hazatérünk, mivel elveszítettük az urunkat, akit szolgáltunk, és Magyarországon minden olaszra ferde szemmel néznek, és minden javunktól megfosztottak stb.

Azt mondta, jól gondoljátok meg, hogy nem jöttetek-e ide más okból is, mondtuk, hogy Uram, más okunk nem volt.

Azt kérdezte, hogyhogy éppen ezen az úton jöttetek ide. Azt válaszoltuk neki, Uram, hisz éppen ez a jó és közvetlen út Itáliába.

Azt kérdezte, hány naszád van Budán. Egy sincs, Uram, de van legalább tizennyolc fusta.²

Azt kérdezte, hány török. Válaszoltunk, hogy a szokásos.

Azt mondta, ígéritek meg nekem hitetekre, hogy nem hagyjátok el a fogadót, és nem beszéltek senkivel, és senkinek nem engeditek, hogy felkeressen benneteket stb. Ezt megígértük neki, és ehhez tartottuk magunkat.

[Innentől latinul] Azután a folyó hó hatodik napján, amely szombat volt, amikor sötét este lett, hívtak a marsall úrhoz. Ő pedig mindenféle kitérők után arra buzdított, hogy őszintén tárjam fel az igazságot neki Őfelségét³ illetően, annál is inkább, mert nemrégiben a prépost úr által üzentem a marsall úrnak és kértem, hogy legyen gondja ügyünkre, és derítse ki az igazságot, mivel én mindent az igazságnak megfelelően mondtam el, és Őfelségét illetően semmi olyat nem fog találni velünk kapcsolatosan, ami miatt rászolgáltunk volna a fogságra.

Akkor először is megkérdezte, hogy ki vagyok és mi a foglalkozásom. Válaszoltam és szép sorjában kifejtettem, hogy származásomra nézve olasz vagyok, hazám Tarvisio, Augustinónak hívnak, családnévem Museo. Ágostonos szerzetes vagyok, foglalkozásom szerint teológus és prédikátor. Az Úr igéjét szoktam hirdetni és prédikálni, egyedül

² A *fusta* kisebb, 18 vagy 20 pár evezős egyvitorlás hajó. Elképzelhető, hogy Budán inkább naszádok voltak, ezeket azonosítja a hozzájuk hasonló *fustákkal* Museo. A *fusta* és naszád hasonlóságáról ld. bővebben a szintén velencei Antonio Mazza beszámolóját Buda 1540–1541. évi ostromairól. KASZA (2021: 84–85).

³ Ti. Szapolyai János.

ebből a célból szólított elő az Isten anyám méhéből. Itália számos városában szolgáltam ebben a minőségben, de legfőképpen Genovában és Velencében, ahol az Úr 1529. évében a Nagyböjt alatt végig a Szent Jeromos plébánián hirdettem az ígét, de Krisztus szenvedésének szent napján⁴ a Szent Márk sekrestyése elhívott a fenséges dózse nevében, és az egész szenátus jelenlétében prédikáltam. Az ezt követő 1530. évben azután, miután az előjárók meghívtak és Gábriel generális atya is (aki Egidio⁵ után a legnagyobb támogatóm volt) beleegyezett, a Szent István templomban prédikáltam végig a Nagyböjt során. A Feltámadás napján⁶ azután ismét hívatott a dózse úr, mint korábban, és én tartottam a szentbeszédet és az egész prédikációt a Szent Márk templomban az egész szenátus jelenlétében. Ez vagyok tehát én – mondtam. Ha pedig további bizonyítékokat kerestek, Tarvisióban, a szülővárosomban három évig, 1524-ben, 1525-ben és 1526-ban voltam a rendem, azaz Szent Ágoston remetéi Szent Margit rendházának priorja. Ekkor, vagyis az 1525. esztendőben, amikor Tarvisio városának podestàja és kapitánya a nemes és nagyságos Francesco Bragadin⁷ volt (ha jól emlékszem a nevére), elvállaltam, hogy nagykáptalant tartok, ezt méltó módon megszerveztem és lebonyolítottam. Ezen megerősítették a rend generálásának posztján a velencei származású főtisztelendő Gábriel atyát,⁸ a szent teológia professzorát, akinek van egy testvére, akit Velencében csak Armando della Volta del Figerként emlegetnek. Engem megerősítettek a

⁴ Nagypénteken. 1529-ben március 26-ra esett.

⁵ Valószínűleg Egidio da Viterbo (1469–1532) szintén Ágoston-rendi szerzetesről van szó, aki 1507-től a rend generálisa, 1517-től bíboros, 1523-tól konstantinápolyi pátriárka és Viterbo püspöke volt.

[https://www.treccani.it/enciclopedia/egidio-da-viterbo_\(Dizionario-Biografico\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/egidio-da-viterbo_(Dizionario-Biografico)/).

A hivatkozások utolsó megtekintése: 2023. 12. 20.

⁶ Húsvét vasárnapja. 1530-ban április 17-re esett.

⁷ Valószínűleg az egyik legjelentősebb velencei patríciuscsalád tagjáról, Francesco Bragadinról (1458–1530) van szó.

[https://www.treccani.it/enciclopedia/francesco-bragadin_\(Dizionario-Biografico\)](https://www.treccani.it/enciclopedia/francesco-bragadin_(Dizionario-Biografico))

⁸ Gabriele della Volta (1468–1537), ragadványnevén, a Velencei. Ágostonos szerzetes, 1517-től a rend helyettes generálisa, 1518-tól generálisa. Már 1523-ban igyekezett a rend problémáira reagáló nagykáptalant tartani, de a háborús helyzet miatt erre csak 1526-ban Tarvisióban kerülhetett sor, ahol megerősítették pozíciójában.

[https://www.treccani.it/enciclopedia/gabriele-della-volta_\(Dizionario-Biografico\)](https://www.treccani.it/enciclopedia/gabriele-della-volta_(Dizionario-Biografico))

mondott rendház priorjaként. Ez vagyok én, mondtam, és ez az én foglalkozásom.

Megkérdezték, mi módon és miért jöttem el Itáliából.

Azt válaszoltam, hogy elszólított bennünket, engem mint teológust és József testvért, a szent kánonjog professzorát Alvise Gritti kormányzó úr fiának, Antoniónak a levele, hogy tanítsuk a nevezett Antoniót nem csupán az elemi dolgokra, hanem (mivel egri püspökké nevezték ki) mindarra, amit egy püspöknek illik tudnia, vagyis a Szentírásra és szent kánonokra. Így aztán Velence felséges fejedelmének és a nagyságos Lorenzo Grittinek⁹ tudtával és beleegyezésével Magyarországra jöttünk. Igaz ugyan, hogy Ófelsége¹⁰ lebeszélte minket arról, hogy akkor utazunk, amikor az a hír járta, hogy a szultán seregei Bécs alatt gyülekeznek, és úgy vélte, tanácsosabb kivárni, hogy alakulnak a dolgok, mielőtt útra kelünk. Amikor azonban testvérem (aki akkor is, mint mindig, egyedül beszélt Óméltóságával, mivel én eközben Tarvisióban tartózkodtam) hírül adta, hogy Johannes Hermanus úr, akinek kereskedő lévén lakása volt a németek épületében, a Fondaco dei Tedeschiben, javasolt nekünk egy, bár hosszú, de teljességgel biztonságos utat, jelesül hogy Trident városán át Innsbruckba, innen Augsburgba, onnan tovább Nürnbergbe, innen Lipcsébe, Boroszlóba, végül Krakkóba, és innen már teljes biztonsággal el tudunk jutni Budára, Ófelsége is beleegyezett. Ezután pedig bizonyos pénzösszeg ellenében felfogadtunk magunk mellé egy Hans nevű fiatal, Augsburgba való legényt, hogy Nürnbergig hűségűs útikalauzunk legyen. Így tehát mindketten ezen az úton érkeztünk.

Megkérdezték, milyen megbízást adott nekünk akkor Ófelsége. Azt feleltem, hogy egyáltalán semmit, csupán buzdító szavait kellett a nagyságos kormányzó úrnak átadnunk, amelyek azt célozták, hogy a jövőben legalább fiaira legyen gondja, és küldött is egy bizonyos összeget, hogy biztos jószágokat vásárolhasson azon a fiúknak. Hogyha már a kormányzó úr inkább a saját terveit szövögeti, amelyek Ófelsége számára nehezen kivitelezhetőnek tűntek, legalább gondoljon a fiaira. Ezt hozta

⁹ Lorenzo Gritti a velencei dózse másik törvénytelen gyermeke és így Lodovico Gritti testvére volt.

¹⁰ Ti. Andrea Gritti velencei dózse.

nekem hírül és adta át József testvér, és így adtuk hírül a kormányzó úrnak is.

Megkérdeztek a medgyesi tragédiáról, amelyben Gritti úr halálát lelte. Elmeséltem a gyászos esetet töviről-hegyire, az igazság pedig úgy van, ahogyan mondtam.¹¹

Megkérdezték, milyen megbízatást kaptam Gritti úrtól. Azt válaszoltam, hogy csak annyit, hogy ha Isten megadja, és megszabadulok az ő legyilkolását eredményező veszedelemből, mielőtt eljutok Ófelségéhez, mondjam el a nevében Óméltóságának, Gritti úr tisztában van vele, hogy mindaz a balszerencse, ami érte, csak azért esett meg vele, mert soha nem hajlott drága atyjának és fivérének, a nagyságos Lorenzo úrnak intéseire. Ezért alázatosan kérjétek a nevemben drága atyám bocsánatát, még akkor is, ha már halott vagyok. Amikor ezeket mondta, annyira meghatódott, hogy alig tudta visszafojtani a könnyeit. Mindezeket pedig közvetlenül a gyalázatos felkoncoltatását megelőző napon bízta ránk.¹² Ha eszembe jut, még most is megkönnyezem.

Megkérdezték, hogy mit mondott, vagy mit gondolt János vajda¹³ Gritti úr haláláról.

Azt feleltem, hogy a szíveket csak Isten ismeri, én nem. Nekem mindenesetre, amikor találkoztunk, csak annyit mondott: Hol van most az a béke, amit mindannyian vártunk?¹⁴ Íme hát, nem kellett volna ezt az országot sem török zsarnokság, sem a velencei kevélység szerint kormányozni. Aztán elkezdte magát bőbeszédűen mentegeni Gritti halálát illetően, hogy tudniillik ő nem járult hozzá, nem tudott olyan gyor-

¹¹ Erről szól Agostino Museo Francesco Contarini velencei követnek írt, részben olasz, de javarészt latin nyelvű emlékirata, amelyet ugyancsak NAGY Iván adott ki, de magyarul eddig nem jelent meg. NAGY (1857: 61–74).

¹² Grittit 1534. szeptember 29-én végezték ki Medgyesen. Ezek szerint utolsó üzenetét szeptember 28-án bízta olasz híveire.

¹³ Szapolyai János magyar királyról van szó, de mivel a Habsburgok nem ismerték el őt törvényes királynak a váradi békéig (1538), csakis egykori erdélyi vajdai címén emlegetik a hivatalos iratokban.

¹⁴ Gritti elvileg azzal a megbízással érkezett vissza Magyarországra 1534 nyarán, hogy a szultán nevében közvetítsen a két ellenkirály, Habsburg Ferdinánd és Szapolyai János között.

san segítséget hozni, ahogyan szeretett volna, és a többi, és a többi. Bár-hogy is van, a szíveket csak Isten ismeri.

Megkérdezték, mit csinál majd most a vajda, ha már mind a török szultánt, mind a római királyt az ellenségévé tette. Hozzátettem, hogy talán még a velenceieket is, de erre azt mondta: a velenceiekről mit sem tudok, de a török és a mi királyunk az ellenségei.

Azt feleltem: Bizony, a szóbeszéd szerint két Lajost is elveszejtett, egy királyt¹⁵ és egy kormányzót. Isten majd megfizet neki érdemei szerint, ő tudja, hogy mit tesz. Én viszont, ha igaz mindaz, amit az emberek beszélnek, igencsak féltém őt az Istentől.

Megkérdezték, milyen megbízatást kaptam a vajdától. Mert – mondták – királyunk nem győz csodálkozni azon, hogy Gritti halála után ilyen sokáig ott maradtatok. Csak most jöttök, ezért talán a vajda megbízásából jöttök. Milyen megbízásokat van tehát?

Erre azt feleltem: Uram, én jöttem volna előbb is, de maga János király akadályozott, akadályozott azután a rablóktól való félelem, akikkel tele van minden, akadályozott, hogy nem volt semmi pénzem, de akadályoztak János király hamis ígéretei is, hogy visszaadja elvett javaimat, végül akadályozott a rendkívül kemény tél, amely Erdélyben már októberben beköszöntött és oly keményen tombolt ebben az évben, hogy nem kevés ember és állat pusztult el a fagyban. Jól ismert dolgok ezek. Most jöttem tehát, amikor felengedett a fagy.

Ismét a megbízatásomról kérdeztek, mert meggyőződésük volt, hogy rendelkezem ilyennel. Azt feleltem, hogy semmilyen megbízatásom nincs, Isten a tanúm és maga az igazság.

Faggattak egy bizonyos, nemrégiben érkezett török követről, hogy ő mi végre? Megmondtam, hogy nem tudok semmiről, nem is láttam.

Kifaggattak, hogy miről tanácskoztak mostanában a vajdánál. Nem ismerem szándékaikat, feleltem, nem voltam jelen.

Kérdeztek Łaski úr felől is.¹⁶ Elmondtam, hogy a lengyel követeknél van, ugyanabban a váradi házban, de hogy mi lesz vele, nem tudom. De

¹⁵ Szapolyai elleni hagyományos vád volt, hogy valamiképpen felelőssé tehető II. Lajos haláláért.

¹⁶ A lengyel diplomata, Hieronym Łaski 1527-től állt Szapolyai János szolgálatában, és Gritti körének egyik prominens figurája lett. 1534-ben, Gritti bukásával párhuzamosan

azt beszéljük, hamarosan ítéletet hoznak felőle, mivel ezt akarják a lengyel urak.

Ezután elbocsátott szállásomra, de hogy ne tudjak beszélni Gian Pietróval, aki a prevostnak nevezett prépost házában éjszakázott, tüstént magához hívatta, és húshagyó kedden¹⁷ (reggeli után) magához rendelte Gian Pietrót.

Először is arról faggatta, hogy hány évig szolgálta Antonio Gritti urat. Mire ő azt felelte, hogy hat évig, mivel padovai tanulmányai idején kezdte szolgálni.

Megkérdezték, hogy én, Agostino, hány évig voltam Magyarországon Antonio Gritti mellett. Azt felelte, hogy két és fél évet, onnantól kezdve, hogy megérkeztem József testvérrel, aki később meghalt. És bár az ő halála után engedélyt kértem Gritti úrtól, ő hízeltő ígéretekkel rávett, hogy maradjak és így maradtam mindvégig.

Megkérdezték, hogy honnan jöttem. Azt válaszolta, hogy a Kúriáról.

Megkérdezték, hogy hány napig időztem Budán. Azt mondta, hogy négy vagy öt napig, ha nem tévedek.

Megkérdezték, hogy kinek a házában szállásoltak el. Azt felelte, hogy egy itáliai aranyművesnél, Marco mesternél.

Megkérdezték, hogy milyen megbízatást kaptam János vajdától. Azt felelte: semmi ilyenről nem tudok és nem is fog semmi ilyen találni uraságod.

Megkérdezték, hogy miért velem jött és nem korábban. Azt felelte: eddig nem volt módom elutazni. Ugyanis ő az első olasz, aki elhagyta Magyarországot. Mivel pedig régóta ismertem ezt a derék embert, szívesen vállalkoztam vele az útra hazafelé, különösen mivel hosszabb ideig laktunk együtt.

Szapolyai bebörtönözte, és csak lengyel közbenjárásra engedte szabadon. A sértett Łaski átállt Ferdinánd oldalára, és 1541 decemberében bekövetkezett haláláig őt szolgálta.

¹⁷ Tüstént aligha: húshagyó kedd 1535-ben február 9-re esett. Ha a marsall csak február 9-én fogott Gian Pietro da Crema kihallgatásához, akkor Museo kikérdezése és e között két nap szünetet tartott.

Megkérdezték, hogy vissza akar-e még térni Magyarországra. Azt mondta: ha a szememet veszítettem volna is el ott, akkor sem térek többé vissza, főképp, mert uramat megölték.

Megkérdezték, milyen hadinép van Budán. Azt felelte: úgy becsülöm, hogy összesen kétszáz gyalogos, részben a várban, részben a városban.

Faggatták a gabona felől is. Így felelt: láttam, hogy oly nagy készleteket visznek be a budai várba, hogy alig találtak helyet, hová tegyék a bort, a gabonát, a húst és a sót.

Megkérdezték, hogy tud-e németül, és hogy volt-e már máskor Németországban. Azt válaszolta: nem tudok németül, de voltam már a nagyságos és nevezetes Carlo Contarini követ úrral Speyerben, Innsbruckban és máshol.

Megkérdezték, hogy megismerné-e. Azt mondta, nem, mivel már tíz éve is elmúlt, hogy Németországban voltam.

Erre [a marsall] azt felelte: menjetek, holnap elbocsátlak titeket. Nem tudtunk meg mást, mint eddig.

Ezek voltak, nagyságos és tekintetes követ úr, töviről-hegyire, amiket a marsall kérdezett tőlünk, és amiket mi válaszoltunk.

Őszinte híve, a tarvisiói Agostino Musaeo
ágostonos barát, teológus, kevésbé hevenyészve.

PETNEHÁZI GÁBOR

Francis Bacon: *De sapientia veterum* – Az ősök bölcsessége (részletek)

A *De sapientia veterum* I. Jakab későbbi kancellárjának, a filozófus Francis Baconnek (1561–1626) műve, amelyből az alábbiakban három rövid szöveg magyar fordítását közlöm,¹ saját korában rendkívül népszerűnek számított: első ízben 1609-ben jelent meg, de a 17. században az eredeti latin még további nyolc kiadást ért meg. Angolul és franciául már 1619-ben kiadták, olasz fordítása pedig a költő Zrínyi Miklós könyvtárában is megvolt.² A különféle antik mítoszokat allegorikus magyarázattal kifejtő, 31 esszéből álló munka a filozófia és irodalom határmezsgyéjén helyezkedik el, a 19. századi életműkiadás (*The Works of Francis Bacon*) az irodalmi művek közé sorolta.³ Filozófiai természetét és erényeit a 20. századi kutatásban fedezték fel újra, és valóban, a rendkívül sűrű, aforisztikus stílusban írt, a kora újkori humanizmust és baconi empiricizmust egyedi módon szintetizáló szövegek esszenciálisan tartalmazzák mindazt, amit Bacon a természet- és morálfilozófiáról, az ismeretelméletéről, vagy általában a tudomány feladatáról és funkciójáról vallott és gondolt.⁴

„Ahogyan a hieroglifák megelőzték a betűket, ugyanúgy őszibb a hasonlat az érvelésnél”⁵ – írja a bevezetőben Bacon arra utalva, hogy ezek a mítoszok a filozófia nyelvén is megfogalmazható igazságokat tartal-

¹ A korábban megjelent fordításokat ld. PETNEHÁZI (2020).

² A kiadástörténethez ld. MARCHETTO (2000: 7–9). Zrínyiről és a *De sapientia veterum* általános értékeléséről ld. BENE (2016: 157–159).

³ MARCHETTO (2000: 8–9).

⁴ ROSSI (1968: 73–135), KLEIN (1999), LEWIS (2010).

⁵ BACON (1609: 12): *Nam, ut hieroglyphica litteris, ita parabola argumentis erant antiquiora.*

maznak, amelyeknek már a régi költők is birtokában voltak. Bacon az emberi tudás tárházát ezzel mintegy időtlenné merevíti, de rávilágít egyben reménytelenül korlátolt voltára is. A mű alapötlete tehát leginkább a reneszánsz hermetikus tradícióban nagy karriert befutott *prisca sapientia* gondolköréből eredeztethető, annyiban azonban szakít ezzel a tradícióval, hogy célja nem valamilyen specifikus irányzat – akár a görög preszókratikus filozófia valamelyik iskolájának, akár a hermetizmusnak, vagy egyenesen a kabbalának – a rekonstrukciója vagy leírása,⁶ hanem a klasszikus antik irodalomban fennmaradt különböző görög mítoszok általános és allegorikus magyarázata az *Instauratio magna* szellemiségében. A 31 esszé változatos témákat jár körül, rendre ugyanazt a sémát alkalmazva: a különböző mitikus alakok és a hozzájuk kapcsolódó mítosz Bacon általi összefoglalóját követi az allegorikus értelem kifejtése, legyen az természetfilozófiai, etikai vagy egyenesen politikai interpretáció.

Az egyes esszék számozása a *De sapientia veterum* eredeti rendjét követi. A fordításhoz az első kiadás,⁷ valamint egy modern, bilingvis kiadás szövegét vettem alapul.⁸

Források

- BACON 1609 F. BACON, *Francisci Baconi equitis aurati [...] De sapientia veterum liber*, Cambridge, 1609.
- MARCHETTO 2000 M. MARCHETTO (intr., trad.), *Francesco Bacone: Sapienza degli antichi*, Milano, 2000.

Felhasznált irodalom

- BENE 2016 BENE S., *Orpheus és Hercules. Francis Bacon, Zrínyi Miklós és a magyar felvilágosodás*, in: Balázs M. – Bartók I. (szerk.), *A felvilágosodás előzményei Erdélyben és Magyarországon (1650–1750)*, Szeged, 2016, 157–172.
- KLEIN 1999 J. KLEIN, *Francis Bacon: De Sapientia Veterum. Inszenierung antiker Mythen im Denken der Neuzeit*, in: G. Vogt-Spira – B. Rommel (Hrsg.), *Rezeption und Identität. Die kulturelle Auseinander-*

⁶ MULSOW (2004).

⁷ BACON (1609).

⁸ MARCHETTO (2000).

- setzung Roms mit Griechenland als europäisches Paradigma, Stuttgart, 1999, 367–387.
- LEWIS 2010 R. LEWIS, *Francis Bacon. Allegory and the Uses of Myth*, *The Review of English Studies*, 61 (2010), 360–389.
- MULSOW 2004 M. MULSOW, *Ambiguities of the Prisca Sapientia in Late Renaissance Humanism*, *Journal of the History of Ideas*, 65 (2004/1), 1–13.
- PETNEHÁZI 2020 PETNEHÁZI G., *Francis Bacon: De sapientia veterum – A régiek bölcsességéről (részletek)*, in: *Antikvitás és Reneszánsz*, 6 (2020), 223–238.
- ROSSI 1968 (2009) P. ROSSI, *Francis Bacon: From Magic to Science*, London, 1968, (2009).

7. Perszeusz, avagy a háború

A hagyomány szerint Pallasz bírta meg Perszeuszt, hogy ölje meg Medúzát, aki valóságos istencsapást jelentett az Ibéria nyugati partjain élő számos nép számára. Olyannyira rettenetes és vérfagyasztó szörnyeteg volt ugyanis, hogy az emberek már a látványától is kővé dermedtek. A Gorgók közt azonban egyedül Medúza volt halandó; a másik kettő sebezhetetlen volt. Perszeusz készülődött tehát a nemes tetre, amihez három istentől kapott fegyvert és ajándékot: Hermésztől a bokára csatolható szárnyakat, Hádésztől a sisakot, Pallasztól pedig egy pajzsot és egy tükröt. Ám még így felvértezve sem a Medúzához indult egyenesen, mert előbb a Graiakat kereste fel, akik a Gorgók féltestvérei voltak. Ezek a Graiak születésüktől fogva őszek, vénasszony-szerűek voltak. Hármuknak csupán egyetlen szemük és egyetlen foguk volt, amelyeket, aszerint, hogy kinek mikor akadt dolga, felváltva viseltek, hazatérve pedig levetettek. Ezt a szemet és ezt a fogat adták kölcsön Perszeusznak. Ő ekkor, mivel úgy ítélte meg, hogy immáron kellően felkészült célja beteljesítésére, végre szárnyalva és késlekedés nélkül a Medúzához sietett, akit álomba merülve talált. Még így sem mert azonban szemtől szemben rátámadni (ha netán felébredne), hanem fejét félrefordítva Pallasz tükrébe nézett és kardját ily módon irányítva vágta le a fejét. Medúza kiömlött véréből a szárnyas Pegazus szökkent elő tüstént. Levágott fejét pedig Perszeusz Pallasz pajzsára illesztette, mert még mindig maradt annyi erő benne, hogy láttára mindenki, mintha szélütés vagy vilámcsapás érte volna, lebénult.

A történet, úgy látszik, az észszerű és előrelátó háborúzásról szól. Már eleve a háború elkezdésében és a háború fajtájának kiválasztásában három okos és fontos szabályt javasol, mintegy Pallasz sugallatára. Először is, hogy nem kell feltétlenül a szomszédos nemzetek leigázására törekedni. Az örökségünket és a birodalmunkat ugyanis nem ugyanazon módszer szerint gyarapítjuk. A magánbirtokok esetében sokat számít a birtoktestek közelsége; a birodalom kiterjesztésében azonban az alkalom, a háború lezárhatósága és az elérhető haszon a földrajzi közelségnél előbbre valóbb kell hogy legyen. Lám a rómaiak is, amikor nyugati irányban még alig terjeszkedtek túl Ligurián, keleten már a Tauros-hegységig a fegyvereik és hatalmuk alá kényszerítették a tar-

tományokat. Ugyanígy Perszeusz, bár keleten élt, egyáltalán nem vonakodott, hogy a nyugat legtávolabbi csücskébe induljon hadjáratra. Másodszor, gondoskodni kell róla, hogy a háború oka igazságos és becsületünkre váló legyen. Ez ugyanis növeli a tettekkészséget mind a katonákban, mind a költségeket összegyűjtő népekben; szövetségeket nyit meg és szövetségeseket gyűjt; illetve számos más előny származik belőle. Azonkívül egyetlen háborús cél sem olyan szent, mint a harc a zsarnokság ellen, amelynek a nép megadja és aláveti magát – mintegy a Medúza látványától megbénulva és meghunyászkodva. Harmadszor pedig, bölcsen teszi hozzá a történet, hogy bár három Gorgó volt (akik a háborúkat személyesítik meg), Perszeusz mégis azt választotta ki, amelyik halandó volt; vagyis, azt a fajta háborút, amelyet be lehet fejezni és le is lehet zárni; nem kergetett tehát hiú és soha be nem teljesülő reményeket.

Perszeusz felszerelése továbbá olyan volt, amely a háborúra a legalkalmasabb és rendszerint meghozza a szerencsét. Hermésztől ugyanis a gyorsaságot kapta, Hádésztől a tervek elrejtését, Pallasztól pedig az előrelátást. Az is igen okos hasonlat, hogy a gyorsaság szárnyai nem a vállon és hónaljon, hanem a lábon, vagyis a bokán voltak, mert a gyorsaság nem annyira a háború első lépéseire, hanem a későbbiekhez szükségeltetik, amelyeknek az a feladatuk, hogy az elsőket megtámogassák. Nincs annál gyakoribb hiba a háborúban, mint amikor a kezdeti gyorsasággal a folytatás és az utánpótlás sebessége nem ér fel.

Szintén nagyon találó az előrelátás felosztása (Hádész sisakja ugyanis, amellyel az embereket láthatatlanná teszi, nem szorul magyarázatra) egy pajzsra és egy tükörrre: mert nem csak azzal a fajta előrelátással kell bírunk, amely pajzs módjára védelmez, hanem azzal is, amely Pallasz tükréhez hasonlóan feltárja az ellenség erejét, mozdulatait és szándékait.

Am bármennyire felkészült lélekben és harci erőben Perszeusz, mielőtt belekezdett volna a háborúba, a legfontosabb még hátra volt: fel kellett keresnie a Graiákat. A Graiák az árulást jelképezik: a háborúk nővérei ők, de nem édestestvérei; azoknál mintegy alacsonyabb rangúak. A háború ugyanis nemes fajta; az árulás azonban rút és nemtelen. A leírásuk is tökéletes: születésüktől fogva ősz öregasszonyok az árulókra jellemző állandó aggodalom és nyugtalanság miatt. Erejük (azelőtt, hogy

nyílt pártütésbe kezdenének) vagy a szemükben, vagy a fogukban van. Minden összeesküvés ugyanis, ha egy államtól elidegenedett, vagy vizslat, vagy kóstolgat. Az efféle szem és fog pedig mintegy közös nekik. Ugyanis amit kiderítenek vagy megtudnak, azt az összeesküvés tagjai kézről-kézre adják tovább egymásnak. Ami pedig a fogat illeti: olyan, mintha egy foggal harapnának, mert szinte ugyanazt a nótát fújja valamennyi – ha egyet hallottál, mindet hallottad.

Perszeusznak tehát a Graiakat kell rávennie, hogy szemüket és fogukat adják neki kölcsön. A szemet a helyzet felismeréséhez; a fogat pedig az álhírek keltéséhez, a gyűlölség szításához és az emberek felizgatásához. Ezek elrendezése és mindezen előkészületek után következik maga a hadba lépés. Perszeusz ekkor álmában lepi meg Medúzát: mert az kezdi el bölcsen a háborút, aki szinte csak akkor ront neki az ellenségnek, ha az készületlen, vagy nyugodni készül. De most van csak igazán szükség Pallasz tükrére: a legtöbben ugyanis pontosan és részletesen képesek átlátni az ellenség dolgait, mielőtt a dolgok veszélyesre fordulnának; a tükörrre azonban éppen a legnehezebb pillanatban van szükség, hogy a veszedelem jellegét felismerjük, és ne vakítson el a félelem – ezt jelenti az elfordított fejjel nézés.

A háború lezárásának két következménye van. Először is Pegazus megszületése és életre kelése: ez elég egyértelműen a hírnévre vonatkozik, ami mindenhová elrepül, és a győzelmet hirdeti. Másodszor a Medúza fejének pajzson viselése: nincs olyan fajtája a védelemnek, amely ennek tökéletességével felérne. Egyetlen kiváló és emlékezetes tett ugyanis, amelyet szerencsésen elkezdünk és végrehajtottunk, ellenségünk minden mozgolódásának elejét veszi és még a rossz szándékaikat is megbénítja.

8. Endümión, avagy a kegyenc

Úgy tartják, Endümión a Hold kedvese volt. Szokatlan és különleges kapcsolat volt ez: a férfi a latmoszi hegy alatt,⁹ egy természetes barlangban aludt, a Hold pedig, mint beszélük, sokszor leszállt hozzá fentről,

⁹ A hegy képezte az ókorban Kária és Iónia határát: a hegy alatt, a tengerparton épült görög város, Hérakleia (latinul: Heraclea ad Latmum; ma: Kapikiri, Törökország) ismert Endümión-kultuszhely volt.

álmában megcsókolta, majd visszament az égre. A sok henyélés és alvás miatt anyagi kára sem lett Endümiónnak, sőt: a Hold közbenjárásának hála, a nyája úgy meghízott és létszámban is olyan szerencsésen megyarapodott, hogy egyetlen más pásztornak nem volt ennyi és ilyen kövér marhája.

A mese a fejedelmek jellemére és szokásaira vonatkozik. Ők ugyanis mindent kétszer meggondolnak és nagyon gyanakvóak, s nem szívesen engedik közel magukhoz az olyan embert, aki figyelmes, élénk és éber szellemű, mint aki soha nem alszik. Annál inkább az olyanokat, akik nyugodt kedélyűek és alkalmazkodóak: akik megelégszenek azzal, ami nekik jutott, nem törekszenek többre, s látszólag szinte tudatlanok, nem is gondolkodnak – épp mintha örökké aludnának. Egyszóval: nem az okos figyelem sugárzik róluk, hanem az egyszerű engedelmesség. A fejedelmek pedig, amikor, mint a Hold az égboltról, fenséges magasságukból az efféle emberekhez leereszkednek, a társaságukban rendszerint leveszik álarcukat (amelynek állandó viselése nem kis teher) és fesztelenül viselkednek. Ezt jegyezték fel elsősorban Tiberius császárról, aki az összes fejedelem közt a legnehezebb természetű volt, és azokat kegyelte csupán, akik pontosan tudták, miféle ember ő, de állhatatosan és szinte már buta konoksággal leplezték ezt. De ugyanez jellemezte XI. Lajos francia királyt, a legravaszabbat és legóvatosabbat. Nagyon találó elem még a mesében Endümión barlangja: szinte törvényszerű ugyanis, hogy akik a fejedelmek effajta kegyét élvezik, azoknak mindig van valami kellemes kéjlakjuk, ahová meghívják ezeket, hogy szerencsájük súlyát levette pihenhessenek és henyélhessenek. Az effajta kegyenceknek aztán többnyire jól is megy soruk. A fejedelmek ugyanis, ha talán nem is emelik őket magas méltóságra, mégsem csupán hasznosságuk miatt, de igaz szeretettel kedvelik és adományaikkal halmozzák el őket rendszerint.

15. Tithónosz, avagy a csömör

Tetszetős mese szól Tithónoszról: a Hajnal annyira beleszeretett, hogy örökké vele akart maradni, és azt kérte Zeusztól, hogy Tithónosz soha ne halhasson meg. Azt azonban asszonyi gondatlanságból már elfelejtette kívánságába illeszteni, hogy az öregség se nyomorítsa. Az elmúlás lehetőségének elvételével tehát pont olyan lehetetlen és egyben szánan-

dó aggkor jutott neki, mint amilyenre számíthatunk, ha nem tudunk meghalni, a kor viszont csak egyre elviselhetlenebb. Olyannyira, hogy végül Zeus is megsajnálta, hogy így kell élnie, és tücsökké változtatta.

Ez a mese a gyönyör szellemes leírásának és jellemzésének tűnik, amely kezdetben – mintegy Hajnal tájában – annyira becses dolog, hogy az emberek azt kívánják, bárcsak az efféle örömök örökké velük maradnának; közben azonban elfelejtik, hogy az öregkor képében az ezektől való csömör és undor is eléri őket majd, akár tudomásul veszik, akár nem. Szélsőséges esetben tehát, amikor az érzéki örömök már elhagyják az embereket, de a vágy és szenvedély nem hal ki belőlük, megesik, hogy csak beszéddel és azon dolgok felemlegetésével mulattatják magukat, amelyekben erejük teljében gyönyört találtak. A nőcsábászoknál és katonáknál látjuk ezt rendszerint bekövetkezni: ahogyan az előbbieket szemérmetlen történeteiket, emezeket pedig hőstetteiket ismételtetik, tücskök módjára, mert egyetlen erejük a hangjuk csupán.

A KÖTET SZERZŐI

Bartha-Kovács Katalin habilitált egyetemi docens a Szegedi Tudományegyetem Francia Tanszékének oktatója. Az SZTE Magyar-Francia Felvilágosodás Kutatóközpont, valamint az Animalia Kutatóközpont tagja. Kutatási területe a 17–18. századi francia művészetelméleti gondolkodás és irodalomtörténet, motívumkutatás (a csend fogalma; a tudom-is-én-micsoda; szenvedélyelméletek; állatábrázolások).

E-mail címe: kovacsck@lit.u-szeged.hu

ORCID azonosító: 0000-0002-4852-2006

Békés Enikő a HUN-REN BTK Irodalomtudományi Intézet tudományos főmunkatársa. Kutatási területe a magyarországi, itáliai humanizmus és neolatin irodalom, a kora újkori eszme- és tudománytörténet, a fiziognómiai irodalom és képzőművészet kapcsolata.

E-mail címe: pseudoenike@hotmail.com

ORCID: 0009-0002-9511-6585

Ertl Péter kutatási területe a késő középkori itáliai irodalomtörténet és filológia, különös tekintettel Francesco Petrarca életművére. Jelenleg az ELTE BTK Olasz Nyelvi és Irodalmi Tanszékének tudományos munkatársa.

E-mail címe: ertlpeti@gmail.com

Frazer-Imregh Monika (PhD 2006) klasszika-filológus, italianista. A Károli Gáspár Református Egyetem Történeti Intézetének docense. Görög és római vallástörténetet, reneszánsz művelődéstörténetet, latin és görög szövegolvasást oktat, angol nyelven is. Fő kutatási területe az újplatonikus filozófia. Elsősorban Ficino, Pico, Poliziano, Plótinus, Plutarchos, az ál-Areopagita és a reformátorok (Luther, Bod, Pápai Páriz) műveit fordítja és kutatja. Az *Orpheus Noster* főszerkesztője.

E-mail címe: imreghmonika@gmail.com

ORCID azonosító: 0000-0001-8583-1521

Kasza Péter az SZTE Klasszika-Filológia és Neolatin Tanszékének habilitált tanszékvezető docense, az MTA doktora, az OSZK-SZTE által közösen működtetett Kulcsár Péter Historiográfiai Kutatócsoport vezetője. Szakterülete a 16–17. századi történetírás. Számos tanulmánya, kötete, szövegkiadása jelent meg a témában.

E-mail címe: petrusfalx@gmail.com

ORCID azonosító: 0000-0001-8909-9876

Knapp Éva DSc (2000), irodalomtörténész. Tudományos közleményei 1979 óta folyamatosan jelennek meg. Harminc, részben önálló szerzői, részben társszerzős (Tüskés Gáborral) kötete közül huszonkettő magyar, nyolc angol és/vagy német nyelven jelent meg. Legfontosabb kutatási témái: a régi magyar irodalom történetének megválaszolatlan kérdései a 17–18. században; irodalom és ikonográfia a 16–19. századi Magyarországon, valamint a könyv- és könyvtártörténet kérdései.

E-mail címe: knapp.ilonaeva@gmail.com

ORCID azonosító: 0000-0002-5387-3556

Lázár István Dávid az SZTE BTK Klasszika-Filológia és Neolatin Tanszék docense, az SZTE Antikvitás és Reneszánsz: Források és Recepció Kutatóközpont tagja. Fő kutatási területei: a korai humanizmus irodalma (különösen Petrarca életműve); Mátyás-kori humanizmus; a 16. sz. második felének hitvitázó irodalma Magyarországon és Erdélyben.

E-mail címe: lazar.istvan.david@gmail.com

ORCID azonosító: 0000-0002-9556-5498

Máté Ágnes (PhD, 2011) az MTA Könyvtár és Információs Központ Gyűjteményszervezési Osztályának régi könyves munkacsoportjában dolgozik 2022 óta. Kutatási területe a neolatin textológia és fordítástörténet, valamint a magyar-olasz-lengyel kapcsolatok, különös tekintettel a nőtörténetre.

E-mail címe: mate.agnes.klara@gmail.com

ORCID azonosító: 0000-0002-1827-8583

Molnár Annamária a Szegedi Tudományegyetemen diplomázott 2015-ben olasz-latin szakos tanárként. Kutatási területe a boccacciói latin próza, különös tekintettel a *De mulieribus claris* és a *Genealogia deorum gentilium* c. művekre. PhD-fokozatát 2021-ben szerezte meg e két mű közös istennőalakjainak komparatív vizsgálatát tárgyaló disszertációjával. 2017 és 2022 között az MTA-SZTE Antikvitás és Reneszánsz: Források és Recepció Kutatócsoport tudományos segédmunkatársaként dolgozott. 2023 szeptemberétől a HUN-REN BTK Irodalomtudományi Intézetében futó MTA-BTK Lendület Humanista Kánonok és Identitások Kutatócsoport tudományos munkatársaként a magyarországi latinság 1450 és 1630 közötti szövegeit vizsgálja, továbbá részt vesz az Intézet DigiPhil-projektjében, kritikai kiadások kódolását, adatgazdagítását, névtérépítését végzi.

E-mail címe: molnar.annamaria@abtk.hu

Ocsovai Dóra kutatási témái a művészetpszichológia területe és a víz szimbólumának kultúrtörténete, esztétikája, amelynek 18. századi francia irodalmi és festészeti kitekintéséből doktori disszertációját 2012-ben védte meg az ELTÉ-n. Jelenlegi önálló kultúrtörténeti kutatásai és publikációi mellett az ELTE Pszichológiai Intézetének óraadójaként művészetpszichológia kurzust tart, valamint az SZTE Francia-Magyar Felvilágosodás Kutatóközpontjának tagja.

E-mail címe: doraocsovai@staff.elte.hu

Odrobina László az SZTE BTK Klasszika Filológia és Neolatin Tanszékének, valamint a nyíregyházi Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskolának az oktatója, a Külügyi és Külgazdasági Intézet vezető kutatója. Kutatási területe a késő ókori kereszténység, zsidóság és római jog interakciója, különös tekintettel azokra a területekre, melyeknek keresztény szabályozása csak jóval későbbre datálható (oktatás, házasság, államvallás).

E-mail címe: odrobinalaszlo@gmail.com

Pataki Elvira (PhD 2001) a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Klasszika-Filológia Tanszékének docense. Főbb kutatási területei (egyebek mellett) a görög–római irodalom és esztétika, az antikvitás recepciója (különös tekintettel a francia kultúrára, illetve a gyermek- és ifjúsági irodalomra).
E-mail címe: pataki.elvira@btk.ppke.hu
ORCID azonosító: 0000-0002-1871-1455

Petneházi Gábor történész-filológus, tudományos főmunkatárs (NKE Eötvös József Kutatóközpont, Politika- és Államelméleti Kutatóintézet). Fő kutatási területe a 16. századi politikai gondolkodás és történetírás története; emellett a kora újkori neolatin próza szakértő fordítója.
E-mail címe: petnehazi_gabor@yahoo.it

Süli Tünde 2021-ben védte meg doktori disszertációját, amelynek témája a mitikus- és hibrid lények szerepe, szimbolikája az *Isteni Színjátékban*, a Dante gondolatmenetét meghatározó verbális és vizuális források, valamint a dantei *inveni*ók. Tanulmányai szintén szimbólumkutatás témában jelentek meg. A Magyar Dantisztikai Társaság és az Animalia Kutatóközpont tagja.
E-mail címe: sulitnd@gmail.com

Székely Melinda ókortörténész, az SZTE Ókortörténeti Tanszékének vezetője. Kutatási területe a Római Birodalom társadalom-, gazdaság- és kultúrtörténete. Fordításai jelentek meg az idősebb Plinius, Pomponius Mela, Pacatus és Sevillai Isidorus műveiből.
E-mail címe: dszekelymelinda@gmail.com
ORCID azonosító: 0000-0002-2906-6826

Szörényi László az ELKH BTK ITI emeritus kutató professzora, illetve a SZTE BTK Klasszika-filológia és Neolatin Tanszék professor emeritusa. Kutatási területe főleg a nemzetközi és magyarországi neolatin eposz története.
E-mail címe: szorenyi.laszlo@abtk.hu

T. Horváth Ágnes (PhD 2000) az SZTE Történeti Segédtudományok Tanszékének főiskolai tanára. Főbb kutatási területe a késő Római Birodalom története, a római episztolográfia, különös tekintettel Sidonius Apollinarisra, valamint az antik kultúrtörténet és ikonológia.

E-mail címe: agnesthorvath@gmail.com

ORCID azonosító: 0000-0002-0762-0144.

Újvári Edit PhD az SZTE JGYPK Művelődéstudományi Tanszékének habilitált docense. Fő kutatási területe a vizuális szemiotika, szimbolika, ikonográfia. A szemiotikai konferenciák rendszeres előadója, az MTA Szemiotikai Munkabizottságának elnöke, az SZTE BTK Animalia Kutatóközpont titkára.

E-mail címe: ujvari.edit@szte.hu

ORCID-azonosító: 0000-0002-4552-1585